

GRETE LILLEHAMMER OG LOTTE SELSING

Jenny-Rita.org

Et utradisjonelt skrivested i Jenny-Ritas ånd

AM-Profil 9

Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger
Museum of Archaeology, University of Stavanger

Redaksjon/Editorial office:

Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger
Museum of Archaeology, University of Stavanger

Redaktør av serien/*Editor of the series*: Marianne Nitter

Redaktør av dette volumet/*Editor of this volume*:
Grete Lillehammer og Lotte Selsing

Formgivning/*Layout*: Ingund Svendsen

Redaksjonsutvalg/Editorial board:

Marianne Nitter (*leder/Chief Editor*)

Wenche Brun

Grete Lillehammer

Einar Solheim Pedersen

Lisbeth Prøsch-Danielsen

Ingund Svendsen

Utgiver/Publisher:

Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger
Museum of Archaeology, University of Stavanger

N-4036 Stavanger, Norway

Tel.: (+47) 51 83 26 00

Telefax: (+47) 51 83 26 99

E-mail: post-am@uis.no

www.arkeologiskmuseum.no

Stavanger 2017

Redigert av Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger
Edited by Museum of Archaeology, University of Stavanger

© Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Alt innhold er opphavsrettslig beskyttet. Gjengivelse eller formidling av hele eller deler av denne boken, elektronisk, mekanisk eller annen metode kjent eller senere utviklet, er ikke tillatt uten skriftlig tillatelse fra forlaget. Dette inkluderer fotokopi, opptak, lydopptak, eller i lagrings- og gjenfinningsystemer.

© *Museum of Archaeology, University of Stavanger. All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.*

AM-Profil 9

Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger

Museum of Archaeology, University of Stavanger

Grete Lillehammer og Lotte Selsing

Jenny-Rita.org

Et utradisjonelt skrivested
i Jenny-Ritas ånd

STAVANGER 2017

Innhold

Forord	5
Jenny-Rita Næss bibliografi 1969–2005	6
Tabula Gratulatoria	13
Takk	14
Bidragstere til nettstedet	15
GRETE LILLEHAMMER	
Ei er de alle menn?	16
TERJE TVEDT	
Utvalgte fotos til Jenny-Rita	20
MARGARETA BERGWALL OG INGA LUNDSTRÖM	
Varför är nya utställningar så gamla?	22
TOM HARALDSEN	
Oppdagelsen og Fiskekroken – Gudenes redskap	27
ALF TORE HOMMEDAL OG BERIT J. SELLEVOLD	
Fra jord til arkiv	58
NINA ELISABETH INGEBRETSEN	
Det grønne arkivskapet	69
ELSE JOHANSEN KLEPPE OG INGA-MARIA MULK	
Emic and etic perspectives on the history of collecting Sami material culture	74
SIV KRISTOFFERSEN	
Tankespinn: Vevsverd og gamle plansjer – møter med Lorange	94
BENTE MAGNUS	
Gi oss i dag	99
BJØRN MYHRE	
Lye i Time på Jæren i Sørvest-Norge – et glemtsentralsted fra eldre jernalder	106
LILLIAN MYRVOLD	
Konge, jarl, bonde, trell	140
MARIANNE NITTER	
Klimarom: klimaets avhengighet av skala og landskap	149
PERRY ROLFSEN	
Hull etter hull – Hus på hus	170
ANNE BERIT SKEIE	
Far etter Eirik Vandvik. Frå Suldal til Akropolis	196
BERGLJOT SOLBERG	
Gjensyn med båtgraver	216
ANNE STALSBERG	
The Vifberht sword blades reevaluated	225
ERIK WISHMAN	
Land i sikte	246
ELSE JOHANSEN KLEPPE	
Arkeologi og formidlingsstrategier i et historisk perspektiv	253
STIG WELINDER OG ANNICA SNÄLL	
Rapport över arkeologisk utgrävning 2005. Klappebrygga i Tidaholm	272
STIG WELINDER	
Rapport över arkeologisk utgrävning 2006. Klappebrygga i Tidaholm	280

Forord

9. august 2006 fylte seniorforsker Jenny-Rita Næss 70 år. Etter til sammen trettiåtte år som konservator ved Arkeologisk avdeling ved Stavanger museum, deretter førstekonservator/ førsteamanuensis, underdirektør, konstituert/ fungerende direktør, og til sist seniorforsker ved Arkeologisk museum i Stavanger, er hun gått av for aldersgrensen. Det er et langt akademisk lerret som er blitt fylt med intenst faglig engasjement, pågangsmot og arbeidsglede.

Nettstedet

Venner og tidligere kolleger har gitt et nettsted i hennes navn, jenny-rita.org, til fortsatt kontakt, dialog og utfoldelse. Målet med nettstedet er – i Jenny-Ritas ånd – at det til enhver tid skal være nyskapende. Et nettsted er et utradisjonelt skriftsted, og helt i Jenny-Rita Næss ånd, ukonvensjonell, hemningsløs, tøylesløs og fri for alle bånd, fantasifull, annerledes og provoserende. Ja, rett og slett: UNDERGROUND! Det betyr frihet som kan provosere og utfordre det etablerte.

Nettstedet kan brukes av alle som ønsker å kommunisere med Jenny-Rita Næss og andre likesinnede. På nettstedet skal det ligge manuskripter med forskjellige faglige bidrag innen forskning, formidling, historikk, kulturminnevern, undervisning, museum, kultur, kjønnsrelasjoner og nye aktuelle temaer. (Vær obs på at nettet ikke er privat). Konseptet innebærer å kunne skrive noe som er lystbetonet, og som vi brenner for, noe som vi ikke ville få publisert andre steder, men som har faglig begrunnelse, forutsetninger og gjerne referanser. Formen skal være fri: tekst, bilder, kunst, forskning, essay, dikt osv. Det er ikke begrenset omfang på bidragene.

Det kan tenkes at nettstedet kan brukes som første publiseringssted for et nytt arbeid, en ny idé, noe vi vil ha raskt ut, noe vi holder på med, og der vi ønsker kommentarer fra forskersamfunnet tidlig i skriveprosessen. Derfor er nettstedet ikke et ferdig avsluttet prosjekt. Tanken er at det kontinuerlig skal kunne brukes til publisering av utradisjonelle manuskripter innen emnet arkeologi i bred forstand. Vi håper mange vil benytte seg av muligheten i årene som kommer.

Det pågår for tiden en diskusjon om nettpublisering skal anerkjennes vitenskapelig på linje med papirpublisering i tidsskrifter og bøker. Dette skjer blant annet i forbindelse med den nye finansieringsordning av universiteter og høyskoler innen sektorene forskning og formidling, og innebærer at en del av finansieringen er avhengig av publisering og formidling innen gitte kvalitetssikrede rammer. Per dags dato er ikke diskusjonen avsluttet, og nettpublisering er ikke en anerkjent publiseringsform. På dette området ser vi imidlertid optimistisk framover.

Jenny-Rita Næss bibliografi 1969–2005

Jenny-Rita Næss er en mangfoldig person med en stor produksjon av manuskripter, mange er publiserte og noen er ikke publiserte. Av de ikke publiserte manuskripter er noen ferdige og andre ikke helt ferdige. Det er derfor vanskelig å være rettferdig overfor Jenny-Rita Næss, når en bibliografi skal settes opp, fordi mye originalt stoff ligger i de ikke publiserte arbeider. Det er i sakens natur heller ikke lett å få oversikt over ikke publisert materiale og hun har da også strevet i årenes løp med selv å få en fullstendig oversikt. Konsekvensen er at det ikke er mulig å få en totaloversikt over Jenny-Rita Næss skriftlige produksjon og nedenstående oversikt er det beste det var mulig å få til i denne omgang. Forhåpentligvis kan den være til god nytte for de som ønsker å bruke bibliografien, samtidig som den gir et tverrsnitt i hennes interesseområder innen feltene museum, arkeologi, tverrfag, kulturminnevern, formidling, publisering og andre emner i kryssingspunktet museum-arkeologi. Bibliografien gir en god oversikt over mangfoldet i Jenny-Ritas Næss engasjement og kunnskapsområder. Det er en overveldende produksjon av en ildsjel innen museumsverdenen.

Bibliografien er kronologisk og er delt inn i disse to hovedtemaer: Museum og arkeologi. Begge temaer er underinndelt.

Jenny-Rita Næss bibliografi 1969–2003 er basert på en bibliografi hun selv hadde satt opp og som senere ble rensskrevet av Kristian Køningsberg, Asta Jøssang og undertegnede. Den er her redigert, systematisert og ajourført etter AmS-bibliografi (Selsing 2006, se www.ark.museum.no). Mange av de upubliserte manuskripter finnes i arkivet på Arkeologisk museum i Stavanger.

Lotte Selsing
August 2006

Museum

- Næss, J.-R. (og andre forfattere) 1969-1971: *Museumshåndboken*. Interne utredninger om arkivsystemer og utarbeidelse av oversikter og rutiner for arbeid på fotolaboratoriet, ved billedarkivering og tegning, til bruk for sivilarbeider, o.a. ukvalifisert personell. Upublisert materiale. Revidert 1975. (Se også AmS-Håndboka 1991).
- Næss, J.-R. (medforfatter) 1972: UDK-tabeller. Tilpasset arkeologiske og kulturhistoriske museumsbibliotek. Utarbeidet av de norske museers biblioteksgruppe 1970-1972, 115s. Stensiltrykk. Revidert 1975. (I 1986 utkom den i *Skrifter fra Riksbibliotekstjenesten* 29 som 3. reviderte utgave: UDK for arkeologiske og kulturhistoriske museumsbibliotek med M. K. Skogheim & R. Larsen som forfattere).

-
- Laatun, O. & Næss, J.-R. 1973: *Analyse av Stavanger Museums utadrettede virksomhet i dag. En plan for arbeidet og forslag til fremtidig struktur*. Revidert og forkortet utgave vedtatt av direksjonen. Upublisert manuskript.
- Næss, J.-R., Hafsten, U. & Bakka, E. 1974: Tilleggstabell for tid, arkeologi, klasse 9 i Universal Desimal Classification-system (UDK-tabellen, se *Skrifter fra Riksbibliotekstjenesten* 29).
- Næss, J.-R. (og andre forfattere) 1975: *Museumshåndboken*. Revidert utgave, upublisert manuskript.
- Næss, J.-R., Bakkevig, S. & Rasmussen, G. 1976: *Forslag til romprogram for AmS. Innstilling fra komité til utredning av en disposisjonsplan for utnyttelse av Storgaten 27 til museumsforhold*. Ca. 60 s. hvorav 20 s. tabeller, resten utfyllende kommentarer. Revidert 1979, 1987 og 1990 som Romprogram ved AmS. Arkeologisk museum i Stavanger, komitéinnstilling juli 1979, 40 s. (Se også 1997 Romprogram.)
- Næss, J.-R. 1976: *Tilbake til gamle dager. Norske museers landsforbund*. Upublisert manuskript innsendt til Museumsnytt, refusert, 8 s.
- Møllerop, O., Bjørnholdt, M., Eide, E., Næss, J.-R. & Simonsen, A. 1978: *Organisasjon og styring ved AmS*. Upublisert komitéinnstilling, ca. 50 s.
- Floor, J. & Næss, J.-R. 1982-1983: *Klassifisering av arbeidsoppgavene ved AmS 1982*. Utgjør hovedstammen i uferdig manuskript: Museumsoppgaver. En klassifikasjon av arbeidsoppgaver ved et arkeologisk museum i Norge, ca. 30 s.
- Næss, J.-R. 1988: Museer som produkt - museer som prosess. *Pedimus* 3, 22-25.
- Næss, J.-R. (og andre forfattere) 1997: *Handlingsplan for oppdrag ved AmS 1997-2001*. Upublisert manuskript.
- Næss, J.-R. 1991: *Utredning til Kulturdepartementet om basiskurs i museumskunnskap*. Forslag til prøveprosjekt NMP/AmS.
- Næss, J.-R., Selsing, L. & Daasvand Sleire, T. 1991 (red.): *AmS-Håndboka. Arkeologisk museum i Stavanger*. Upublisert, kopiert til internt bruk, juni 1991.
- Næss, J.-R. 1993: *Stillingsbetenknninger og stillingsbeskrivelser for avdelingsleder for forskning, utadrettet virksomhet og fornminnevern*. Upublisert manuskript.
- Møllerop, O., Pedersen, E.S. & Næss, J.-R. 1995: *Del 1-2 i Personalhåndbok for AmS*.
- Næss, J.-R., Bakke, B. & Stormark, O.H. 1997: *Romprogram med funksjonsanalyse, flytskjema og romfordelingsnøkkel*. Arkeologisk museum i Stavanger, Brukerkomiteen, 93 s.
- Næss, J.-R., Griffin, K. & Dalaker, K. 1997: *Handlingsplan for oppdrag ved AmS 1997-2001*.

Konservering

- Næss, J.-R. 1981: *Arkeologisk konservering i Norge – en historikk*. Utarbeidet for Kolsrud-utvalget. I *Konservering av gjenstander ved norske museer*. NOU 1983/33. Upublisert manuskript.
- Jordet, K. & Næss, J.-R. 1983: C) definisjoner (s. 9-13) og utarbeidelse av kartene i *Konservering av gjenstander ved norske museer*. NOU 1983/33, 30-32.
- Næss, J.-R. 1983: *Universitetsutdanning i konservering* (s. 101-108). Anførsel (s. 9). Særuttalelser (s. 34-35, 37, 81 og 93-100). Dissens (s. 111 og 113-117). Dissens :Om utdanningssystemet (s.145-159). Vedlegg 1: Avgrensning av museum mot andre kulturinstitusjoner (s.168-169). Vedlegg 3: Særuttalelse til Det arkeologiske materialet (s. 175-197). I *Konservering av gjenstander ved norske museer*. NOU 1983/33.
- Næss, J.-R. & Skaug, E. 1983: Dissens. I *Konservering av gjenstander ved norske museer*. ved norske museer. NOU 1983/33, 62-63.

-
- Næss, J.-R. & Jordet, K. 1983: Vedlegg 4: Generelle retningslinjer for oppbygging av konserveringstjenester for norske museer (s.198-200). I *Konservering av gjenstander ved norske museer. NOU 1983/33*.
- Næss, J.-R. 1984: Konserveringskunnskap. Et undervisningsfag på mange nivåer. *Museumsnytt 1/1984*, 34-36.
- Næss, J.-R. 1985: Konservering av gjenstander ved norske museer. En kommentar til Mille Stein fra Jenny Rita Næss. *Dugnad, tidsskrift for etnologi 1*, 58-61

Kulturminnevern

- Næss, J.-R. 1969: Oldsaksamlingens tilvekst 1968. *Stavanger museum årbok 1968*, 117–156.
- Næss, J.-R. 1970: Oldsaksamlingens tilvekst 1969. *Stavanger museum årbok 1969*, 77–105.
- Næss, J.-R. (bidragsyter) 1975-1978: *Verneverdige områder i Rogaland. Registreringer utarbeidet og utgitt av de respektive regionplanråd*. 4 bind med kart og plansjer. Upubliserte stensiltrykk: 1) Dalane. Bind 1, arbeidsdokument 3/1975, 114 s., 2) Nord-Rogaland. Bind 2. sept. 1977, 94 s., 3) Jærregionen. Bind 3, 1977, 118 s. og 4) Ryfylkeregionen. Bind 4, oktober 1978, 94 s.
- Næss, J.-R. 1976: *Fornminneregistreringene og Økonomisk Kartverk. Et tilbakeblikk og fremtidsplaner*. Utarbeidet for Den arkeologiske interimkommisjon, upublisert notat til Miljøverndepartementets ressursplankontor, 30 s.
- Næss, J.-R. 1976: *Stavanger Museum og regelverket til fornminneloven av 1905*. Oppdrag fra styret for AmS til internt bruk, 5 s.
- Espedal, O. & Næss, J.-R. 1978: *Fornminner og skjøtselplan for landskapsvernområde Jærstrendene*. Upublisert notat til Miljøverndepartementet til bruk ved utarbeidelse av Skjøtselplan for Jærstrendene, 28 s.
- Lundström, I. & Næss, J.-R. 1981: Vad mer kan en forskare begära... *Kulturminnevård 6/1981*, 47-48.
- Lillehammer, A. & Næss, J.-R. 1985: *Omorganisering av kulturminnevernet i Norge. Oppbygging av et sentralt statleg fagorgan. Merknader*. Brev av 8. mars 1985 til Miljøverndepartementet, 9 s.
- Lundström, I. & Næss, J.-R. 1988: Arkeologin skapar själv sina kallar. Første del av "Bevarandearkeologi". Et emnes syn på sitt källmaterial. *Museiarkeologi 1*, Statens Historiska Museum, Stockholm, 29 s.
- Næss, J.-R. 1991: Norwegian museums and the European heritage. *Europarådets rapport om "Museums and the European heritage: Treasures or tools?" Salzburg, 24-28 september*, 5 s.
- Lundström, I. & Næss, J.-R. 1993: Bevarandearkeologi. Et ämnes syn på sitt källmateriale. *Museiarkeologi 5*, Statens Historiska Museum, Stockholm, 186 s. (Kap. 1 tidligere publisert separat 1988 i *Museiarkeologi 1*.)
- Næss, J.-R. 1993: *Utredning til Riksantikvaren angående spørsmål om utvidelse av middelalderkirken på Ognå*. Upublisert manuskript.

Museumspedagogikk og museumsutdannelse

- Næss, J.-R. 1975: *Forslag til opprettelse av skoletjeneste*. Upublisert notat til Stavanger kommune fra Arkeologisk museum i Stavanger, 13 s.
- Næss, J.-R. 1975: *Museumsutvikling. Innledningsforelesningen ved kurs i museumspedagogikk, Stavanger Lærerskole*. Upublisert manuskript.
- Mauritsen, M. & Næss, J.-R. 1979: *Plan for opplæring av konserveringspersonell ved AmS*. Upublisert manuskript, 51 s.

-
- Næss, J.-R. 1983: Hva det dreier seg om? ”Oppfølgingsgruppa’s” forsøk på oppsummering. I Næss, J.-R. & Tysdal, O. (red.): *Museumsformidlere og utdanning. Rapport fra seminar på Lillehammer 26/4-27/4 1983*. Norsk Museumspedagogisk Forening, Stavanger, 105-123.
- Næss, J.-R. 1983: Tanker/planer for museumsutdanning i Norge. I Næss, J.-R. & Tysdal, O. (red.): *Museumsformidlere og utdanning. Rapport fra seminar på Lillehammer 26/4-27/4 1983*. Norsk Museumspedagogisk Forening, Stavanger, 60-75
- Frøyland, Ø., Næss, J.-R. & Tysdal, O. 1986: Første statusrapport fra utdanningsvalget: Museumsutdanning i Norge. Kurs og studietilbud. *Pedimus 1*, 12-20.
- Frøiland, Ø., Næss, J.-R. & Tysdal, O. 1987: Andre statusrapport fra utdanningsvalget: Museumsutdanning i Norge. Kurs og studietilbud. *Pedimus 1*, 32-50.
- Floor, J., Næss, J.-R. & Vinsrygg, S. 1988: Museum og samfunn: Trenger vi museumspedagogikk? *AmS-Rapport 3*, 98 s.
- Næss, J.-R. 1988: Museer, virkelighet og kulturpolitikk. I Floor, J., Næss, J.-R. & Vinsrygg, S. (red.) 1988: Museum og samfunn: Trenger vi museumspedagogikk? *AmS-Rapport 3*, 6-30.
- Frøiland, Ø., Næss, J.-R. & Tysdal, O. 1988: Statusrapport fra NMPFs utdanningsutvalg: Museumsutdanning i Norge, 3. statusrapport. *Pedimus 2*, 32-53.
- Frøiland, Ø., Næss, J.-R. & Tysdal, O. 1989: Statusrapport fra NMPFs utdanningsvalg: Museumsutdanning i Norge. Kurs og studietilbud 1988. *Pedimus 3-4*, 29 s.
- Frøiland, Ø., Næss, J.-R. & Tysdal, O. 1991: *Museumsutdanning i Norge. Kurs og studietilbud 1985-1989. En 5 årsrapport*. Norsk museumspedagogisk forening, Stavanger, 123 s. (Tidligere publisert i *Pedimus*, rapportene 1986, 1987, 1988, 1989.)
- Næss, J.-R. 1991: *Utredning til Kulturdepartementet om basiskurs i museumskunnskap. Forslag til prøveprosjekt NMP/AmS*. Upublisert manuskript.

Museumsformidling

- Næss, J.-R. 1969: Madlafunnet, funnbeskrivelse og datering. *Frå haug ok heiðni 2/1969*, 245-250.
- Næss, J.-R. 1969: Arkeologenes feltsesong 1969 i Rogaland. *Frå haug ok heiðni 3-4/1969*, 255-280.
- Næss, J.-R. 1969: Går de på museum? Apropos et symposium for museumsledere om ”Kulturformidlingen i museene”. *Frå haug ok heiðni 3-4/1969*, 282-285.
- Næss, J.-R. 1970: Gaven fra Amerika. (Steinredskap fra Røyneberg i Sola). *Frå haug ok heiðni 1*, 25-27.
- Næss, J.-R. 1970: Slaget i Hafrsfjord., historikerne og gammelnordisk tidsregning. *Frå haug ok heiðni 2*, 29-44.
- Næss, J.-R. 1971: Hvorfor arkeologi – på Søre Eigerøya. *Kværner Brug A/S bedriftsblad, Kontakt med Kværnerkonsernets bedrifter 4*.
- Næss, J.-R. 1971: *Leirkar i 1000 år*. Upublisert dreiebok til utstilling av samme navn.
- Næss, J.-R. & Bang-Andersen, S. 1971: Litt om undersøkelsene i Gjedlestadvige. *Frå haug ok heiðni 2*, 133-141.
- Bang-Andersen, S. & Næss, J.-R. 1972: Hva arkeologene fant på Søre-Eigerøy. *Kontakt med Kværnerkonsernets bedrifter 1*.
- Næss, J.-R. 1972: *Fører til utstillingen ”Ryger av viking”*. Til bruk for guidene ved utstilling av samme navn. Upublisert.
- Næss, J.-R. 1972: Kulten sto sentralt i norrøn religion. *Stavanger Aftenblad*, spissartikkel i jubileumsavis, juni.

-
- Næss, J.-R. 1972: Når stod slaget ved Hafrsfjord? *Stavanger Aftenblad*, spissartikkel i jubileumsavis, juni.
- Laatun, O. & Næss, J.-R. 1973: *Analyse av Stavanger Museums utadrettede virksomhet i dag. En plan for arbeidet og forslag til fremtidig struktur. Revidert og forkortet utgave vedtatt av direksjonen.*
- Kloster, L., Bjerved, L., Omland, I., Sørby, H., Bergsgard, U. & Næss, J.-R. 1975: *Verd å se i Rogaland. Arkeologisk-antikvarisk arkitektur-guide.* (JRN forfattet forminnetekstene, samt s. 21-25 til og med middelalder.) Stavanger Arkitektforening, Fortidsforeningen og Stavanger museum, Arkeologisk avdeling, 130 s.
- Næss, J.-R. 1975: "Holmen i havet". Reisebrev fra Utsira. *Frå haug ok heiðni* 3, 299-309.
- Næss, J.-R. 1975: Graven var nærmeste nabo. *Aftenpostens "Norges historie"*, 1 s.
- Næss, J.-R. 1976: *Min mening – samt formidlingsmodell. Om de nye permanentutstillingene ved AmS.* Upublisert notat, 6 s.
- Næss, J.-R. 1976: *Min mening – samt formidlingsmodell. Om de nye permanentutstillingene ved AmS.* Upublisert notat, 6s.
- Berthelsen, R., Lillehammer, A. & Næss, J.-R. 1978: Arkeologi i Norge – står det virkelig bra til? Kommentar til Humaniora-utredningen, del 9. *Forskningsnytt* 2, 37-39.
- Næss, J.-R. 1981: På kant med gylne gubber i arkeologien. *Nicolay* 36, 6-15.
- Næss, J.-R. 1983: Bokomtale: "Med utstillingsspråk på avveie? Utstillingsspråk" av Göran Carlson og Per-Uno Åberg. *Pedimus* 1, 6-11.
- Næss, J.-R. 1983: Norsk arkeologi i støpeskjeen; trenger vi handlingsprogram? *Nicolay* 42, 4-14.
- Næss, J.-R. 1984: Museer om kulturtilbud i fritidssamfunnet. I Taksdal, A. (red.): *Museumsformidling i et fritidssamfunn.* Rapport fra årsmøteseminar i Skien 1984, Norsk Museums pedagogisk Forening, Trondheim, 11-28.
- Lillehammer, G., Lundström, I. & Næss, J.-R. 1990: Døden på utstilling. Om arbeidet med innholdet i et arkeologisk utstillingstema. *AmS-Rapport* 4, 49 s.

Arkeologi

- Næss, J.-R. 1968: *Undersøkelser i jernalderens gravskikk på Voss.* Tekstbind, plansjebind, 12 kart, 34 tabeller, 44 plansjer. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen, 317 s.
- Næss, J.-R. 1969-1971: *Rutiner ved feltarbeid, til bruk for museets engasjerte gravingsleder.* Upublisert manuskript.
- Næss, J.-R. 1970: Grav i båt eller båt i grav. *Stavanger museum årbok* 1969, 57-76.
- Næss, J.-R. 1970: The significance of orientation elements in Iron-Age burial customs at Voss. A tentative interpretation. *Norwegian archaeological review* 3, 3, 73-83.
- Næss, J.-R. 1971: Tanker omkring et merovingertidsfunn. *Arkeologiske meddelelser* 1, Historisk museum, Bergen, 14-16.
- Næss, J.-R. (koordinator) 1972: *Praktisk opplæring i arkeologi.* Upublisert innstilling til Norsk arkeologmøte, 19 s.
- Næss, J.-R. 1972: Some reflections on the study of burial customs in Norway. *Norwegian archaeological review* 5, 1, 23-27
- Næss, J.-R. 1973: Runestein fra Eik i Sokndal. *Stavanger museum årbok* 1972, 45-46.
- Næss, J.-R. 1975: *Arkeologmøtets historie.* Upublisert notat om opplegg til Norsk arkeologmøtes historie skrevet på bestilling fra styret i Norsk arkeologmøte, 11 s.

-
- Næss, J.-R. 1975: *Forelesningsrekke utarbeidet til bruk på feltkurset for magistergradsstudenter på Hun, arrangert av Universitetets oldsaksamling, Universitetet i Oslo, Historisk Museum, Universitetet i Bergen og Tromsø museum, Universitetet i Tromsø: 1) Kursopplegget. Mål og midler. Hva er en feltleder? 2) Funnbehandling og funndokumentasjon. 3) Verbaldokumentasjon. 4) Museumsregistrering. Arkiver og kartotek. 5) De arkeologiske museers antikvarvirksomhet og en del problemer i samme forbindelse.* Upubliserte manuskripter.
- Næss, J.-R. 1975: *Museumsutvikling.* Innledningsforelesningen ved kurs i museumspedagogikk, Stavanger Lærerskole.
- Bertelsen, R., Lillehammer, A. & Næss, J.-R. 1978: *Arkeologi i Norge. Står det virkelig bra til?* Upublisert innstilling til Norsk arkeologmøtes årsmøte, Bryne, 15 s.
- Mandt, G. & Næss, J.-R. 1978: Mål og midler for arkeologistudiet i Norge – tilbakeblikk og kommentar. *AmS-Varia* 2, 82 s.
- Næss, J.-R. 1979: *Redegjørelse om norske forhold.* Upublisert innlegg på samnordisk møte om arkeologiske bibliografispørsmål. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 17. oktober 1979, 10 s.
- Næss, J.-R. 1980: *Arkeologistudiet i Norge – utdanning for forskning og/eller praktisk arkeologi.* Uferdig manuskript, 38 s.
- Næss, J.-R. 1984: Bokomtale: "Den kultiverade maniskan" av Jonas Frykman og Orvar Löfgren, Stockholm 1980. *Pedimus* 2.
- Næss, J.-R. 1984: Bokomtale: Søren Halden: "Behövs det förflutna? En bok om det gåtfulla vardagslivet." Stockholm 1983. *Pedimus* 1, 32-34.
- Næss, J.-R. 1984: Gravskikkforskningens skiftende skjebne. Om å være i tiden. I Stenvik, L. (red.): *Motiver for våre valg. Arkeologisk serie 1984:1, DKNVS-museet*, 89-110.
- Næss, J.-R. (red.) 1985: Artikkelsamling I. *AmS-Skrifter* 11, 83 s.
- Næss, J.-R. (red.) 1985: Arkeologi og etnisitet. NAM-Forskningsseminar nr. 3, Kongsvoll Fjellstue, 25.-27. sept. 1984. *AmS-Varia* 15, 113 s.
- Næss, J.-R. 1985: Disiplinering i norsk arkeologi anno 1980. I Næss, J.-R. (red.) 1985: Artikkelsamling I. *AmS-Skrifter* 11, 63-73.
- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1987: På kryss og tvers. EDB-registrering av tverrfaglige analyser av arkeologiske funn av menneskeskjeletter. *Humanistiske data* 1, 4-11.
- Næss, J.-R. 1991: Om maskering av makt og ukjente? kulturbarrierer i nordisk arkeologi 13 s. I Larson, L. & Rydberg, E. (red.): Arkeologi og makt: rapport från arkeologidagarna 15.-17. januari 1990. University of Lund, Institute of archaeology. *Report series* 40, 149 s.
- Næss, J.-R. 1993: Archaeology outside the establishment. I Prescott, C. & Solberg, B. (red.): *Nordic TAG. Report from the third Nordic TAG- conference 1990 in Bergen.* Historisk Museum, Universitetet i Bergen, 45-52.
- Næss, J.-R. 1996: Undersøkelser i jernalderens gravskikk på Voss. *AmS-Rapport* 7, 228 s.

Humanosteologi og JAM (Jernalderens mennesker)

- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1984: *Rapport over forprosjektet "Jernalderens mennesker". A88.39.036.* Foreløpig projektrapport utlånes av NAFV –RHF.
- Brendalmo, J., Vibe-Müller, I.-H. & Næss, J.-R. 1986: *Spørsmål vedrørende osteologi i norsk arkeologi: Med spesiell vekt på bevaring av det humanosteologiske kildematerialet.* Upublisert utredning til Den arkeologiske interimkommisjon, august 1986. Begrenset distribusjon, 109 s.
- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1986: *Ancient bones - modern methods. Anthropological examinations of archaeological skeletal remains.* Antatt for publisering i B.A.R. som gikk inn like etter manuskriptet var antatt, 51 s.

-
- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1987: Iron Age people of Norway. *Norwegian archaeological review* 20, 1, 45-50.
- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1989: Jernalderens mennesker i fokus. I edb i *Humaniora* 1988. *Humanistiske data* 1-2, 299-309.
- Næss, J.-R. & Sellevoid, B. 1990: Graver fra historisk tid: Vitenskapelig kilde- og forvaltningsproblem. Med spesiell vekt på "kristne graver" fra middelalderen. *Collegium medievale, Supplement* 3, 40 s.
- Sellevoid, B. & Næss, J.-R. 1991: Human bones in bogs. I Wik, B. (red.): Sentrum – periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid. *Gunneria* 64, 429-443.

Kjønn/gender

- Næss, J.-R. 1974: Kvinner i vikingtid. *Frå haug ok heidni* 2, 124-139.
- Næss, J.-R. 1985: Arkeologisk kvinneforskning: kildeproblem. *K.A.N.* 1, 45-51.
- Næss, J.-R. 1985: *Bakgrunnsmateriale til bruk for tenkegruppa. Geilo, 13.-15. mai 1985.* Arkeologisk kvinneforskning og kvinner i arkeologisk forskning. Anbefalt til bearbeiding for publisering av NAVF, 80s.
- Næss, J.-R. 1985: Tankegruppens bakgrunn og perspektiv. *K.A.N.* 1, 6-15.
- Mandt, G. & Næss, J.-R. 1986: Hvem skapte og gjenskaper vår fjerne fortid? Struktur og innhold i norsk arkeologi i perspektivet hvor mannlig er vitenskapen? *K.A.N.* 3, 3-28. (Engelsk utgave 1999)
- Næss, J.-R. 1986: Inntrykk fra den første nordiske TAG-konferansen i Helsingør, desember 1985. *K.A.N.* 2, 63-65.
- Bertelsen, R., Lillehammer, A. & Næss, J.-R. (red.) 1987: Were they all men? *AmS-Varia* 17, 100 s.
- Næss, J.-R. 1988: Innledning til teamet "Kvinner i fornminnevernet" (s.10-20) og "Oppsummering" (s. 94-98). I Lillehammer, G. & Næss, J.-R. (red.): Arkeologisk kvinneforskning og kvinner i fornminnevernet. *K.A.N.* 6.
- Engelstad, E., Mandt, G. & Næss, J.-R. 1993: Equity issues in Norwegian archaeology. (innlegg AAA, San Fransisco 1992). *K.A.N.* 13-14, 67-77. (Også publisert 1994 i Nelson, M.C., Nelson, S.M. & Wylie, A. (red.): Equity Issues for women in archeology. *Archaeological papers of the American anthropological association* 5, 139-145.
- Næss, J.-R. 1994: Bokmelding. "Tanker omkring feministisk museumskritikk". *Nordisk museologi* 2, 132-136.
- Næss, J.-R. 1994: *Forarbeid til bibliografi over de ti første norske kvinnelige arkeologer.* Upublisert manuskript.
- Næss, J.-R. 1996: The Geilo workshop 1985. Background and perspective. *K.A.N.* 21, 165-174. (Norsk utgave 1985.)
- Dommasnes, L.H., Kleppe, E.J., Mandt, G. & Næss, J.-R. 1998: Women archaeologists in retrospect. The Norwegian case. I Díaz-Andreu, M. & Stig Sørensen, M.L. (red.): *Excavating women. A history of women in European archaeology.* Routledge, London, New York, 105-124.
- Mandt, G. & Næss, J.-R. 1999: Who created and recreates our distant past? Structures and content of Norwegian archaeology in the perspective :'How male is science'. *K.A.N.* 22-23, 101-117. (Norsk utgave 1986.)

Tabula Gratulatoria

Tove Solheim Andersen
Liv Bakka
Bitten Bakke
Birgitta Berglund
Tore Bjørgo
Per Blystad
Jan Brendalsmo
Gro Anita Bårdseth
Arne Emil Christensen
Tone Gjertrud Daasvand
Liv Helga Dommasnes
Knut Eliassen
Kamilla Fickenhagen
Jane Floor
Kerem Floor
Oddveig Foldøy
Monica Forfang
Ingrid Fuglestedt
Vanja Gilbrand
Berit Gjerland
Kerstin Griffin
Lil Gustavson
Tom Haraldsen
Tove Hjørundal
Ellen Høigård Hofseth
Alf Tore Hommedal
Per Øyvind Hovland
Roy Høibo
Svein Indrelid
Nina Elisabeth Ingebretsen
Bjørn Ingvaldsen
Mette Iversen
Arne B. Johansen
Kirsten Juhl
Peter Emil Kaland
Sigrid Kaland
Maarit Kalela-Brundin
Gitte Kjeldsen
Else Johansen Kleppe
Else Kolstrup

Siv Kristoffersen
Arne J. Larsen
Arne Emil Lidén
Arnvid Lillehammer
Grete Lillehammer
Inga Lundström
Bente Magnus
Gro Mandt
Lyder Marstrander
Irmelin Martens
Lise Nordenborg Myhre
Lillann Myrvold
Odmund Møllerop
Ellen Bøe Nedrehagen
Marianne Nitter
Signe Nygaard
Arnfrid Opedal
Lisbeth Prøsch-Danielsen
Perry Rolfsen
Anne Marie Rosted
Berit Sellevold
Lotte Selsing
Federico Silva
Asbjørn Simonsen
Aud Simonsen
Ranghild Sjurseike
Birgitte Skar
Anne Berit Skeie
Bergljot Solberg
Anne Stalsberg
Eldrid Straume
Frans Arne Stylegar
Terje Tveit
Hanne Thomsen
Inger Helene Vibe-Müller
Stig Welinder
Synnøve Vinsrygg
Erik Wishman
Thurid Wishman

Takk

Forfatterne har gjort det mulig å fylle nettstedet med et festskrift og på den måten vise betydningen, inspirasjonen og støtten som Jenny-Rita Næss har vært for mange kolleger og venner. Siden dette er et privat initiativ, ble gaven overrakt til Jenny-Rita Næss på en tilstelning 2. september 2006. Realisering av festen ville ikke vært mulig uten hjelp fra Monica Forfang, Nina Elisabeth Ingebretsen, Marianne Nitter, Ragnhild Sjurseike og Federico Silva. Federico Silva og hans to venner, Lazaro Salem og Justin Kroop, sto for det kunstneriske innslag med klassisk gitar og sang.

Jane Floor og Kerem Floor tilbød seg å lage nettstedet. Dette er vi spesielt glade, for de kjenner Jenny-Rita Næss og arkeologimiljøet. At de bor i Stavanger, vil også lette drift og vedlikehold.

En varm takk til alle som har sluttet opp med sitt bidrag! En spesiell takk til de mange som har støttet økonomisk slik at nettstedet er blitt realisert. Av praktiske grunner har det vært begrenset, hvor mange vi har kunnet inkludere, og selvsagt har tilfeldigheter spilt litt inn. Dersom du ønsker å være bidragsyter til nettstedet, vil du bli inkludert på listen. Det koster 250 kr, og det er aldri for sent å melde seg på.

**Grete Lillehammer
og Lotte Selsing**

Redaktører og initiativtakere

Stavanger den 30. august 2006/september 2007

Nettstedet har kunnet realiseres pga. etableringsbidrag gitt av følgende personer:

Liv Bakka
Åse Brit Bakke
Birgitta Berglund
Tore Bjørgo
Per Blystad
Jan Brendalsmo
Gro Anita Bårdseth
Arne Emil Christensen
Tone Gjertrud Daasvand
Liv Helga Dommasnes
Erica Maria Trash
Engelstad
Jane Floor
Kerem Floor
Oddveig Foldøy
Monica Pedersen Forfang
Ingrid Fuglestvedt
Berit Gjerland
Kerstin Griffin
Lil Gustavson
Jacob Hafver
Tom Harald Haraldsen
Tove Hjørungdal

Ellen Høigård Hofseth
Per Øyvind Hovland
Roy Annar Høibo
Nina Elisabeth Ingebretsen
Bjørn Ingvaldsen
Mette Iversen
Kristian Jansen
Arne B. Johansen
Kirsten Voigt Juhl
Ingrid Jørgensen
Marit Kalela-Brundin
Gitte Kjeldsen
Else Johansen Kleppe
Arne J. Larsen
Arne Emil Lidén
Arnvid Lillehammer
Grete Lillehammer
Inga Lundström
Bente Magnus
Gro Mandt
Irmelin Martens
Bjørn Myhre
Lise Nordenborg Myhre

Lillan Myrvold
Odmund Møllerop
Marianne Nitter
Signe Elisabeth Nygaard
Arnfrid Opedal
Lisbeth Prøsch-Danielsen
Perry Rolfsen
Anne Marie Rosted
Paula Utigard Sandvik
Solveig Sandvik
Berit Sellevold
Lotte Selsing
Anne Berit Skeie
Bergljot Solberg
Anne J. Stalsberg
Eldrid Straume
Terje Tvei
Imger Helene Vibe-Müller
Stig Welinder
Synnøve Vinsrygg
Erik Wishman
Thurid Wishman

Ei er de alle menn?

Tenk at Jenny-Rita Næss er 70 år! Du verden som tiden flyr!! Hvor er alle årene blitt av? La oss nøste noen tråder fra et langt liv i arkeologiens tjeneste og skrive henne inn mellom biografens permer.

I god Jenny-Rita stil skulle det naturligvis vært gjort grundige forstudier, boret dypt og revet opp på kryss og tvers til intet stod tilbake. Likevel er det noe som får en til å la være og velge intuisjonens vei. Om Jenny-Rita sier en av hennes god venner fra studietiden i Bergen følgende: Et herlig, frodig og fint menneske! Så kan vi begynne her ved denne personlige karakteristikken, og frilynt og frimodig lete oss fram til hvem hun er som akademisk person og institusjonsmenneske.

Hele sitt yrkeslange liv har hun tilbrakt på sørvestlandet. Derfor er det flere enn ett spørsmål som renner en i hu: Hva karakteriserer henne mest – arkeologi, fornminnevern eller museum, eller er hun noe mer? Hva med hennes idériksomhet? Og hvorfor akkurat Rogaland? Vi skal stanse ved noen virkemerker som summerer vesentlige sider i Jenny-Rita Næss akademiske liv og yrkeskarriere.

En livslang gjerning

Historien tar til langt fra Rogalands strender. Jenny-Ritas vugge stod i Nord-Trøndelag. Hun er født i Malvik i 1936, og vokste opp i Levanger. I en stor søskenflokk på åtte er hun den yngste, "Lillemor".

Etter artium ved Levanger Kommunale Høgre Almenskole i 1955 drar hun til Bergen der hun immatrikuleres ved universitetet samme år. På Nygårdshøyden søker hun råd om arkeologistudier hos professor Johs. Bøe ved Historisk Museum, og velger en høyst utradisjonell sammensetning av støttfag: fransk, geologi og historie. I 1964 oppnår hun cand. mag. graden, og i 1968 er hun magister artium i nordisk arkeologi med avhandlingen "Undersøkelser i jernalderens gravskikk på Voss" (Næss 1996[1968]).

Samme år blir hun ansatt i fast stilling som konservator ved Arkeologisk avdeling, Stavanger Museum. I 1975 får hun opprykk til 1. konservator i forbindelse med etableringen av Arkeologisk museum i Stavanger. I 1991 utnevnes hun til underdirektør, og i årene 1991-2000 fungerer hun som direktør i flere perioder med vakanser. I 2001 får hun innvilget stilling som seniorforsker fram til sin avgang i 2006.

De nesten førti år med arbeidsoppgaver innenfor arkeologi, museum og fornminnevern i Rogaland avbrytes innimellom av korte og lengre pauser. Jenny-Rita Næss drar ut for å lære mer om museum, konservering og ledelse, eller hun får fristilt tid til undervisning og forskning. I 1970 har hun et seks måneders langt utenlandsopphold ved Carnegie Museum, Pittsburg, USA. I 1979-80 vikarierer hun som 1. lektor ved Institutt for arkeologi, Det Samfunnsvitenskapelige Fakultet, Universitetet i Tromsø. I 1980-årene oppnår hun å få et 2 årig stipend fra Norges forskningsråd, den gang NAVF, Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd. I 1996 gjennomfører hun et to måneders kurs i Museum Management ved Paul Getty's Institute, Berkeley, USA.

Gravskikk og jernaldermennesket

At valget falt nettopp på Rogaland som arbeidsfelt, skyldes Jenny-Ritas ønske om å drive med gravskikksforskning. Hun hadde som student med en snev afasi klart seg uten veiledning og lagt fram et selvstendig produkt i trykkeklar form (sensor var den første som så avhandlingen). Innsatsen til magistergraden hadde for henne vært et stort skriftlig løft. Hun hadde opplevd det vitenskapelige arbeidet som både en lærerik og skremmende prosess.

I 60-tallets arkeologi var gravskikk et tema som ikke var i skuddet. Det fantes lite litteratur, og den var gammel. Nå som hun hadde overvunnet sitt handikapp og kommet seg gjennom det første nåløyet, lå mulighetene der for å kunne føre videre teorier og metoder fra studiene av jernalderens gravskikk. Odmund Møllerop hadde lokket med strandgravfeltene på Jæren som en sentral oppgave å ta fatt på. Slik skulle det imidlertid ikke komme til å gå. Etter hvert måtte hun se langt etter drømmen om et gravskikkprosjekt i Rogaland. Publikasjonene viser hvordan hennes tanker omkring den førkristne dødens lange tradisjoner holdes i live gjennom det daglige arbeidet i fornminnevernet og museumsvesenet (Næss 1970a,b, 1972, 1984c, Lillehammer, G., Lundström & Næss 1990).

Derfor er det gledelig at det første vitenskapelige arbeidet høster velfortjente lovord da det endelig utgis så sent som på 1990-tallet (Næss 1996[1968]). For verket har ridd stormen av arkeologiens skiftende teoretiske vinder. Konklusjonene, for eksempel om regionalitet, er verifisert og underbygd senere gjennom flere hovedfagsstudier. Avhandlingen er blitt en grunnbok i norsk arkeologi som det stadig refereres til i forbindelse med gravskikk.

Etter hvert fant spesialisten også fram til et nytt hjertebarn og utfoldet sine særlige interesser for jernalderens graver i JAM-prosjektet – ”Jernalderens mennesker”. I tverrfaglig samarbeid om arkeologiske og humanosteologiske problemstillinger (Sellebold & Næss 1984, 1986, 1987a,b, 1989, 1990, 1991, Brendalsmo, Vibe-Müller & Næss 1986) er det innsamlet et omfattende materiale som mange ser fram til skal få en endelig ferdigstilling og publisering.

Hun reiser mange faner

For som årene går, spiller Jenny-Rita Næss på flerfoldige strenger. Å samle alt som fikk klinge ut i en velfortjent ouverture, er som å søke i et fyldig og sammensatt toneregister. Hennes akademiske virke er mangslungen og viser stor bredde. Ja, det kan sogar sies, at utstrekningen av hennes faglige engasjement passer som hånd i hanske til kravene for en museumsconservator av den gamle skole. Der gjelder først og fremst generalistens idealer om både å ha kjennskap til og kontroll over alle de små og store oppgaver som et samlet museumsfelt rommer. Selv om museumshverdagen kom til å fylle henne daglig med krevende oppgaver, slipper hun likevel aldri taket i arkeologien. Hun blir et nybrottsmenneske på mange felt og et levende bilde på sin tid.

Det brennende engasjementet for vernet av de arkeologiske kildene som fornminner i kulturminnevernet slår grunnleggende ut på mange vis. Et karakteristisk trekk er at framstøtene ofte skjer i samarbeid med andre kolleger. Hun engasjerer seg i universitetsutdanningen i arkeologi (Mandt & Næss 1978, Bertelsen, Lillehammer, A. & Næss 1978, Næss 1985c), kjemper for universitetsutdanning i museums kunnskap (Næss 1975c, 1983a, Næss 1983b, 1988, 1991b, Frøyland, Næss & Tysdal 1986, 1987, 1988, 1989, 1991, Floor, Næss & Vinsrygg 1988) og konserveringskunnskap (Næss 1981, 1983c, 1984, 1985, Jordet & Næss 1983, Næss & Jordet 1983, Næss & Skaug 1983), og er opptatt av museumsformidling (Næss 1969b, 1976, Næss 1984), norske museer (Næss 1991a) og ikke minst bevarings spørsmål (Lundström & Næss 1981, 1988, 1991).

”Var de alle menn?”

I krysningspunktene mellom de faglige spørsmål om museum, konservering, fornminnevern, museumspedagogikk, museumsutdannelse, museumsformidling og faget arkeologi, er det likevel en side ved hennes sterke intellekt som til slutt river seg løs med stor styrke. I Jenny-Ritas møte med maktens krav til hvordan den akademisk disiplinerte kvinnen skal framtre i arkeologi, museum og fornminnevern (Næss 1981, 1991c, 1993), reiser det institusjonelle mennesket seg mot overmaktens strukturer. Flere kjenner anekdoten om den kvinnelige arkeologen som på befaring blir stengt inne i fjøset av en sint jærbonde, og flere historier om Jenny-Rita kunne nevnes i denne anledning.

Møtet med en museumsconservator så til de grader fylt av faglig integritet som henne, har virket provoserende på mange. Stadig gjentar hun til enhver som vil høre at hun ikke unner yngre generasjoner av kvinnelige arkeologer å oppleve det samme som hun selv er blitt utsatt for. Derfor er hennes faglige engasjement mest synlig i kjønn/genderarkeologien (Næss 1974, 1985a, 1986, 1988, 1994a,b, Mandt & Næss 1986, 1999). Hun tilhører en generasjon som har sett fruktene av hvordan kjønnete aspekter for alvor bryter gjennom i academia, ved museene og i kulturminnevernet. Dette skjer ikke uten kvinnekamp!

I 1979 tar hun initiativ til NAM-konferansen ”Var de alle menn?”, den første i sitt slag nasjonalt så vel som internasjonalt, bare for å oppleve at publiseringen møter seig og trenerende motstand i det norske fagmiljøet (Bertelsen, Lillehammer & Næss 1987). I 1985 går hun sammen med Gro Mandt om et utspill som leder til etableringen av K.A.N. - ”Kvinner i arkeologi i Norge” (Næss 1985b,c, 1996, Lillehammer, G. & Næss 1988, Engelstad, Mandt & Næss 1993, Dommasnes, Kleppe, Mandt & Næss 1998). At den akademiske kvinnekampen i arkeologien blir så tidlig synlig i Norge, skyldes nok i første rekke at det etter hvert kommer mange kvinner i faget. Dette viser seg likevel ikke å slå ut til kvinners fordel. De fortsetter vedvarende å bli til overs som ”de andre”. Mange får føle urettferdigheten på kroppen ved forbigåelser på tross av flittig og samvittighetsfullt akademisk arbeide. Jenny-Ritas generasjon av kvinner går foran og tar av støyten for de mange kvinnelige arkeologer som følger etterpå.

Det vakre nybygget

I 1974 flytter Arkeologisk avdeling ved Stavanger Museum inn i gamle Frue Meieri, og i 1975 ser Arkeologisk museum i Stavanger dagens lys. En møysomlig kamp tar til med å bygge opp en statlig institusjon med en tverrfaglig profil og et fullverdig vitenskapelig, teknisk og administrativt personale. Det vitenskapelige arkivet og magasinet skal flyttes, og det skal lages nye utstillinger og formidlingstilbud for publikum (Næss, Bakkevig & Rasmussen 1976).

I dette arbeidet står Jenny-Rita lojalt og trofast som støttespiller på direktør Odmund Møllerops side, selv om hun tidvis kan være dypt uenig. Hun er en sentral del av den tenketanken som han knytter til seg for å bringe verket opp og stå. Hun går aktivt inn i rollen som museets daglige korrektiv for hele tiden å utvikle og sikre alle sider av kvaliteten ved institusjonens plass i samfunnet.

I begynnelsen av 1990-årene, etter år med forarbeider og mange nederlag, blir den lange innsatsen for et nybygg kronet med hell. Den store byggesaken ruller over Arkeologisk museum i Stavanger. Stallen og ovnshuset faller i grus, og en ny museumsbygning reiser seg mellom de gamle meierihus som står tilbake. I dette arbeidet kommer det fram en standhaftig side ved Jenny-Rita Næss (Næss, Bakke & Stormark 1997). I samarbeid med teknisk konservator Bitten Bakke sørger hun som leder av Brukerkomitéen, og av Utsmykkingsutvalget for ”Utsmykkingsfondet for offentlige bygg: prosjekt AmS” å utvikle, ivareta og sikre de estetiske kvalitetene ved nybygget og dets omgivelser.

Det nye bygget skal være originalt og funksjonelt, særpreget og vakkert, og få en kunstnerisk utsmykning verdig et arkeologisk museum på internasjonalt nivå. Og Odmund Møllerop gir henne frie hender. Imponert formulerer arkitekt Louis Kloster dette: Den damen kan handle! Mang en kollega og samarbeidspartner får føle den sterke visjonen om kvalitet på alle nivåer som en pust i nakken. Senere, mens hovedbygg og iskrembygg renoveres, og støvet driver rundt personalet, står dette estetiske idealet støtt og urokkelig, som en søyle på et fjell. Kampen om det store museumsverket vinner over det menneskelige ved menneskene i det.

Inn og ut av skyggene

Den handlekraftige siden ved Jenny-Rita er kanskje lettest å overse av andre. Det skyldes nok hennes etiske rettesnor når den kommer på kollisjonskurs med andres. Det hederlige og redelige mennesket har i det lengste gått rundt og trodd at hun slett ikke ønsker å være sentrum i og for begivenheter. Ikke minst er dette synlig ved feiringen av Odmund Møllerups 80-års dag, da han forventer en tale fra henne, og blir skuffet over at han ikke får det. Så oppnår han den likevel senere, men først i sin begravelse.

Denne bluferdigheten er en av de store motsetningene ved Jenny-Rita som nok i det lengste har virket forvirrende og vanskelig å forstå for mange. Å gli slik inn og ut av skyggene, skaper et flimrende bilde, en uklar kontrast som vibrerer ubehagelig og er slitsom å forholde seg til for andre. Slik det faglige engasjementet omkring kvinnespektet i arkeologi, museum og fornminnevern viser, ønsker hun naturligvis å få anerkjennelse og uttelling for sine visjoner, for det hun vil og ønsker å gjøre.

Derfor fortsetter hun med sin vilje til makt og ønske om innflytelse å tenke nye tanker. Uttrettelig våger hun å gå nye veier. De tjue ulike styrever og organisasjoner som hun har sittet i år etter år, fra Nasjonalt Fagråd, Norsk Bergverksmuseum til Norwegian Archaeological Review, den lange rekken av oppnevnte ad hoc komitéer for Kulturdepartementet, Norske Kunst og Kulturhistoriske Museer, Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd, og Norsk Museumsutvikling, og det internasjonale nettverket gjennom International Council of Museums, Nordic Archaeological Abstract og Nordisk Museologi. Alle har de fått bryne seg på og høste av hennes iderikdom, sterke engasjement og faglige innsats.

Troll kan ikke temmes – ei heller kan de henne. Og takk for det!

Stavanger 9 august 2006

Grete Lillehammer

Utvalgte fotos til Jenny-Rita

Terje Tveit

Terje Tveit

Arbeidet som museumsfotograf på Arkeologisk museum i Stavanger har vært en spennende og viktig del av mitt liv. Jeg har en jobb og et yrke jeg trives med og som byr på mange kreative utfordringer.

Her er to bilder som på hver sin måte forteller en historie:

En gravhaug som ruver i landskapet og som skjuler spor fra vår fortid, samt leirkrukkene som er gravd fram fra forskjellige steder i Rogaland og har gitt oss ny viten om vår fortid. Det er blitt sagt at ved å kjenne sin fortid kan man lettere forstå vår egen samtid.

Figurtekst: Gravhaug,
Ræge, Sola kommune
1998.

Figurtekst: Diverse leirkrukker og leirfugl 2006.

Varför är nya utställningar så gamla?

Om utställningskritik, självreflektion
och samhällsrelevans

Margareta Bergwall og Inga Lundström

Abstract

Margareta Bergwall og Inga Lundström: **Varför är nya utställningar så gamla? Om utställningskritik, självreflektion och samhällsrelevans**

Historiska museet har just öppnat en ny basutställning FORNTIDER. Den ska ses mot bakgrund av att museet under en följd av år har försökt att bryta mot de starka konventioner som finns i tankegodset kring museet och dess utställningar. Utbrytningsförsöken från den traditionella forntidsbildens tvångströja har varit starka. Men det är svårt att omsätta teori i praktik. Plötsligt tystnade debatten. Beror det på att Forntider är ointressant? Eller har utställningen löst alla problem? Var är debatten? Låt Forntider bli startpunkten för en fördjupad diskussion om museernas bilder av vår forntid.

Why have new exhibitions to turn out old?

On the criticism of exhibitions, self-reflexion and relevance to society

The Museum of National Antiquities has just opened a new permanent exhibition, 'FORNTIDER' (Prehistories). The museum has for a long time worked with breaking out of the conventions associated with the museum and its exhibitions. These efforts have been strong. However, turning theory into practice is difficult, and suddenly all the debates have stopped. Is the reason for this change to be searched for in the new exhibition? Is it less interesting to the public or the scientific audience, and has it solved all problems? Where is the debate to be found? Let the exhibition 'Forntider' trigger further discussions on museum images of the past.

Inga Lundström, Marumgatan 4, SE-53232 Skara, Sweden.
Telephone: +46 51117066. E-mail: inga@utfors.se

Varför är nya utställningar så gamla?

Om utställningskritik, självreflektion och samhällsrelevans

MARGARETA BERGWALL OG INGA LUNDSTRÖM

Fortider är förtätad, färgstark och föremålsrik. Åtta tablåer av gestaltade människoöden sätter människan i centrum. Men föregångaren *Tiotusen år i Sverige* från 1943 går fortfarande igen. Lokalen är densamma men mörk. Ny form och nya färger dominerar föremålen. De gamla ikonerna med Bäckaskogskvinnan i spetsen lever kvar. Utställningen är ny, men ändå gammal. Emancipationen har avstannat.

Gerumsmanteln
The Gerum Cape

Recensioner och utställningskritik borde kunna vara ett led i att utveckla och förbättra. Inte som kritik för sakens skull, för att nagelfara och kritisera bakom en skenbart vetenskaplig hållning. I en liten sektor som vår, finns en rädsla för att öppet analysera och debattera. Men en öppen diskussion kan vara ett steg på vägen till nytänkande och förnyelse. Bevakningen av utställningar begränsas ofta till en beskrivning och den konstruktiva utställningskritiken lyser med sin frånvaro. Ska utställningar bara anmälas utan analys? Om vi vill ha en debatt: Vem ska då skriva? Vem får skriva? Var ska det skrivas?

Historia i fragment

Arkeologin spänner över många ämnen, är tvärvetenskaplig till sin karaktär och grunden till många kulturhistoriska ämnen. Arkeologi spänner över mer än 10 000 år i Sverige, en

ofattbart lång tid. Häri ligger den förhistoriska början till dagens samhälle. Kan det vara därför som engagemanget är så stort och att *Forntider* känns så viktig?

En arkeologisk utställning består av sköra föremål, som inte kan hanteras hur som helst. Bland annat därför kostar en utställning stora summor att producera och måste följaktligen stå under lång tid. Den ger starka synintryck och präglar in en tolkning, en historiesyn. Den blir en samhällsinstitution i tiden. En långvarig utställning påverkar miljontals besökare. Därför har ett statligt museum ett stort ansvar för vilken historiebild som skapas, för arkeologins instrumentella samhällsroll. Vilken historiebild ger *Forntider*?

En arkeologisk utställning är speciell, bland annat eftersom föremålen är unika, lagskyddade och bara kan ses i arkeologiska utställningar. I *Forntider* ser vi de viktigaste. Men bara från södra halvan av Sverige. Arkeologin visar de långa tidsperspektiven med de existentiella frågorna, arkeologins kärna. Det handlar i grunden om liv och död, om människans förgänglighet. En arkeologisk utställning används i lågstadiets undervisning. Den används också av universiteten som exempelsamling och forskningshistoria för blivande arkeologer. Här finns de viktigaste materiella uttrycken för förhistoriska samhällen invävda i en förhärskande tolkningsmodell och utställningsform. Arkeologin befinner sig också i ett vankelmod mellan humanvetenskap och naturvetenskap. Inom arkeologin ryms det mesta och viljan att berätta är stor.

Form och innehåll

Visst vill man se genomtänkta och vackra utställningar av hög kvalitet. En konstnärlig gestaltning med bra texter förstärker föremålen och det som ska berättas. Formen kan inte stå i konflikt med innehållet, utan måste förstärka vad som är huvudbudskap och vad som är mindre viktigt.

Vetenskapliga rapporter har sina läsare och sin form. En arkeologisk utställning är annorlunda. Bygget kräver mycket tid och resurser. En nära koppling till forskningen men på utställningens premisser är nödvändig. Hur omsätter man vetenskapliga teorier och resultat i en utställningsgestaltning? Att utveckla utställningsarbetet kan vara att se utställningar och förmedling av arkeologi som en egen gren av arkeologiämnet där samlingens och utställningens historia har en självklar plats. Tidigare var utställningar redskap för makten i en fostrande nationell anda. *Tiotusen år i Sverige* ingår i den traditionen, men var också ett modernistiskt experiment. På 1970-talet renodlades utställningarna till pedagogiska redskap i skolans tjänst. Varje tid har sin karaktär. Var finns den inre förnyelsen i *Forntiders* överlastade hemtrevlighet? Vilken är utställningarnas roll i framtiden? Utbildningarnas inriktning och specialisering?

Mellanrummen

Genom att skriva, dokumentera och teoretisera kan man ta till vara praktiska erfarenheter från utställningsarbetet så hjulet inte måste uppfinnas på nytt varje gång. I grävningssituationen omsätts teorier till praktik, ånyo till teori i rapporten i en ständig dialektisk återföring och utveckling. Så kunde det också vara med utställningar. Då är utställningsarbetet en verkstad där man kan utveckla teorier och vetenskapliga resultat och omsätta dem i konkret gestaltning. I utställningsarbetet händer saker. Nya tankar tillförs. Hur dokumenteras och konkretiseras de så att man kan dra lärdom i kommande produktioner, grävningar och utvecklandet av forskningsteorier?

Vad händer i mellanrummet mellan det arkeologiska materialet (utgrävningarna / forskningen / rapporterna) och utställningen, när nya kompetenser kommer in? Här ligger skillnaden mellan dynamik och tomrum. Kanske behövs, som inom konstens värld, specialiserade curatorer också för arkeologiska utställningar. Det kan vara en väg till ökad samhällsrelevans, till att lyckas med djärva intentioner, och att skapa utställningar som griper tag i, berör och engagerar.

Oppdagelsen og Fiskekroken – Gudenes redskap

Tom Haraldsen

Abstract

Haraldsen, T.H.B. 2008: **The discovery and The fishhook – the tool of the Goods.**
www.Jenny-Rita.org, Stavanger, Norway.

This paper deals with two different subjects; firstly a personal greeting to Jenny-Rita in her 70th year.

The human mind will always question existing knowledge and prepare, in the mind, answers to the never-ending topics that may arise through a discussion. Sometimes more experienced scholars in archaeology, out of regard for the future of the branch, have to take the role of a teacher and accept questions and ways of presenting the problems that may seem dull and banal to younger colleagues. To build knowledge every dialogue has to be tolerant and not limited. Archaeological truth, hypothesis and theories, are not so established that they do not need to be subjected to repeat critical testing. Inductive and deductive determination processes are mutually dependent in archaeology and are found in countless numbers and constellations.

Secondly that the image of the seemingly modest object has many different roles in the historical room is hardly surprising. Never the less and in contrast to the exotic objects and subjects that usually attract attention and are what the newspapers assert changers of history, I made the fishhook through time and Scandinavian space, target of this paper. I “draw” the fishhook not only as an object, but also as tool and symbol as well. The purpose was to show some possible ways of presenting questions that might arise through research. I had no intention of telling the full truth and complete story of the fishhooks. Despite the written word being similar in books and Internet, the World Wide Web is a rather new way of communication. The user’s imagination sets the limit to discovery and the access to the written word is for everybody. The user sets by him self the limit to discovery, using software as Google and Kvasir etc. They all enable users to search the Web, Usenet, images, catching translation of results, and an option to find similar pages. Our attitude on what to tell, and how to do it must be taken into account - the reader is anybody. This possibility was to me, crucial when questioning the choice of artefact and focus, considering the topic.

Web as medium to publish Jenny-Rita Næss and her colleagues papers written in her honour, was to me the right approach to Jenny-Rita’s way of thinking communication. This approach is natural considering Jenny-Rita’s steady hunger to; collect- and store knowledge. On the other hand, a paradox in her approaches to colleagues - some times generous and sometimes reticent, and mostly declining their questions. Never the less – the web is the intellectual anarchy’s arena, an impersonal place to which nothing is perishable, but everything and nothing is “lost”.

Tom H. Borse Haraldsen, Toten økomuseum, Post Office Box 13, Melkefabrikken, N-2858 Kapp, Norway. Telephone: (+47) 61169500. Telefax (+47) 61169580. E-mail: tom.haraldsen@totenmuseet.no

Oppdagelsen

Kjære Jenny Rita!

Det er lenge siden vi har pratet sammen. Slik blir det lett når man ikke lenger bor og arbeider i samme landsdel. Ingen kan være to steder på en gang. De daglige ting tar lett fokus fra de fagsosiale relasjoner. At dine kollegaer feirer deg og dine 70 år med et elektronisk festskrift synes jeg er svært morsomt. Det å skulle bidra til det samme skrift er en ganske annen, men hyggelig utfordring.

Arkeologi er på gresk læren om det gamle – i vår sammenheng gjerne læren om mennesket på grunnlag av dets kulturbetingete, men ikke skriftlige levninger og spor i naturmiljøet. I mange miljøer begrenser spørsmålene seg til utredning av om kronologi og datering. I vår skandinaviske tradisjon inngår menneskets atferd og relasjoner. Ikke minst i norsk tradisjon handler det om menneskets økonomiske og økologiske tilpasning. Faget arkeologi er for meg definert av de spørsmål vi reiser overfor kildene og ikke av de svar vi gir. I din sammenheng er spørsmålene til faget vel så mye brutt ned mot det navnløse individ og dets plass i et samfunn med kjønnsbetingete rolleskiller.

Erfaringsfag som etnologi, historie og arkeologi bygger i sin natur både induktive og deduktive metoder. Fagenes utøvere blir således både bærere av ”håndverkspreget” fagkunnskap og en stadig voksende litterær ”kunnskapsdyngge”. Erfaringsfagenes utøvere faller lett innen den kategori mennesker som samfunnet rundt oss proklamerer å være kunnskapsrike. Du er opplagt en av dem.

Jeg opplevde bare en gang i mine år på AmS å være utsatt for ditt litt utålmodige omkved i samtale om et tema, ”dere unge leser da ingen ting - dette er utredet”. Utsagnet brant seg fast i minnet. Det var opplagt at mitt spørsmål kjedet deg. I forhold til den faglige ettervekst er det lett for oss alle å glemme at års forsprang i bokhylla alltid vil gjøre forskjeller med hensyn til hva man faktisk kan vite. Det var således ikke alltid like lett å lokke deg ut på den sjenerøse faglige samtale når du vitterlig var opptatt med noe annet. Litt leit for dem som derved ikke fikk del i din utrolige vilje til kunnskapsbygging. Nyttan av å være kunnskapsrik og belest er etter mitt skjønn en egenskap som mye følger mennesker forankret i de humanistiske erfaringsfagene, og det er sjelden noen ulempe ellers i livet.

Din utålmodighet har derfor alltid forundret meg. Du burde bedre enn noen annen ha hatt klart for deg at de spørsmål som kan stilles til et materiale er uendelig mange. Spørsmålene er i sin natur sjelden er overflødige, men relevansen kan lett være omstritt. Så banalt det enn kan høres er det likevel ganske grunnleggende at spørsmål ikke avskjæres. Fagets kunnskap er trolig summen av alle reiste spørsmål, dokumenterte oppdagelser og fagpersonenes skikkelighet. Reell og konstruktiv kunnskapsbygging er neppe sannheter forfektet i siste utgitte bok om hva enn måtte være objektet, i en samtale. Likevel har mange kulturhistorikere proklamert ”sannheten”. Påstanden fikk der etterleve som en universell og objektiv truisme – diskusjonen er permanent avsluttet.

”truth is to determined by some sort of polling of archeologists, that productivity is doing what other archeologists do, and that tho only purpose of archeology is to make archeologists happy” (Spaulding 1953:590). Dette er et paradoks som heller ikke du kom fri av.

Du reflekterte overfor meg vilje til modelltenkning. Jeg har samtidig lest deg slik at du har hatt den forventning til arkeologisk forskning at dens modeller og resonnement skal være etterprøvbare. Et krav det ikke alltid er like lett å etterleve.

AmS humanøkologisk tilnærming til forhistorien på 1970-tallet var for meg ganske grunnleggende. Samtidig opplevde jeg deg mer distansert og fortrolig for fremstillinger og meningsyttringer av typen ” om eldre jernalder på Ognå” osv. Et inntrykk i klar kontradiksjon til den verbale Jenny Rita - det lekende mennesket – som søkte oppdagelsen. Du fikk meg mange ganger til å minnes en vakker tekst fra barndommen:

”I was like a boy playing on the sea-shore,
and diverting myself now and then finding a
smoother pebble or prettier shell than
ordinary, whilst the great ocean of thruth lay
all undiscovered before me.”
(Isaac Newton/David Brewster 1855).

Evnen til kritisk syn beror slik jeg ser det på den enkeltes faktiske persepsjonsevne og vilje til å stille spørsmålene om hva og hvorfor ser man det man ser. Kaos vil jeg derfor hevde er forutsetning for kunnskap hvor erfaring og tanke i en endeløst kaleidoskopisk forestillingsverden føres sammen, og hvor – muligheter som bringes til torgs bringes til slags orden gjennom etterprøving og settes under kritisk debatt.

Når mennesker møtes er fellesskap og dialog tankens befruktning. Fremtid i relasjonen er betinget av at man i fellesskap skaper forskningsspiralen. Det ”hvorfor” utløsende må ikke av bekvemmelighet børstes bort som ubehagelig støv, men ivaretas som en uvurderlig skatt. Først gjennom tankens hvorfor, splittes sannhet, usannhet og skaper muligheter til formulering av nye hypoteser til kunnskapsdannelse. Stien, veien tanken må gå heter tålmodighet og må føres gjennom den sjenerøse diskusjon. Om veien er lett eller tung og gå er avhengig av hvor **du** skal:

- ”Would you tell me, please, which way I ought to go from here?”
- ”That depends a good deal where you want to get to, said the Cat”. (Carroll 2005:29).

Fagtradisjonen er således av en slik karakter at det ikke er å forvente grensesprengende oppdagelser i arkeologien eller resultat som følge av den enkeltes kulturhistoriske forskning. Utfordringen ligger både i å vite hva vi faktisk vet og faktisk innse at ”ny” erkjennelse hviler på mange andres bidrag.

Ikke desto mindre reflekterer arkeologien og dets utøvere gjerne allmennmenneskelig beundring for det gilde funn, det prangende og det litt eksotiske. I dette lys så jeg det som interessant å benytte anledningen, ditt 70 års skrift, til å synliggjøre et lite påaktet objekt. Et objekt jeg fant ved vår 170 år gamle garnbutuft, en stor liten gjenstand. Gjenstandsgruppen må ha fulgt mennesket siden dets innvandingen til Skandinavia

etter istiden. Et objekt som er sterkt underrepresentert i det arkeologisk materialet. Et objekt som har vært grunnleggende i menneskets utnyttelse av den marine næringskjeden. En gjenstand som stadig er av betydning både som industriprodukt og som redskap, **fiskekroken** (fig. 1).

Fig. 1. Fiskekrok funnet i garnbutuften til Isojervigården i Vadsø.

Fig. 1. Fishhook found in the site of a fishnetbooth, Isojervigården in Vadsø.

Formidlingsmåten dine kollegaer har valgt gjør at stoffet som presenteres i anledning din 70 årsdag ikke nødvendigvis bør tilrettelegges innen rammen av arkeologers vanlige fagprosa. ”Boklige” skrivelser til din hyllest og hverandres vederkvegelse i stammespråk er valgt bort, men den tekniske løsningen vektlegger en fremstillings måte og tilgjengelighet for allmennheten som i høyeste grad kan pirre ditt intellekt vil jeg tro. Den grenseløse elektroniske motorvei som er allmenn kilde for enhver som er i stand til å benytte Internettets søkemuligheter – gjerne betegnet som ”å google”.

Dette er ikke ment å skulle være noen uttømmende, endelig presentasjon eller sannheten om fiskekroken, men en tilgjengelig fremstilling **om fiskekrok – som redskap og symbol**.

Fiskekroken er en av kulturarvens minste gjenstander, men samtidig allment betydningsfull og et spennende objekt. Som det var å arbeide med fiskekroken har det vært både hyggelig og givende å få følge deg på noe av din ”vei”!

Hilsen Tom

Fiskekroken – Gudenes redskap

New Zealand ble skapt da Maorienenes forfader Paikea kom ridende på en hval og kastet ut snøret og fikk ”øyriket” på kroken. Han halte byttet til overflaten. Dette er myten om hvordan New Zealand ble Maorifolkets land. Tilsvarende skapelsesmyter knyttet til fisket er ukjent på våre breddegrader.

Landskapet formes

Vest-Europas vassdrag og kyster har siden istiden utvilsomt gitt befolkningen en stabil og rik tilgang på næringsemner. Forekomster av rike fiskeplasser sammen med overdådige sesongmessige tilganger på stimfisk i form av vandrede pelagiske fiskeslag er en vesentlig forutsetning. Sjøpattedyr, hjortedyr og annet vilt ga sammen med det rike fisket menneskene mulighet til å etablere mer faste boplasser. Boplasser som ble gjenbrukt gjennom mange år, men som også ble benyttet store deler av året.

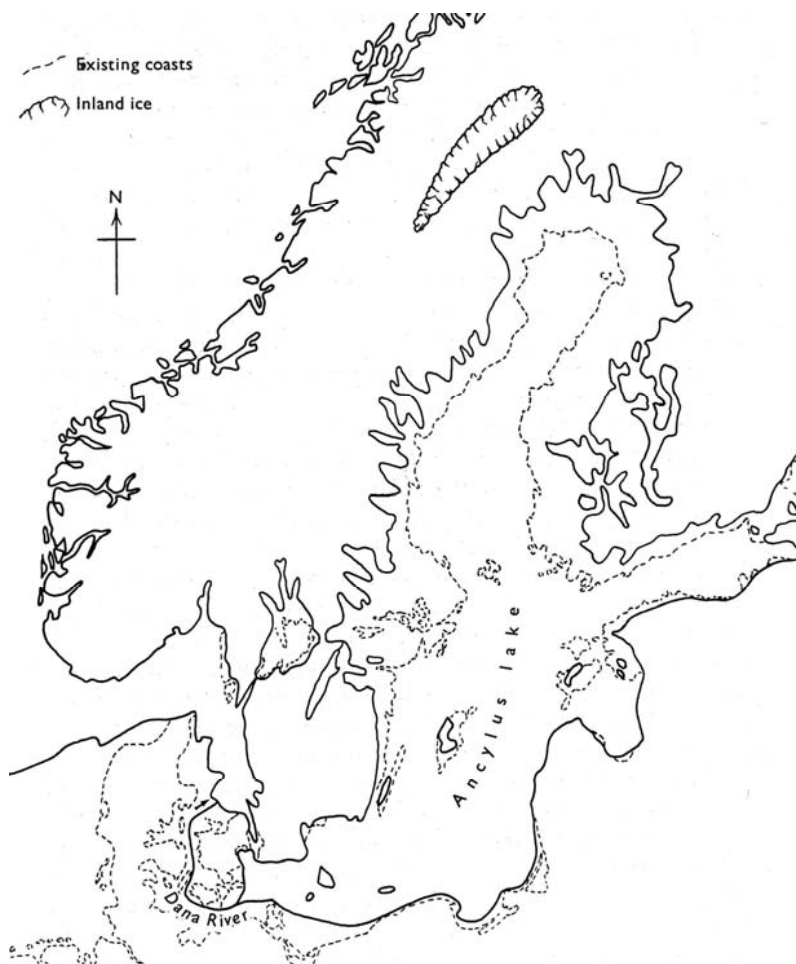

Fig. 2. Tegning som viser utsnitt av Sørskandinavia og fordeling av land og hav for ca. 9000 år siden. På grunn av istrykket og vannet som var bundet i isbreene var vannstanden enkelte steder i Norge mer enn 200 meter høyere enn i dag, mens dagens Øresund, området mellom Skåne og Sjælland, var tørt land. Vannet fra Østersjøen var ferskt. Vannet fra sjøen drenerte ut gjennom en elv gjennom dagens Storebelt. Fra Arkeologisk håndbok 1979.

Fig. 2. The drawing shows a part of South Scandinavia and the distribution of land and sea c. 9000 years ago. Because of the isostatic and eustatic changes after the ice age the sea-level was at some places in Norway more than 200 meters higher than today, while the present day Øresund, the sound between Skåne in Sweden and Zealand in Denmark was dry land. The water from the Baltic Sea was freshwater which drained in a river through the present day sound of Storebelt. From Arkeologisk håndbok 1979.

Boplasser som var gunstige ble opprettholdt for så vidt om man ser bort fra landskapsbetingede endringer. Endringer som gjorde bostedet ubrukelig kan skyldes innsynkninger, landmasser som nå er ”permanent” oversvømmet og landehevning (Clark 1975 med referanser). Endringer av landmassene pågår stadig. Nå om dagen kompenseres den stedvis havstigning som skyldes global oppvarming og øket avsmelting av isbreene. Menneskene har opplevd landskapsendringene om enn i liten målestokk i et 12-15 000 år langt tidsspenn i Nordvest Europa. Særlig de første årtusenene under og like etter innlandsisens avsmelting kunne menneskene på våre breddegrader se landskapet endre seg rent fysisk ved at nytt land dukket opp av havet (fig. 2).

Det skandinaviske spiskammer

Konservering ved røyking og tørking av fisk kan sammen med ”ubegrenset” ressurstilgangen trolig ha bidratt til etablering av semipermanent bosetning langs Skandinavias kyster. Menneskene hadde sikker tilgang til mat.

De eldste boplassene som finnes i noe antall i Skandinavia kalles Brommekulturen (11.500-10.500 f.Kr.) (note 1). I Sørskandinavia ligger kulturens boplasser til innsjøer og vannløp. Undersøkelser i Norge de senere år bl.a. på Hundvåg utenfor Stavanger har avdekket kystbundne boplasser tilhørende den litt yngre Ahrensburg, omlag 9700-9000 f.Kr. Dessverre er det ikke funnet fiskeredskaper på de boplasser man til nå kjenner.

Menneskene i steinbrukende tid har tradisjonelt benyttet seg av åpne boplasser. I eldre steinalders siste faser, det vil si Nøstvet tid, ble også huler og hellere tatt i bruk til bosted. De best kjente helerne i Norge er Skipshelleren, Vistehåla på Jæren og Sjonghelleren (Bøe 1934, 1938, Lund 1951, Indrelid & Larsen 1984).

Skipshelleren ligger ved Straume i Vaksdal kommune. Den er særlig interessant fordi det ble avdekket avfallslag som illustrerer hva som kan ha vært matseddelen til mange av Skandinavias innbygger. Gjenstandene arkeologene fant i avfallslagene speiler trolig også disse bruk og funksjon. Kulturlagene stammer fra syv forskjellige perioder i norsk forhistorie. Samtidig viser levningene konturer av det fiskende mennesket.

Skipshelleren ligger i dag over 20 meter over havet grunnet landehevningen etter istiden. Da den ble tatt i bruk i eldre steinalder lå den like i fjæra. I tidevannsstrømmen som ble dannet av den trange fjorden var det godt fiske. Kulturlaget i helleren er på det meste 180 cm tykt. De eldste kulturlagene er fra Nøstvettid og yngre steinalder. Helleren var også i bruk i bronsealder og jernalder.

Steinredskapene arkeologene fant er slike man finner på åpne boplasser som økser, pilespisser, skrapere og kjerner. I tillegg ble det funnet organiske levninger. Mange av gjenstandene som var laget av knokler var i god stand da de ble funnet. De var fremdeles like "harde" som da de havnet i jorda for mange tusen år siden. Av knokler og bein ble det funnet harpuner, fiskekroker (angler), pilespisser, nåler og prener finnes i dette materialet.

Redskapene var funnet i avfallslag som mye besto av blåskjell, o-skjell, albueskjell, østers og sneglehus. Funn av knokler fra pattedyr, fugl og fiskebein i de samme lagene viser at menyen besto av en imponerende variasjon av arter. Knoklene viser at både sjøfugl og landfugl sto på menyen.

I vår sammenheng er fiskebeina viktig. Artene som dominerer i materialet er sei, lyr og torsk, men det er også andre fiskeslag. Dette er fisleslag man gjerne fanger med snøre og krok (fig. 3). I lag fra yngre steinalder ble det også funnet noen få husdyrbein av sau og storfe (note 2).

Fig. 3. En praktfull fiskekrok (St 9169) tildannet på samme måte som krokene fra Maglemoseboplassen, Mullerup i Åmosen på Sjælland. Emnene er henholdsvis fra Gåsen i Klepp og Viste, Rogaland, og illustrerer godt tildanningen av fiskekroken. Mer vanlig er at krokene funnet i Vistehåla ikke er tildannet ved hjelp av det karakteristiske hullet boret i bunn av krokboøyen. Agnor eller mothake er heller ikke kjent fra Viste. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum i Stavanger, av tegninger fra Gjessing 1920:fig. 11 og 15.

Fig. 3. A splendid fishhook (registration no. St 9169) formed in the same way as the hooks from the Maglemose dwelling site, Mullerup in Åmosen at Zealand. The material is from Gåsen in Klepp and Viste, Rogaland, and illustrates well the forming of fishhooks. More usual is that the hooks found in Vistehåla are not formed by the help of the characteristic hole bored in the bottom of the hooks bend. Nor is barb known from the Viste site. Photo: Terje Tveit, Museum of Archaeology, Stavanger, from drawings carried out by Giessing 1920:Fig. 11 and 15.

Funnene fra bronsealder og jernalder er ikke så omfattende som det eldre materialet. I de yngre lagene ble det funnet flatretusjerte pilespisser og skår av keramikk, jernspisser, jernnagler og slagg. Det ble også funnet mange beinredskaper. Både harpuner, angler, pilespisser og nåler lå i disse lagene. Knokkel materialet fremstår som ganske likt det fra eldre perioder, men inneholder også markerte innslag av knokler etter tamdyr som storfe, sau, svin og hest.

Tilsvarende funn til de gjort i Skipshelleren likeså av fangstredskap som fiskekroker av knokkel, er funnet i flere eksemplarer i Vistehåla. Dessuten foreligger det et vidt spekter av harpuner fra Vistehåla. Alle krokene er av samme grunnform og er skåret ut av knoklens sidevegg. Fremstillingsteknikken av fiskekrokene er den samme som maglemosekulturen benyttet. I hovedsak ble det benyttet knokler av pattedyr til fiskekrok i steinalderen, men enkelte små fiskekroker er antakelig laget av rørknokler fra fugl.

Skjell fra avfallslagene i helleren ble i tiden rundt 1900 gravd frem og benyttet til kalking av jordbruksland. Den første undersøkelsen ble gjennomført i 1907 av Tor Helliesen og A.W. Brøgger og den siste av Harald Egenæs Lund 1939-1941. Boplasslagene i Vistehåla (fig. 4). er ganske parallelle til funnene i Skipshelleren (Lund 1951).

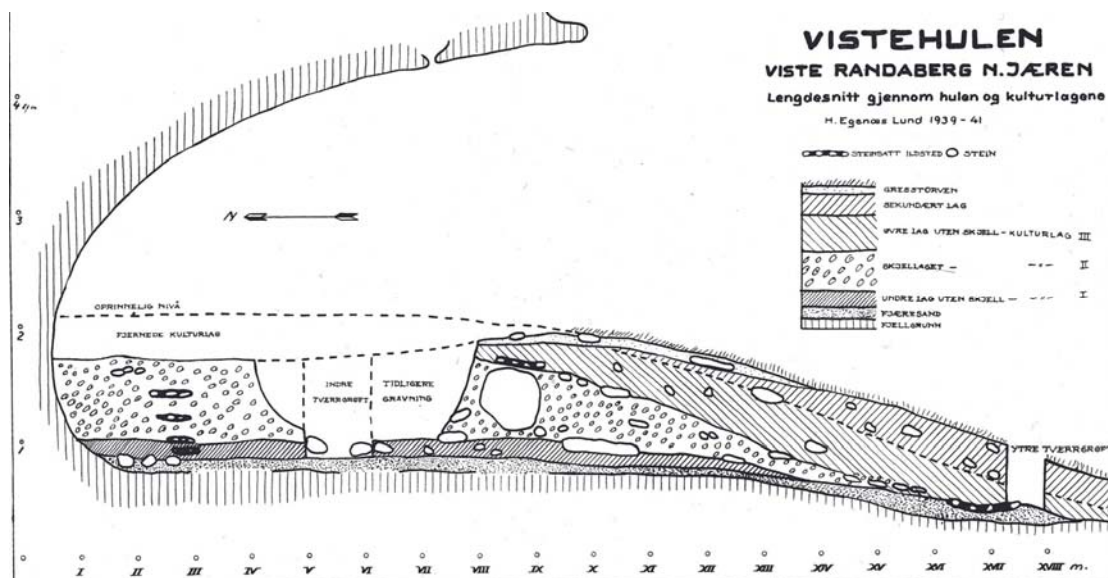

Fig. 4. Snitt gjennom Vistehåla utenfor Stavanger i Rogaland. Den ligger i dag 16 meter over havet og ca. 250 meter fra fjæra. Lund 1951:pl. XX.

Fig. 4. A section through the Vistehåla outside of Stavanger in Rogaland. Today it is located 16 meters above the sea-level and c. 250 meters from the beach. Lund 1951:pl. XX.

Skipshelleren ligger til en lang smal fjordarm med steile og frodige dalsider mens Vistehåla ligger ut mot Nordsjøen med Jærens mykt ondulerende morenelandskap som bakteppe. De økologiske vilkår står i sterk kontrast til Skipshellerens ”trange fjordlandskap”.

Den veldig spektakulære Helleren, Sokndal kommune, innerst i den karrige og bergfylte Jøssingfjorden (fig. 6), synliggjør på mange måter kontrasten mellom boplass i heller og åpen boplass ved at menneskene har i nyere tid bygd hus i helleren (Myhre 1964). Helleren er spektakulær, men en vel forvart og unik hemmelighet. Den er ikke faglig undersøkt, men arkeologene har ved en enkel registrering i den funnet østerskall og fiskebein (Myhre 1964). Funnet i den viser en maritimt rettet matseddel noe man må forvente i kystbundet bosetning. Stedet har vært bebodd i tre perioder; steinalderen, folkevandringstid og i nyere tid har det ligget en plass inne under overhøyet hengt i helleren.

Spennet i menneskets økologiske tilpasning og valg av boplass synliggjøres også av en ganske liten heller ved Langesæ, i Vinje, Telemark. Beliggende i åssiden ca. 750 m Ø for Langesæåi ble det gjort omfattende funn (C29982 a-u). Helleren er dannet av en flyttblokk. Åpningen under blokken vender mot sør. I forkant til åpningen er denne dels sperret av en mur. Rommet innunder helleren skal være 3,5 m langt og 1-1,3 m bredt. Kulturlaget i helleren var inntil 90 cm tykt. Det ble funnet knokler i alle lag. Følgende arter har latt seg bestemme; lag 1: Ørret, lag 2: Ørret, rype, lag 3: Ørret,

rype, lag 4: Rype, lag 5: Rype, lag 7: Sau eventuelt geit. Helleren har vært benyttet fra steinalder og frem til våre dager. Blant funnene ble det funnet en fiskekrok av jern. Krokens lengde er 2,7 cm. En karakteristisk pilespiss av jern funnet i det samme laget daterer dette til vikingtid. Selv om det ikke ble funnet ørretbein i same funnlaget som kroken må en forvente at kroken skulle brukes til ørretfiske.

Fig. 6. Innerst i Jøssingfjorden under et overhengende berg ligger Helleren, en plass noen meter over dagens havnivå. En liten bekk renner i dalbunnene som er ødelagt av senere tiders industri i området. Imidlertid er Helleren ved sin beliggenhet karakteristisk for de førhistoriske menneskers valg av boplass nær ressursene. Det var ikke jordbrukspotensialet som var det viktige her, men atkomst til Nordsjøen som ligger rett utfor den korte fjorden.

Fig. 6. In the bottom of the fiord of Jøssingfjorden below a projecting rock shelter is the Helleren located, a site some metres above the present day sea-level. A small brook drains the valley, which is spoiled by later use of industry in the area. However, the Helleren has a location characterising prehistoric peoples choice of habitation site close to the resources. The potential to agriculture was not important here, but access to the North Sea, which is just outside the short fiord.

Ved vannmagasinet Ørteren i Ustevassdraget, ble det i samband med vasskraftutbyggingene på Hardagervidda undersøkt et fangstanlegg for villrein (note 3) med 2 hustufter, 3 beinhauger, 7 steinrekker og steinrøyser.

I hus 1 ble det funnet en fiskekrok av jern uten avslutning på stilk eller agnor. I en av knokkelhaugene utenfor de to hustuftene på stedet ble det funnet en fiskekrok av jern (C30626-f) av vanlig form, stilk, agnor og øye til snørefeste, med lengde 4,9 cm. Sammen med den ble det funnet en treegget pilespiss av jern, av hovedtypen Rygh

1988:nr. 546. Pilespissen daterer således fiskekroken til vikingtid.

Begge ovennevnte funn viser at fiskekrok av jern blei fjellet benyttet til så vel elve- som innsjøfiske. Dessuten at fisk, ørret, var tilleggsmat for den som i forhistorisk tid drev ”profesjonell” massefangst av rein.

Tradisjonell bebyggelse med telt og gammelignende bygninger er de siste 4000 år suksessivt fortrent av ”permanente” bygninger. Breddegraden dvs. klima har sterkt påvirket boligens utforming. En svært spesiell men karakteristisk byggeskikk ble utviklet av befolkningen som bant annet brukte Varangerfjorden i Finnmark og dens særlige rike fiskegrunner. Byggeskikken omfatter sammenbygde hus med mange rom med vegger av torv og hvor de bærende konstruksjoner er likeartet med den samiske gamme. I disse hustuftene er også det funnet betydelige antall fiskekroker.

Ganske karakteristisk og særlig flott er den praktfulle fiskekroken (C8675) som er laget av reintakk (fig. 7). Kroken kommer fra boplassområdet på Mortensnes i Nesseby, Finnmark. Kroken er ganske stor med stilk som er 53,5 mm lang, gapet er 34,4 mm og krok høyden 60 mm. Bemerkelsesverdig for denne kroken er at den både har øye i toppen av stilken samtidig som det er skåret ut et spor i knoppen som også kan benyttes til feste. Undersiden i bøyen er utstyrt med to v stilte pigger. Åpningen mellom knoppen på topp av stilken og odden er ganske marginal. Jeg er ikke fremmed for at denne særlig forseggjorte og vakre fiskekroken som følge av konstruksjonen og detaljer heller er et smykke enn en faktisk fiskekrok.

Fig. 7. Fiskekrok av reintakk fra jernalderen. Overflaten på kroken bærer tydelig preg av at den er formet med skjærende redskap. På stilken synes fortsatt tydelige rygger som dannes mellom flatene eggen har skapt. Bemerkes bør den korte avstanden mellom knoppen som avslutter stilken og spissen. Det er antatt at krok høyden på metallkroker er betinget av om fiskeslaget kroken er laget for har et kraftig eller løst bitt. Imidlertid er krokens geometri sterkt avvikende fra den eldre Nøstvetkroken fra Vistehåla i sørvest Norge.

Fig. 7. Fishhook made of reindeer antlers from the Iron Age. The surface of the hook shows signs of forming of a cutting tool. At the shaft is seen clear ridges formed between the flats the edge has formed. Be aware of the short distance between the “knop”, the part to which the line was attached to at the hooks end, which finish the shaft and the point. Probably the length of the hook at metal hooks is dependant of the species of the fish the hook is made for, if it has a strong or loose bite. On the other hand the geometry of the hook is strongly diverging from the older Nøstvet hook from Vistehåla in southwestern Norway.

Samfunnets behov for forråd av levnetsmidler, matlagre av fisk osv, har til alle tider vært betinget av værslag og/eller sesongmessig variasjon i tilgangen på matemner. Langs de skandinaviske kyster har muligens vært den største utfordringen, særlig dersom fangst var avhengig av båt. I de eldste tidsperiodene er det i første rekke redskapsfunn etter Maglemosekulturen som knytter mennesket til de maritime ressursene. Denne kulturen er parallell i tid og innbefatter trolig er den samme kulturen som er kjent under betegnelsen Fosnakulturen i Norge og Hänsbacka i Sverige. Forskjeller i de materielle levninger arkeologene fant på boplassene utløste i eldre kulturhistorisk forskning nye ”kulturer”. Forskjeller i redskapsinventaret er trolig betinget av at bevarte boplasser heller speiler forskjeller i ressursutnyttelse og økologisk tilpasning (Welinder 1977), enn genetiske forskjeller.

Redskap benyttet til fisket har i stor utstrekning vært tilvirket av organisk materiale – knokkel og takk. Etter hvert ble flint noe benyttet og senere har jern vært råstoffet til krokemner. Sene fra pattedyr, tagl, bast og tre er mye benyttet råstoffkilder til snøre og fiske med fangstinnretning. Padleårer og stokkebåt er belagt tilbake til isavsmeltningens sluttid og er ikke uvanlige levninger funnet etter befolkningen i Sørskandinavia i Maglemosetid. Likeså er det med harpun og fiskekrok.

Fordi mange redskaper i forhistorisk tid i hovedsak eller delvis ble tilvirket av organisk materiale foreligger de bevarte objekter i et sparsomt antall – tidspennet tatt i betraktning. Bevaringsforholdene er gjennomgående dårlige for organisk materiale i norsk jordsmonn. Kildematerialet fra det øvrige Skandinaviske er derfor betydelig rikere. Dessuten er det slik at fiskebein nedbrytes raskere enn annet knokkelmateriale. Således er det slik at de konkrete bevis for utnyttete fiskearter og fiske er underrepresentert i den kunnskapsbasen kulturhistorikerne har kunnet fremskaffe fra de skriftløse perioder av norsk historie. I boplasslag som er særlig tykke, kalt møddinger, kan knokkelmaterialets andel av fisk være 30-90 % av det totale. Bosetningslevninger og spesielt organisk materiale fra hulere og hellere er gjerne bedre bevart enn fra åpne boplasser. Utvaskingen av jordsmonnet som følge av nedbør mv. er betydelig mindre på slike steder.

Fangst av fisk

Prinsipielt har fiske forgått etter følgende redskaper: harpun, krok og garn. Redskapene, objektene, vi vet ble benyttet i forhistorisk tid til fiske er krok, snøre, line, nett, teine, sløge og kattise. På boplasser med gode bevaringsforhold, det vil si med tykke boplasslag i kombinasjon med kalkrikt jordsmonn, er innslaget av bevart fiskeredskap større enn på andre boplasstyper.

Fangst med passiv fiskeredskap som garn, teine og ruse har forekommet over et langt tidsrom, men er som fiske med krok sparsomt dokumentert i kulturhistorisk litteratur. Gode indikasjoner om bruk av slik redskap har fremkommet ved undersøkelser i Stiurhelleren, Rana i Nordland, hvor det både er dokumentert et bredt spekter av fiskeslag, men også funnet levninger etter mye småfisk. I Skandinavia og Finland har man er noen heldige tilfeller funnet rester etter garn og fiskefeller.

I Norge er det funnet kattiser flere steder. Kattisen ble bygget på grunt vann. De er laget av stokker som er slått loddrett ned i bunnen. Stokkene danner et stengsel eller gjerde som leder fisken inn i et nyreformet fangstrom som det er vanskelig for fiskene

å komme ut av. I Store Ertevann ved Halden i et miljø med boplasser fra steinalderen, er det et område med flere kattiser. I Hedemark er slike konstruksjoner datert tilbake eldre bronsealder.

Sløger finnes ofte i strømmende vann gjerne i elveos. På Jæren i Hagevann, Hå kommune ligger det en udatert steinalderboplass midt på vannet på bredden ved et strømdrag med en sløge.

Det ser ut til å være sammenfall mellom gode fiskeplasser og attraktive boplassområder ikke bare i forhistorisk tid, men frem til våre dager. Motoren som fremdriftsmiddel for båten har markert endret dette bildet det siste århundret.

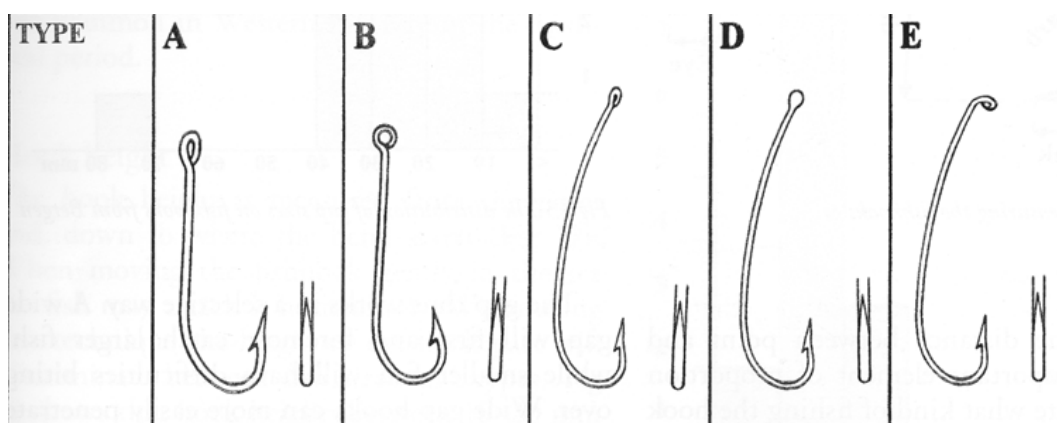

Fig. 8. De alminnelige typer av fiskekroker er laget av metall. Det finnes sentige varianter hvor spissen kan være vridd mot høyre eller venstre. Mange av de forhistoriske krokene har en ennå stumpere vinkel mellom stilkens og krokens forlengelse enn utformingen av dagens fiskekrok.

Fig. 8. The ordinary types of fishhooks are made of metal. Resent made types of hooks may have the point twisted towards the right or the left. Many of the prehistoric hooks have an even more stump angle between the shaft and the hooks prolongation than the present day fishhook.

Fiskekroken

Fiskekroken består typologisk av feste, stilk, bøy og odd (Nordgård 1908, Petersen 1951, Helberg 1993, Olsen 1994 m.fl.). Stilkens avslutning kan være kon med største bredde i enden og være utstyrt med en knop, festespore, øye eller plate. Øyet kan både stå vinkelrett på eller i plan med et plan trukket gjennom stilk og bøy. Festet kan danne forskjellige vinkler i forhold til stilkens. Stilkens kan være rett, men den kan også være konveks, dvs. at bøyn går direkte over i stilkens uten markert overgang. Bøyn kan være avbøyd sideveis til begge sider, slik at kroken med egg og eventuell agnor, mothake, danner en spiss vinkel til et plan trukket gjennom bøy og stilk. Dette medfører at odden kan stå forskutt i forhold til et plan gjennom stilk og bøy. Et plan i oddens forlengelse kan avvike sterkt fra dens parallellitet med stilkens (fig. 8).

Fiskekrokens form er preget av at den er et høyt spesialisert redskap. Den forhistoriske skandinaviske fiskekroken ble vist på trykk allerede før 1900. Kroker av takk og knokler fant Sarauw og hans medarbeidere ved undersøkelsene av steinalderboplasser ved Mullerup på Sjælland i Danmark i 1900 (Sarauw 1903). Hornkroken de fant ved denne undersøkelsen (fig. 9) var den første av sitt slag funnet

i Skandinavia. Kroken er fremstilt av et ca. 8,2 cm langt stykke rådyrtakk. Emnet ble avskåret tett oppunder en gren på takket. Emnet ble i sin tur tilspisset til en lang tynn krok uten mothake. Like under stilkens topp er det innsnitt som trolig er laget som festeleie for snøret.

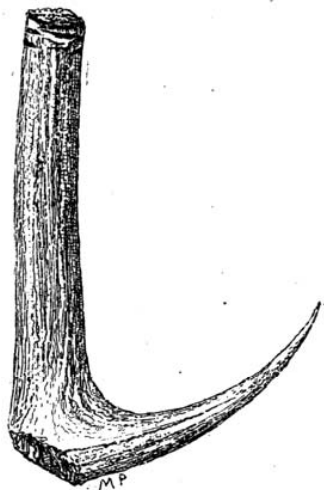

Fig. 9. Stor fiskekrok av rådyrtakk. Snorfestet er godt markert med to innskårete furer i toppen av stilk. Krok av denne sort var enestående da den ble funnet. Den ble av utgraver Sarauw tolket som metekrok etter gjedde. Og nettopp Åmosen på Sjælland i Danmark inngikk i det store bakkelandskapet som strakte seg ut mot elva som rant gjennom Storebelt. Fra Sarauw 1903:259 fig. 32. *Fig. 9. Big fishhook made of antlers of roe deer. The place to which the line was attached is well marked by two rows cut in the top of the shaft. A hook of this sort was unique when it was found. The excavator Sarauw interpreted it as a bloodworm hook for pike. Åmosen at Zealand in Denmark was part of the large undulating landscape, which was located close to the river that drained through sound of Storebelt. From Sarauw 1903:259 Fig. 32.*

Ved undersøkelsen ved Mullerup ble det også funnet tre ufullstendige beinkroker. Emnene til to av krokene er hentet fra veggpartiet i en rørknoke. Det best bevarte eksemplaret kommer fra et spaltet ribbein. Et forarbeid til en beinkrok fant man også. Stor materialkunnskap utvises av våre forfedre når "smeden" borer et hull i emnestykket der bunnen til kroken skal være (fig. 10). Resten av kroken ble åpenbart sparet ut med flintkniv. Det kritiske punktet i fiskekroken er opplagt bunnen av krokbuken hvor det lett kan oppstå tretthetsbrudd. Sarauw (1903) opplyser at det borede hull er ca. 0,5 cm i tverrmål. Hullet er boret halvveis inn fra begge sider. Avstanden mellom randen i krokbuken og randen i det borete hull er 1 cm. På figuren er den tegnet for smal.

Fig. 10. Emne til stor krok av rørknoke (Sarauw 1903:261 fig. 34). Vi kjenner igjen det kretsformede hullet man også benyttet seg av ved tildannelse av en kroker funnet i Vistehåla i Rogaland. Imidlertid kom man i dette tilfellet og noen tusen år tidligere til å bore hullet litt langt ned i bøyen. Således ble det skapt et forkastet emne som tydeliggjør fremstillingsmetoden for ettertiden. Den spissede enden viser hva som skulle bli en spiss mens den lengre delen er emne til krokens stilk. Dette emnet tolket Sarauw som emne til en metekrok. Vi ser at både form og teknikk som ble benyttet også egnet seg for tillagning av fiskekrok for saltvannsmiljø av dem som bebodde så vel Vistehåla eller helleren Gåsen på Jæren begge i sydvest Norge. *Fig. 10. Material for a big hook of hollow bone (Sarauw 1903:261 Fig. 34). The round hole was also used during the production of the hooks found in the Vistehåla in Rogaland. In the case, however, and some thousand years earlier the hole was made too low in bend. In this way a miss was made, which to make the production method visible to the future. The pointed end stresses what would be a point, while the longer end is material for the shaft of the hook. Sarauw interpreted the piece as material for a bloodworm hook. Both the form and the technique which were used were well fitted for production of a fishhook for saltwater environment for the people who lived at Vistehåla as well as the rock shelter Gåsen at Jæren, both in southwestern Norway.*

Maglemose og Åmosen ble etter hvert funnstedet for et betydelig antall boplasser. Bevaringsforholdene har vært gode slik at det er bevart store mengder organisk materiale i boplassene. Maglemose og dens mange boplasser kom således til å bli navngiver til en befolkning, kalt Maglemosekulturen. Kulturen er karakterisert av et temmelig ensartet bosetings- og redskapsmønster. Kulturen var utbredt i hele Nordsjøområdet inklusive England (Clark 1975 med referanser).

Bosetningen kjennes bare fra Kulturens bevarte boplasser og disse var alle beliggende til ferskvann og antakelig i økologiske miljø tilsvarende hva menneskene hadde i Åmosen. Kulturens kystbundne boplasser må man på grunn av innsynkningene rundt nordsjøbassenget regne med er oversvømmet. Fra tid til annen blir det i fiskeredskap som trål etc. funnet flintredskaper, takk osv som trålen har fått med seg opp fra sjøbunnen. Doggerbank er et sted hvor det gjøres slike funn. Fiskebanken var etter isavsmeltningen etter istiden, tørt land.

En må forvente at boplassene fra Fosnatid langs norskekysten representerer den samme befolkningen som Maglemosekulturen, men at redskapsinventaret og boplassenes særtrekk er annerledes. Forskjellene følger av at levningene på boplassene representerer en annen økologisk tilpassning (Welinder 1977).

Kroker av tilsvarende konstruksjon til Maglemosekulturens sine kjennes også fra Kjelmmøy, Varanger i Finnmark og er datert til yngre steinalder og eldre jernalder. Sarauw (1903) kjente ved sine undersøkelser til disse oppdagelsene og at det var funnet fiskekroker laget av takk fra rein. De første oppdagelsene fra undersøkelsene på Kjelmmøy, ble berettet på Congrès international D'antropologie à Stockholm, 1874.

Fiskekrok uten mothake finnes allerede i Maglemosekulturen (jfr. fig. 10). Kroktypen holder seg i bruk i flere tusen år, men den blir stadig mindre av dimensjon til den ser ut til å gå ut av bruk under Ertebøllekulturen. Fra da av har den en knapp øverst på stammen til feste av snøret. Materialet fiskekrokene er fremstilt av er hjortetak og dyreknoke. Fiskekroken blir under denne perioden utstyrt med mothake og lages gjerne av dyreknoke. Fiskekroken er ganske liten av størrelse.

Helleristning med fiske

De eldste helleristningene i Skandinavia ble laget i eldre steinalder og er tilskrevet Nøstvetkulturens mennesker, 7500–5800 f. Kr. Motivene på ristningene fra steinalderen er gjerne hjortedyr, fisk og sel, men det forekommer også mennesker (Gjessing 1932, 1936, Hellskog 1988). I Alta finnes det helleristninger som gir et bredt innblikk i jeger- og fangstfolkets liv (note 4). Ristningene anslås å være 2500–6200 år gamle. Noen innrissete figurer viser båter med fiskere. Disse ristningene er med på å dokumentere at mennesket også på de breddegrader bruker båter, snøre og krok (fig. 11). Helleristningene fra Hjemmeluft i Alta viser på en god måte krokfiske etter hva som må være en kveite. Figurene på flaten er prikkhugget på en ellers glatt og isskurt bergflate. Et stykke av fjellet er forskjøvet slik at snørets løp er forskjøvet et kort stykke. Bjørnen på fjellet hører ikke til komposisjonen. Av byttedyr er rein, elg, hellefisk og bjørn de vanligst avbildete byttedyrene, men det forekommer et par hundre fremstillinger av fisk blant de omlag 5000 figurfremstillingene i Alta (fig. 5). Figuren er malt rød i moderne tid. Oppmaling av helleristninger med rødt er tradisjonelt oppfattet som korrekt fordi det på Solbergfeltet i Skjeberg ble funnet

Fig. 11. Oppmalt helleristning med to mann i en båt, Hjemmeluft. I enden av et langt snøre har den fremste i båten hellefisk på kroken. Båten har et elghode som avslutning på fremstevnen, muligens en ”haletipp” akter.
Fig. 11. Retraced rock carving with two men in a boat, Hjemmeluft. In the end of a long line the first boat has a halibut on the hook. The boat has a head of an elk as the end of the prow and possibly was the stern designed like a tail.

malte ristninger. Den malte ristningen på Hjemmeluft ligger et 20 talls meter fra en likeartet umalte ristningen (fig. 5). På grunn av landehevingen i området, ristningene som viser fiske ligger mellom 23 og 25 m over dagens havnivå, er de datert til å være mellom 5300 og 6200 år gamle. Det er boplasser fra samme tid beliggende noen hundre meter unna.

To ristninger fra Forselv som ikke er ikke like fullstendig med hensyn til fangstsituasjonen som ristningen fra Alta, viser en hellefisk som henger i et fiskesnøre fra en båt. Ikke mindre interessant er en avbildning hvor båten mangler, men hvor fisken henger på et snøre hvor det også er markert et eggformet fiskesøkke med langsgående fure (Gjessing 1932).

I Tromsø museums samlinger finnes det et fiskesøkke (note 5). Søkket er datert til bronsealder på grunn av funnomstendighetene. Søkket er funnet på Skeiet i Bodø og ligner det noen tusen år eldre innrissede søkket på den nevnte helleristningen i Forselv. På søkkets overflate er det innrisset en hellefisk og det har en innhugget fure til feste av snøre. Fiske med redskap er imidlertid uvanlige på helleristningene, men tilstedeværelse av fisk på mange bergflater bekrefter virksomheten i motsetning til mange andre ”næringsutøvelser” som er fraværende på helleristningene.

Fig. 5. Helleristning hvor to mann i en båt har en hellefisk på kroken. Båten er utstyrt med et elghode som avslutning på stevnen. Figurene er prikkhugget på en glatt isskurt bergflate. Figuren er bare synlig ved gode lysforhold fordi huggefuren neppe overstiger 0,1 cm. På helleristningsfeltet Hjemmeluft i Troms er det ytterligere fem-seks bildefremstillinger med båt og fiske av kveite. På grunn av landehevingen i området, ristningene som viser fiske ligger mellom 23 og 25 m over dagens havnivå, er de mellom 6200-5300 år gamle. Boplasser fra samme tid ligger noen hundre meter unna.

Fig. 5. Rock carving exposing two men in a boat with a halibut on the hook. The top of the boats prow is formed as a head of an elk. The figures are pecked on a smooth ice polished rock surface. The figure is only visible at good light because the cut hardly exceed 0.1 cm into the surface. There are furthermore five to six pictures of a boat and fishing of halibut at the rock-carving field of Hjemmeluft in Troms. Because of the isostatic movements in the area, the rock carvings, which show fishing, are located between 23 and 25 meter above sea level with an age of 6200-5300 before the present time. Dwelling sites from the same time are located some hundred metres away.

Det er alminnelig antatt at helleristninger som viser fisk og vilt kan være bærer av noen slags fangstmagi. Helleristninger hvor det er det avbildet pelagiske fiskearter kan i dette lys oppfattes som "bestilling" på et godt fiske, samtidig som detaljene viser fangstsituasjonen og således indikerer systematisk fiske med krokredskap.

Fiskekrok av metall

Fiskekroker av metall kjenner vi fra det meste av jernalderen. Jernalderens første 500 år, keltisk jernalder, har på skandinavisk område ikke medført oppdagelse av en eneste fiskekrok. Perioden er generelt sett svakt representert i det skandinaviske kunnskapsmaterialet. Årsaken kan være flere som periodens gravskikk. Den døde blir kremert og knoklene blir ofte lagt direkte på bakken eller i en grunn grop sammen med/eller uten bålmørje under et tynt jorddekke. De brente levningene kan være lagt i en urne av organisk materiale eller i en urne av keramikk. Samtidig er det slik at selve gravstedet oftest er umarkert. Er graven markert på markoverflaten skjer dette helst med en enkelt sirkulær eller kvadratisk steinpakning som ikke tegner tydelig gjennom

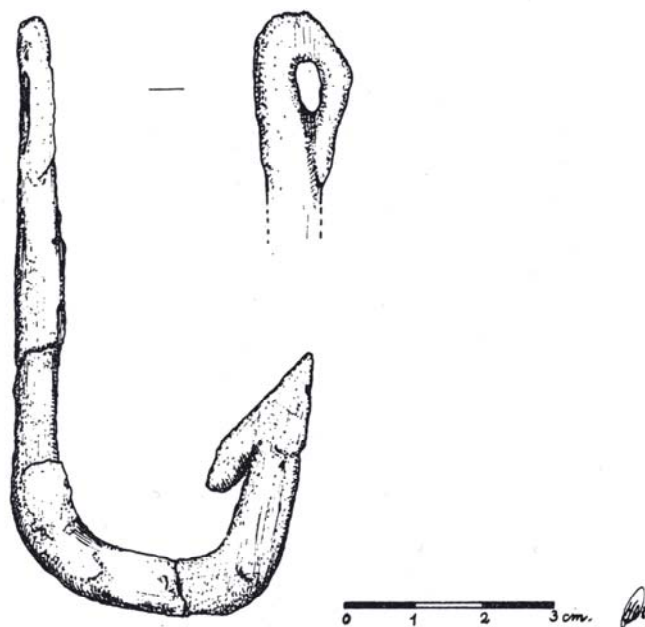

Fig. 12. Fiskekrok med rett legg, mothake og øye som snørefeste (St9460 oa). Fragmentarisk fiskekrok med rett legg, mothake og snørefeste i et øye funnet i nausttuft 13 på Nord-Kolnes i Sola. Kroken er 8,5 cm lang og gapet, avstanden mellom stilk og spiss er 3,5 cm. Kroken er formlik 6 fragmenter av en krok funnet i nausttuft nr. 15. Det ble funnet ytterligere to kroker i nausttuft 13 sammen med store mengder keramikkskår som daterer krokene og naust til det 4. århundre. Fra Rolfsen 1974:52.

Fig. 12. The fishhook with straight shaft (St 9460 oa). Fragments of fishhook with an eye to fasten the line found in the boathouse monument no. 13 at Nord-Kolnes in Sola. The hook is 8.5 cm long and the gap is 3.5 cm. The hook is similar to the six pieces found in the boathouse monument no. 15. Two more hooks were discovered in boathouse no. 13 in context with peaces of ceramic dated to ca 400 AD. From Rolfsen 1974:52.

torva. Det vil si at gravminner fra førromersk jernalder er vanskelige å finne. Gravene går derfor lett tapt som følge av jordbruk eller andre marktiltak. De senere års kulturhistoriske undersøkelser viser at det både i Norge og andre land var betydelig produksjon av jern i keltertid. De som har laget jernet har både bodd og spist som generasjonene før dem, så det er bare et tidsspørsmål innen det gjøres oppdagelser som lyssetter denne perioden av vår historie bedre.

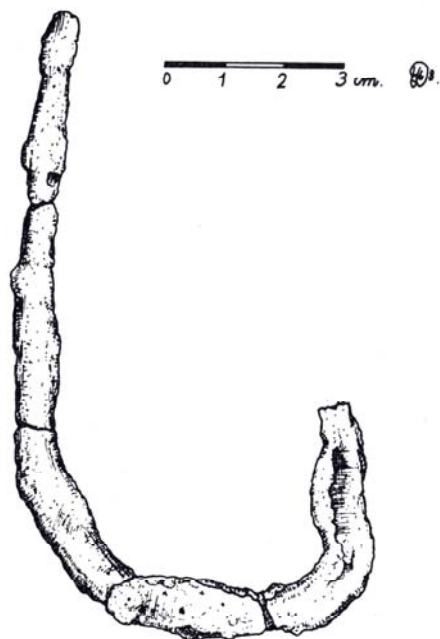

Fig. 13. Ufullstendig bevart fiskekrok av jern (9460 ap), men med svakt krummet stilk og svakt tilbakebøyd odd. Bevart lengd er 10,5 cm og gapet er 4,5 cm. Det er antatt at denne krokformen kroker fiske bedre enn kroker med åpen eggvinkel. Dessuten indikerer størrelsen at kroken er beregnet på noe større fisk. Fra Rolfsen 1974:53.

Fig. 13. Fragmentary fishhook of iron (9460 ap), but with a weak curved shaft and weak closed gap. The remaining length is 10.5 cm and the gap is 4.5 cm. Probably this hook form fish better than hooks with open edge angle. Furthermore the dimension of the hook indicates that it was used on bigger fish. From Rolfsen 1974:53.

Under romersk jernalder og fremover i tid det vil si tiden etter Kristi fødsel, preges det kulturhistoriske materialet særlig i Norge av at det har vært betydelig tilgang på jern. Det er således ikke overraskende at redskaper – herunder fiskekroken, blir representert i bevarte levninger fra denne tiden (for eksempel Helberg 1993 med referanser og Nordgård 1908). Fra eldre jernalder av forekommer det fiskekroker som er lagt med som del av gravgodset i mannsgraver. Andre bevarte fiskekroker fra perioden kan være tapte redskaper som er gjenfunnet ved kulturhistoriske undersøkelser i båtnaust (fig. 12-13) og hustufter.

I kulturhistorisk forskning har det vært mye diskusjon om fiskebåtenes størrelse (for eksempel Helberg 1993 og Rolfsen 1974). For at båtene skulle være brukbare utaskjærs tror man at de minst må ha vært på størrelse med en færing. Nausttuftene og deres konstruksjon er viktige indikatorer for hvor store båtene faktisk kan ha vært.

Stavanger Museum utførte på 1960 tallet omfattende kartlegging og undersøkelse av flere nausttufter. Det er ganske overraskende at den overveiende funngruppen er store mengder skår fra mange leirkar. I et naust fra Nord-Sunde er det funnet et fiskesøkke. Ved undersøkelsene ble det ellers bare funnet 6 fiskekroker av jern. Fiskekrokene vitner om at båtene som har vært oppbevart i nausttuftene kan ha vært benyttet til fiske. De tre nausttuftene som har gitt fiskerelaterte funn er henholdsvis 22,1 m, 14,7 m, 19 m og 8,5 m lange. Nausttuftene kan ha vært store nok til å romme både Gokstadseksringen og færingen, mens den tuften det ble funnet fiske søkke i kan ha rommet Gokstadfæringen (fig. 14). Dette naustet er datert til vikingtid.

Sammenligningen er litt søkt i det alle de undersøkte nausttuftene er eldre enn Gokstadskipet. Stavanger museums undersøkelse på Nord Kolnes i Sola kommune omfattet flere nausttufter hvorav det ble funnet fiskekroker i tre.

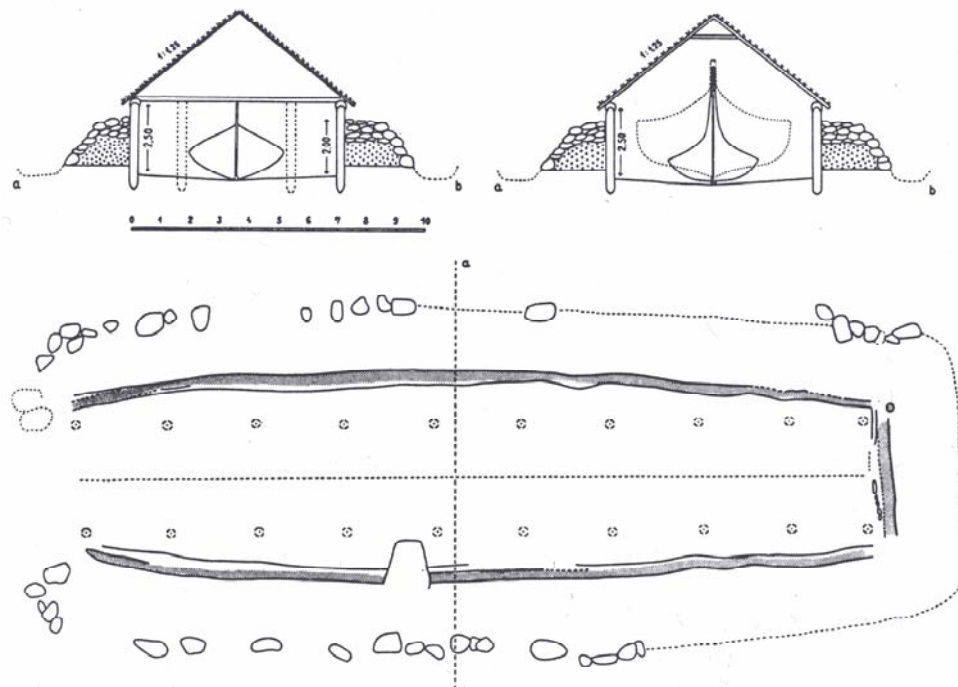

Fig 14. Tegningen viser vegglop og innvendige rekker av takbærende stolper i plan. Takkonstruksjonen er vesentlig for hvor høye stevner båten kan ha hatt. Til venstre vises Nydamskipet inntegnet og til høyre Kvalsundskipet med hel strek og Gokstadskipet stiplest. Etter E. Hinch 1960 og hans undersøkelse på Bjelland på Stord på Vestlandet.

Fig. 14. The drawing shows trench of the wall. The construction of the roof is important for how high the boats prow can be and have the space to get into the boathouse. To the left the Nydamboat is marked and to the right are the Kvalsundboat with unbroken line and the Gokstadboat with dash line. After E. Hinch 1960 and his investigation at Bjelland at Stord in Western Norway.

Gjenstandsfunnene fra naust 13 omfatter mange skår av forskjellige typer fra leirkar, bryne, to nagler, høveltann, ildstål og ubestemmelig jern fragmenter. Herav var det 3 fiskekroker, en var fragmentarisk bevart. Fiskekokene er katalogisert som; (St9460 ao) fiskekrok av jern med rett stilk og øye, spiss med agnor, lengden er 85 mm, gapet 35 mm. (St9460 ap) fiskekrok av jern med bøydd stilk, avbrutt spiss og øye. Naustet er datert til 4.-6. århundre.

Gjenstandsfunnene fra naust 14 omfatter mange skår fra forskjellige typer av leirkar, en kniv, ravstykker og en nagle av jern, (St9465 ap) fiskekrok av jern med rett stilk og med avbrutt spiss. Naustet er datert til 4.-6. århundre Gjenstandsfunnene i naust 15 omfatter mange skår fra forskjellige typer av leirkar, to fiskekroker av jern hvorav den ene er fragmentarisk bevart. Den andre St 9462 as har rett stilk krok med agnor, og øye på stilken, Lengden er 82 mm og gapet er 26 mm. Nausttuften er datert til 4.-5. århundre.

På Vestvågøy i Lofoten ligger Borg (Bertelsen 1985, Nilsen 1998). Undersøkelser av boplasslag og hustufter viser innen for et lite områdefiskets betydning og dets organiseringen slik det kan fremstå i jernalderen (Johansen & Munck 2003). Arkeologene gjorde ganske overdådige gjenstandsfunn i det største langhuset på Borg. Det er funnet smedredskaper i bygningen, dessuten gjenstander, hva som underbygger at huset må ha vært en høvdingens bolig. Funnene omfatter våpen, smykker som spenner og perler, flere glassbegre hvorav ett med gullinnlegg og allment antatte kultbetingete objekter som kalles gullgubber. Gullgubber (fig. 15) er blant de heller sjeldne funngrupper i fra forhistorisk tid arkeologene finner ved sine undersøkelser. Gullgubbene er alltid funnet i boplasslag eller i samband med tufter etter hus (Haraldsen 1995). Gullgubbene indikerer derfor at stedet kan ha vært benyttet til hov. Høvdingen på Borg kan således også ha hatt funksjon som gode.

Fig. 15. En av 17 gullgubber funnet sammen med våpen, ildstål, smykker etc. i tuften etter en forhistorisk kultbygning beliggende ved Mjøsas bredd, på Hov sør for Lillehammer i Oppland. På høsten er det her hvert år et rikt sikfiske i denne delen av Mjøsa, dokumentert tilbake til middelalderen. Foto: Universitetets Kulturhistoriske museum, Oslo.

Fig. 15. One of 17 gold foils found together with weapon, fire steel, jewellery etc. in the site after a prehistoric cult building close to the bank of the lake Mjøsa, at Hov south of Lillehammer in Oppland. During autumn every year here are a rich fishing of gwyniad in this part of Mjøsa documented back the Medieval time. Photo: Museum of Cultural History, University of Oslo.

I alt ble det funnet 19 jernkroker i høvdingens hus. Syv av krokene er identifisert som fiskekroker og er med ett unntak, fragmentarisk bevart (8338 bj). Den bevarte fiskekroken har stilk som er avsluttet med et øye til feste av snøre. Odden er utstyrt med mothake. Fiskekroken er 63 mm lang hvorav stilken utgjør 36 mm, gapet 22 mm, og krokhøyden er 29 mm (fig. 16). Tre av fiskekrokene ble funnet utenfor huset ved inngangene mens de resterende fiskekroker ble funnet i husetessentrale rom og i husetes vestre ende, det vil si i det samme område hvor de fleste oldsakene undersøkelsen avdekket fremkom.

På Vestvågøy er det til nå kjent 63 tufter etter båtnaust. Naustene har her som i Sola vært i bruk i tidsrommet eldre jernalder til yngre jernalder/tidlig middelalder. Det ligger minst tre båtnaust langs vågen ved Borg. Nausttuftene er 8-15 m lange og har trolig huset båter av samme størrelse som opp til våre dager ble benyttet når man rodde fisket, det vil si av minst av færingens størrelse. Dessuten finnes det i området også bevarte nausttufter som kan ha huset langskip.

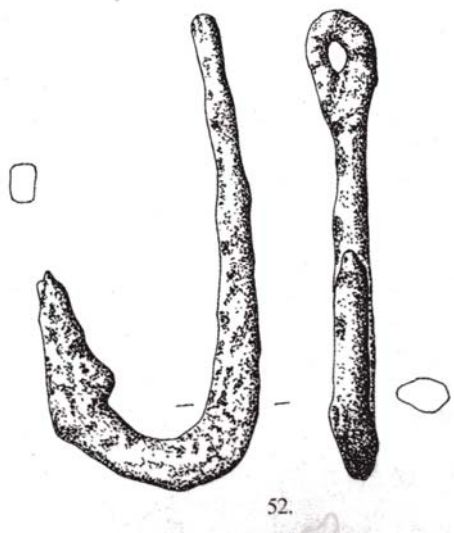

Fig. 16. Fiskekrok funnet i hallbygningen på Borg (T8338 b). Krokens form er likeartet med kroken funnet i naust 13 på Kolnes. Kroktypen ser ut til å være i bruk til fiske gjennom hele jernalderen. Fra Munch et al. 2003:174.

Fig. 16. Fishhook found in the hall building at Borg (registration no. T8338b). The form of the hook is like the hook found in the boathouse 13 at Kolnes. The type of the hook may have been used for fishing through the Iron Age. From Munch et al. 2003:174.

Den bevarte fiskekroken fra Borg har en nær parallell (C8711) funnet på storgården Kongshov som ligger ut mot Glomma ved Kirkenær i Hedemark. Begge fiskekrokene er fra egen funnkontekst datert til vikingtid og de underbygger min oppfatning av typens lange brukstid.

Fig. 17. Fiskekrok fra Veia på Hedemarken. Lengden kan indikere at dette kan være en ferskvannskrok for fangst av gjedde. Gjeddens kraftige tenner gjør at en lang stilk er nødvendig for å hindre at den klipper av snøret. Krokens markerte bøy kan også være et bidrag til at kroken skal sitte bedre. Kroken er datert til vikingtid (C26390).

Fig. 17. Fishhook from Veia at Hedemarken. The length may indicate that this can be a freshwater hook for fishing pike. The strong teeth of pike may easily cut the line, therefore was the hook made with long shaft. The hook is dated to the Viking Age (registration no. C26390).

Fra Veia som ligger midt i breibygd på Løten, Hedemarken er det ved jordarbeid funnet en fiskekrok (fig. 17). Kroken har mothake på kroken og stilkens ende avsluttes i en helt lukket spiraloppulling. Krokens stilk er sterkt krumme. Stilken er

uvanlig lang 78 mm, gapet er 12,8 mm vidt og krokhøyden 12,8 mm. Stilken har dessuten rektangulært tverrsnitt. Selve stilken har to markerte knekkpunkter med rette mellomliggende partier. Tilsvarende krok er beskrevet av Olaf Nordgård, men den mangler mothake. Det kan således være grunn til å tro at bøyning av stilk med markerte knekkpunkter er en intensjonell måte å forme stilken på.

Status

Kongshaugen som Nicolay Nicolaysen undersøkte i 1880 på Gokstad i Slagen, Vestfold, inneholdt et godt bevart kampskip (Nicolaysen 1882). I skipet var det bygget et gravkammer til hvilestedet for en høvding etc. Den gravlagte må ha tilhørt samfunnets øverste sjikt. Tre fiskekroker av jern i tillegg til husgeråd og redskap hadde den døde fått med seg som gravgaver. Skipet hadde eikeskrog og 16 bordganger og var bygget på midten av 800-tallet. Langskipet er utstyrt med årehull til 16 årepar. Sammen med skipet hadde den gravlagte også fått med seg tre småbåter. Den største er en 10 m lang, seksring, med tre årepar. Den minste, en færing, er 6,5 m lang og har to årepar. Langskipet er 23,8 m langt og 5,2 m bredt.

Om fiskekrokene i Gokstadskipet hadde øye eller en knopp som avslutning vites ikke, stilkens ende mangler (fig. 18).

Fig. 18. Vanlig fiskekrok av jern fra Gokstadskipet med svakt buet og avbrutt stilk. Tverrsnittet er ovalt. Fra Nicolaysen 1882:pl. X.

Fig. 18. Ordinary fishhook of iron from the Gokstadship with a weak curved and broken shaft. The section is oval. From Nicolaysen 1882:pl. X.

Om krokene sier Nicolaysen (1882) at der er av: ”Form omtrent som de nu brugelige. Den ene, hvoraf hele Læggenes øverste Del mangler, er nu 8 cm. lang, og maaler 2.6 cm i Aabningen mellem Spidsen og Læggen. Den anden, der foruden den øvre Del af Læggen ogsaa mangler Odderne af Spidsen og Agnoren, har været ubetydeligt mindre; den tredie, hvoraf blot et lidet Stykke af den underste Krumning haves, endnu lidt mindre” (Nicolaysen 1882).

Kongshaugen representerer samme gravskikk som de øvrige mannsgraver hvor det er funnet fiskekrok. Selv om grav og gravgods speiler enorme forskjeller endrer ikke dette på det grunnleggende. Gravgodset er antatt å skulle ”hjelp” den døde til et verdig liv i det hinsidige. Tilgang på fisk må ha vært ansett som viktig derfor har fiskekroken vært en adekvat gravgave.

Tors fisketur

En av de eldste beretningene vi har om fiske finner vi i Heimskringla. ”Mannheims berger, ormens bane, egnet kroken med oksehodet; mot agnet gapte guders fiende, bandet som ringer seg rundt om jorda”, Hymeskvadet vers 22. Tor skal ut å fiske

sammen med jætten Hymer. Han egner kroken med oksehodet og får ormen på kroken (fig. 19).

Fig. 19. ”Tors fisketur” hugget inn på billedstein i Hørdum kirke. Foto: Arne Emil Christensen.

Fig. 19. ”Tor’s fishing trip” cut on a picture stone in Hørdum church. Photo: Arne Emil Christensen.

I vår sammenheng bekrefter utsagnet hva funnene viser at fiske med krok fra båt er en selvfølgelig sak. Selv om historien er gammel tradisjon er vi så heldige at Tors fiskeri er hugget inn på en billedstein i Hørdum kirke. Dessverre vises ikke kroken, men avbildningen viser det øyeblikket hvor Tor skal slå Midgardsormen i hjel med hammeren og Hymer står klar med øksen for å kappe snøret. Endatil viser bildet at Tor har måttet trekke så hardt i snøret for å få ormen opp til overflaten at han trådte foten gjennom båt bunnen. Steinen er datert til vikingtid.

Fiskesøkket

Fra slutten av eldre steinalder, mesolittikum, er det på Vestlandet funnet mange fiskesøkker på boplassene. Fiskesøkkene er gjerne laget av kleberstein (Bjørge 1981,

Helberg 1993, Olsen 2004). Søkkene er forbløffende små, ofte bare 2-3 gram og de er gjerne dekorert med enkle innrissede streker.

Så langt har arkeologene ikke avklart hvordan disse har vært benyttet. Søkkene hører ganske sikkert sammen med et krokfiske. Som nevnt er krokfiske med søkke dokumentert på helleristningen fra Forelven. Samtidig er det funnet store mengder fiskesøkker i boplassmiljøer som har maritim tilknytning. Fiskesøkkene har mange utforminger.

Vadbein er en innretning som man trekker snøret over slik at det ikke skal skades eller skjære seg inn i treet i båtens ripe. Det antas at vadbein er en nødvendighet for dypvannsfiske med fiskekrok. I samlingene til de kulturhistoriske museer foreligger det også et betydelig antall vadbein (for eksempel Simonsen 1953, Helberg 1993 og Olsen 2004). Disse synliggjør også at krokfisket har et betydelig omfang.

Vadbein foreligger i tre prinsipielle typer. To av dem har ikke bevegelige deler. En lages av takk og får derav en v-form og kalles gjerne gaffelformet vadbein. Den andre lages av en spaltet rørknokkel og betegnes gjerne som sadelformet vadbein. Det tredje varianten har bevegelige deler. Den har sideplater på hver side av en rull og betegnes gjerne som rullvadbein.

Fiskevær

Det forekommer allerede i eldre jernalder ansamlinger med hustufter som kan være levninger etter en fiskerbefolkning og dens fiskevær (for eksempel Bertelsen 1985, Helberg 1993 og Solli 1996). Det er ikke utenkelig at dette er røttene til et systematisk ”handelsfiske”. Fiske med formål til forrådlagring av mat og et kommersielt fiske slik som dette er godt belagt også skriftelig fra middelalderen av.

Institusjonen ”faste” er del av den katolske kirkeorden. Den åpnet store markeder for norsk tørrfisk, hvis forutsetning bygger på hva som må være en urgammel tradisjon foranket i klimatiske og økologiske forutsetninger. På våre breddegrader kunne fisk sol- og vindtørkes uten at det oppsto utøy i fisken som følge av insekter.

Produksjon og handel med fisk bidro til utvikling av en markedsøkonomi og utvikling av enkelte bydannelser som Bergen, Vadsø eller tettsteder/fiskevær i en uutømmelig liste som Borgund, Veøy, Borg i Lofoten, Mortensnes, Hamningberg etc. Stedenes betydning har dessuten vekslet sterkt gjennom tidene slik at man i dag ofte ikke kan se synlige spor etter fordums storhet (for eksempel Helberg 1993, Solli 1996, Transøy 2001 og Sørheim 2004).

Det er således ikke overraskende at man i middelalderens Bergen, Borgund, Vadsø og Vardø har funnet fiskekroker laget av jern. Dessuten er det i Bergen funnet emner til kroker. Disse funnene antyder selve fremstillingsmetoden for fiskekrokene. Med ett unntak har alle fiskekrokene av jern funnet i Borgund bøyd stilk med lengde ca. 8 cm. Unntaket har rett stilk. Krokene ser dessuten til å ha en markert knekk midt i krokbu.

Fiskekroker funnet i Bergen (fig. 20) er etter min oppfatning av samme type som dem funnet i Borgund. De eldste fiskekrokene kommer fra lag som er datert til vikingtid og

slutten av 1100-tallet. Stilken er i reglen rund/oval men forekommer og med rektangulært tverrsnitt og den avsluttes med et øye og ikke plate slik det er vanlig i Nord-Norge.

Fig. 20. Klassisk fiskekrok laget av jern med uvanlig størrelse for Sør-Norge, funnet ved bygravningene i Bergen (40299). Stilken er 13,5 cm lang og gapet 7,0 cm vidt. Kroken har buet stilk og åpen krokbu. Den lange stilken og krokbuens tilsier at kroken er benyttet på dypt vann til fiske av hellefisk og flyndre. Det er antatt at den åpne krokbuene gjorde det lettere å fange stor fisk enn når den er mer lukket.

Fig. 20. Classical fishhook made of iron with unusual dimension for South Norway, found during the town excavations in Bergen (40299). The shaft is 13.5 cm long and the gap 7.0 cm. The hook has a curved shaft. The long shaft indicates that the hook was used for deep-water fishing of halibut and flatfish. It is presumed the open gap made it easier for the big fishes to get hooked than when it is more closed.

Undersøkelsene på Borg ga funn av 6 sikre fiskekroker av jern også disse med kurvet stilk. Bare en av dem har bevart øye på stilken. Stilken er som regel rund, men det forekommer eksemplarer med rektangulær stilk også.

Tilvirkning av metallkroker

Råmaterialet som er benyttet til krokfremstillingen er i første rekke jern, men også bronse har vært benyttet. Det norske krok materialet av jern fra forhistorisk tid er enestående i sin størrelse. Av bronsekroker er bare en håndfull bevart i samlingene i de norske museer. I denne sammenheng skal bemerkes at bronsekroken ser ut til å opptre like tidlig som jernkroken. Fiskekrokens betydning vises tydelig, av en fiskekrok laget av bronse funnet i en grav på Fagerheim, Sandar i Vestfold. Fiskekroken ble funnet i en mannsgrav som er datert til romersk jernalder, (C17436). Redskapsfunn i graver er mindre vanlig i romersk jernalder enn i de senere perioder. Fiskekroken kan således også representere verdier utover dens funksjonelle egenskaper.

Korrosjon og saltvann er praktiske problem som hefter ved bronsekrokene. Dette kan avhjelpest ved fortinning eller forkobring av kroken. Metallets herding er også en åpenbar utfordring. Denne må være slik at kroken ikke retter seg ut under press eller brytter. Ikke desto mindre er dette kunnskap smeden også må beherske med hensyn til produksjon av fiskekroker laget av jern. Dersom det råder metallknapphet i samfunnet må man også forvente at herdingen tilpasses belastningene som følger av det konkrete fisket. Derved kan tap av fiskekroker som følge av tilfeldig kroking av fisk unngås.

Fig. 21. Emne til fiskekroker funnet ved byggravningene i Bergen (funnr. 245/2412). Emnene har ovalt tverrsnitt, og er tillaget med agnor og i ferdig lengde. Fiskekroker i magasinet på Bryggen Museum i Bergen ser ut til å være smidd ut med buet stilk og lukket krokbu. Agnoren ser ut til å være formet som del av emnet. Krokene er normalt små med både stilk og gap mindre enn 40 mm.

Fig. 21. Material for fishhooks found during the excavations in Bergen (registration no. 245/2412). The material is oval in section and is formed with barb and in full length. The fishhooks in the storage at Bryggen Museum in Bergen looks to be forged directly with curved shaft and the gap closed. The barb is made as a part of the material. The hooks are usually small with both shaft and gap smaller than 40 mm.

Utenfor den nordamerikanske østkyst foregikk det et veldig torskefiske på Newfoundlandbanken, en torskestamme som nær ble utfisket. Emnet til fiskekrokene kan ha vært likeartet med emnene fra Bergen (fig. 21). I motsetning til hos oss har herdingen av kroken vært slik at fisken ble ”slått” av kroken, dvs. at kroken rettet seg ut og således må bøyes på nytt ved agning (Hurum 1976). Denne kroktypen er stadig i bruk. Enkle krokboye stoler (fig. 22) blir fortsatt laget og omsatt i Sambandsstatene. Umiddelbart ser man av den amerikanske malen at kroken trolig får en jevn krumning

Fig. 22. Stol for krokboying sett i lodd og fra siden.

Fig. 22. Tool made to form the fishhook, seen in plan and profile.

med et knekkpunkt ytterst i bøyen, mens krokene fra Bergen se illustrasjon (fig. 23) har åpenbare knekkpunkter. Dette viser at de norske krokene er formet over en ambolt. Sammenligning av krokutforming og stålqualität i kroker mellom fiskekroker benyttet til det tradisjonelle torskefiske på begge sider av Atlanterhavet kunne vært av interesse.

Fig. 23. Fiskekrok med bøyd stilk, lukket krokåpning, agnor og festeøye for snøre (65575). Stilken er uvanlig lang, 7,0 cm, mens gapet har normal størrelse, 2,5 cm. Bemerk at kroken har en tydelig knekk i bunnen av krokbuen og under mothaken.

Fig. 23. Fishhook with curved shaft, closed gap, barb and eye to attach the line (65575). The shaft is unusual long, 7.0 cm, while the gap has the normal size of 2.5 cm. Be aware that the hook has a distinct crack in the bottom of the bow of the hook and below the bend and below the barb.

Konservering av gammelt jern skjer bl.a. gjennom oppvarming. Dette medfører at en del produksjonsanalyser ikke lar seg utføre i etttertid. Fiskekrokene funnet i høvdinggården på Borg er konservert på denne måten. Imidlertid må det være en rimelig å tro at både jernkvaliteten i våre fiskekroker kroker og herdingen er en annen enn jernet man benytter i de amerikanske fiskekrokene.

Festemåten for snøret til toppen av krokens stilkens forlengelse er som vi har sett verken et kronologisk eller funksjonelt element på fiskekroken med hensyn til krokens evne til å fange fisk, men bør heller sees som en kulturbetinget ytring.

Fiskekroken som symbol

Ål stavkirketuft i Hallingdal ble undersøkt i 1965 som sikringsarbeid utført av Riksantikvaren. I grunnen under middelalderkirkene eller ved undersøkelser i tufter etter kirker blir det gjerne dokumentert konstruksjonslevninger etter eldre kirker, ombygninger av kirken i form av store mengder bygningsavfall, skår av farget glass, beslag, spiker etc. Det blir også funnet gjenstander som enten er glemt/mistet ved byggetiltak. Dessuten blir det funnet kniver, meisler, øks, runepinner osv. saker som er intensjonelt plassert der av forskjellige årsaker og en del småting som like gjerne kan være mistet i kirken som mynt etc.

I Ål stavkirketuft ble det mellom hundrevis av andre saker funnet tre fiskekroker av jern(C30945 o-q). Krokene er henholdsvis 5, 4,1 og 4,4 cm lange. Den største har rett stilk med kvadratisk tverrsnitt. Kroken har agnor og gapet er 11 mm vidt og krokhøyden er 12 mm. Hvorfor noen har med seg fiskekroker i kirken kan man undre seg over. Det kan tenkes at de skulle vigsles til fordel for god fangst Eller henspeler de på Jesus som fiskeren?

Den vanlige fiskekroken med åpen krokform og rett legg, opptrer i Finnmarks middelalderbyer på 14-1500 tallet, men finnes også i en variant med blysokke loddet direkte på stilk. Kroktypen er ganske sikkert ingen nyvinning selv om jeg så langt bare kjenner den fra bygravningene i Vardø og Vadsø. Krokformen har sitt opplagte

motstykke i et Vendeltids bronsebeslag (fig. 24). Konkret er det avbildet en fisker med snøre og en typesikker krok med lodd festet direkte på stilken. Således kan man forvente at beslaget avbilder et redskap som var i reel bruk på 6-700 tallet. Beslaget kommer fra en meget rik branngrav.

Fig. 24. Frøy og Gerds hellige ekteskap symbolisert gjennom fiskeren og en mulig gravid ”havfrue”. Bemerk krokens godt definerte form. Fra Statens Historiska Museum foto 223870, funn 21921.

Fig. 24. The sacred marriage of Frøy and Gerd symbolised by the fisher and a possible pregnant “mermaid”. Observe the hook’s well-defined form. From Statens Historiska Museum photo 223870, find 21921.

Avbildningen er tydelig og vi ser fiskeren i båten og en ”rundbukig” kvinne med knutbåndsflette og perler på den lange kjortelen. For så vidt har vi det samme motivet her som ligger i gullgubben fra Hov (fig. 15). Om enn scenen er omskapt, tegner bildet – det hellige ekteskap - eksemplifisert mellom jotundatteren og vaneguden Frøy. Ekteskapet er forstått som et fruktbarhetsritual som også kan være legitimasjonen av fyrstens makt.

Det er således temmelig opplagt at fiskekrokene gjennom all tid er utformet med hensyn til bruk og funksjon om hva som skal fanges!

Noter

Note 1) Brommekulturen er oppkaldt etter en boplass som amatørarkeologen Erik Westerby fant i 1944 ca. 5 km nordvest for Sorø. Det er etterhånden gjort så mange

funn av typiske gjenstander og boplasser etter kulturen, at man rimeligvis kan hevde at Brommekulturen har vært utbredt over det ”gammeldanske landskap², dvs. Skåne og det nordlige Tyskland. Den klimaforbedring som begynte ved slutten av Federmessertiden medvirket til at Brommefolket levde i et landskap preget av en rik fauna og flora. Boplassene finnes ofte ved os hvor vannløp munner ut i – eller faller ut av sjøer – fiskemulighetene har trolig vært lokalisering for boplassenes beliggenhet. I forbindelse med selve Brommeboplassen – eponymboplassen, som arkeologene kaller den slags (f.eks. Ertebølle – Ertebøllekultur) – fremkom det et knokelmateriale som forteller om jakt på storvilt som elg, rein samt mindre dyr som bever, jerv og svane. Det er mulig, men ikke sikkert dokumentert at noen knokler fra villhest og kronhjort skal tilskrives Brommetiden. Artssammensetningen vitner om jakt både i skog og i åpent landskap. Brommekulturens flintredskaper er preget av få redskapstyper ref. hovedformer som Skafttungespisser (kraftig type med symmetrisk spiss og tydelig skafttunge i slagbuleenden), skrapere og stikler.

Note 2) Flere av disse beina er også datert direkte ved hjelp av radiologisk analyse, C14-metoden. Dette er de eldste husdyrknoklene som er funnet i Norge. Tilstedeværelse av husdyr er den hendelsen som definerer skillet mellom yngre og eldre steinalder.

Note 3) Østsiden ca. 300 m NØ for geometrisk punkt VI på magasinkartet.

Note 4) Helleristningene i Alta ble 1985 oppført på UNESCO sin liste over kulturminner i Verdens Kulturarv.

Note 5) Ts4867b9 som veier vel 1400 g.

Referanser

- Bertelsen, R. 1985: *Fra den eldste tida til ca. 1500 e.Kr. i Lofoten og Vesterålens historie, kommunene i Lofoten og Vesterålen*, Bind 1.
- Bjørge, T. 1981: *Flatøy. Et eksempel på steinalderens kronologi og livbergingsmåte i Nordhordland*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Berge, 1-170.
- Brewster, D. 1965: *Memoirs of the life, writings, and discoveries of Sir Isaac Newton* 2. Gjenoptrykt fra Edinburgh utgaven 1855:407.
- Bøe, J. 1934: *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergen Museums Skrifter 17.
- Bøe, J. 1938: Fangstmann og bumann. I Bugge, A. og Steen, S. (red.): *Norsk kulturhistorie*. Bind 1, Cappelen, Oslo, 29-90.
- Carroll, Lewis 2005: *Lewis Carroll the complete works*, first ed. Collector's library editions, London
- Clark, G.1975: *The earlier stone age settlement of Scandinavia*. Cambridge University press, Cambridge.
- Gjessing, G. 1932: *Arktiske helleristninger i Nord-Norge*. Bind XXI, Oslo.
- Gjessing, G. 1936: *Nordenfjelske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter 30*, Oslo.
- Grieg, S. 1934: *Jernalderens hus på Lista*. Oslo.
- Haraldsen, T.H. 1983: *Innberetning vedrørende Hagavann i Hå kommune*. Upublisert rapport, Topografisk arkiv, Arkeologisk museum i Stavanger.

- Haraldsen, T.H. 1995: Gullgubben fra Vingerom – på Frigg og Odins hov? *Fåberg og Lillehammer, et lokalhistorisk tidsskrift* 15.
- Helberg, B. 1993: *Fiskeriteknologi som uttrykk for sosial tilhørighet: en studie av nordnorsk fiske i perioden 400-1700 e.Kr.* Stensilserie B, Historie, arkeologi, Universitetet i Tromsø nr. 38, 1995, Institutt for samfunnsvitenskap, Arkeologiseksjonen, Magistergrad i arkeologi.
- Helskog, K. 1988: *Helleristningene i Alta: spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie.* Alta Museum, Alta.
- Holm-Olsen, L. 1975: *Edda.* Bind 1. Den Norske Bokklubben, Oslo
- Hurum, H.J. 1976: *Med allverden på kroken: fiskekrokens kulturhistorie.* O. Mustad & søns verdenshistorie.
- Indrelid, S. & Larsen, S.U. 1984 (red.): *Sunnmøres forhistorie: fra de første fotefar.* Sunnmørepostens forlag, Ålesund.
- Johansen, E. 1955: Ny datering av branngraver under flatmark. *Universitetets oldsaksamling årbok 1995-1996.*
- Lund, H.E. 1951: Fangst-boplassen på Viste, Randaberg, Nord-Jæren. Med bidrag av Magnus Degerbøl. *Stavanger Museums skrifter* 6.
- Myhre, B. 1964: Et lovende funn fra en heller i Jøssingfjord. *Frå haug ok heiðni* 3.
- Munch, G.S., Johansen, O.S. & Roesdahl, E. 2003: Borg i Lofoten, a chieftain farm in North Norway, Lofotr. *Arkeologiske Skriftserie* 1.
- Nicolaysen, N. 1882: *Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord.* Kristiania.
- Nilsen, G. 1998: Jernaldernaust på Vestvågøy i Lofoten. *Stensilserie Universitetet i Tromsø, Institutt for arkeologi B* 49.
- Nordgaard, O. 1908: Træk av fiskerienes utvikling i Norge. *Det Kgl. Videnskabers Selskabs Skrifter.*
- Olsen, O.M. 2004: Medieval fishing tackle from Bergen, i Medieval fishing tackle from Bergen and Borgund. *The bryggen papers main series* 5.
- Petersen, J. 1951: Vikingtidens redskaper. *Det Norske Vitenskaps Akademi i Oslo. Skrifter II, Historisk-Filosofisk klasse.*
- Rolfsen, P. 1974: Båtnaust på Jærkysten. *Stavanger Museums skrifter* 8.
- Rygh, O. 1888: *Norske oldsager.* Christiania.
- Sarauw, G.L. 1903: En stenaldersboplass i Maglemose ved Mullerup. *Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og historie II, 18.*
- Simonsen, P. 1953: Smedgraven fra ytre Elgsnes. *Viking XVII.*
- Solli, B. 1996: Narratives of Veøy: an investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamlings skrifter, ny rekke* 19.
- Spaulding, A.C. 1953: Review of Measurements of some Pre-Historic Design Developments in the Southeastern States, by James A. Ford. *American Anthropologists* 55, 4.
- Sørheim, H. 2004: Borgund and the Borgundfjord fisheries, i Medieval fishing tackle from Bergen and Borgund. *The bryggen papers main series* 5.
- Transøy, B. 2001: *Fisket på Kaupang i Vikingtid.* Upublisert avhandling, Universitetet i Oslo.
- Wicken, O. 1982: *Mustad gjennom 150 år: 1832-1982.* Mustad, Gjøvik.
- Welinder, S. 1977: The Mesolithic Stone Age of Eastern Middle Sweden. *Antikvariskt arkiv Kungl. vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien* 65.

Fra jord til arkiv

Om dokumentasjon av arkeologiske gravfunn
fra middelalder og nyere tid

Alf Tore Hommedal og Berit J. Sellevold

Abstract

Hommedal, A.T. & Sellevold, B. J. 2010: **From dust to archive. On the documentation of medieval and recent graves from archaeological investigations.** www.Jenny-Rita.org, Stavanger, Norway.

The archaeological excavations in and around the medieval church ruin at Sola in 1986 provided the basis for developing innovative principles for documentation and storage of human skeletal remains from medieval and post-medieval churchyards. In this process, Jenny-Rita Næss was the instigator and an active and inspiring collaborator both during the field work, and not least, the post-excavation analyses and registration of the material concerning the application of the documentation principles for processing the archaeological evidence.

One of the guiding principles for documentation was that human skeletal remains should be documented and treated in the same way as artefacts. It was decided that the archaeological material from the Sola church ruin should be subdivided into five groups. The material was catalogued accordingly: S10292 – the so-called “Bennetter” phase (the church ruin as a private residence); S10293 – the church phase minus the graves; S10294 – the graves and all associated material; S10295 – the bell-casting material; S10296 – finds from the late Iron Age. The skeletal remains and graves, catalogued as S10294, were allocated to one of two categories, namely 1) undisturbed graves with all contents, and 2) dispersed human bones from stratigraphic layers around and between the undisturbed graves. The undisturbed graves were numbered consecutively from 1 to 31, and the finds from the graves were sorted in subcategories: a) undisturbed skeletons and bones, b) dispersed bones in the grave fill, c) soil samples from undisturbed graves, d and following letters) artefacts, animal bones etc. The dispersed bones in the stratigraphic layers between the graves were catalogued according to the number of the given layer.

The development of principles for cataloguing human skeletal remains was a pioneering project. From an archaeological as well as an osteoarchaeological point of view there are advantages associated with treating human bones in the same way as other archaeological finds, and with treating dispersed bones as a find category of its own: with careful documentation, the skeletal remains become more representative for the original population, and the demographic analyses become more reliable. When carefully documented, the dispersed bones can also contribute in answering archaeological questions, for example in interpretations of chronological sequences in parts of a cemetery. The documentation principles developed in collaboration with Jenny-Rita Næss have been applied in later archaeological investigations of churchyards. The information potential of human skeletal remains is significantly increased when the principles are applied, with the result that a rather neglected source material, namely dispersed human bones from disturbed graves, has turned out to be a most valuable source material in archaeology.

Alf Tore Hommedal, Bergen Museum, Universitetet i Bergen, Pb 4052, 5835 Bergen.

Tlf: 55 58 80 23. Alf.Tore.Hommedal@bm.uib.no

Berit J.Sellevold, NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning, Pb 736 Sentrum, 0105 Oslo. Tlf: 23 35 50 50. berit.sellevold@niku.no

Key words: osteoarchaeology, church archaeology, medieval church ruin and graves, post-Reformation graves, dispersed bones, archaeological cataloging

Fra jord til arkiv

Om dokumentasjon av arkeologiske gravfunn fra middelalder og nyere tid

To fortellinger

Alf Tores fortelling:

En sommerdag tidlig i juni 1986 tok Jenny-Rita Næss turen ut til Sola kirkeruin på Sola, og ble der møtt av en nyutsprunget magister i arkeologi (Fig. 1). Magisteren kjente Jenny-Rita fra før, for han hadde alt i tre somrer hatt ansvaret for Riksantikvarens bygningsarkeologiske undersøkelser og første restaurering av kirkeruinen. Jenny-Rita og mannen Knut hadde vært flittige gjester på Sola også da. Likevel var denne sommeren spesiell, for nå skulle den arkeologiske utgravningen av grunnen inne i og rundt kirkeruinen finne sted.

Fig. 1. Arkeologen Alf Tore i felt på Sola. (Foto: Åge Pedersen, Arkeologisk museum i Stavanger, 1986).

Selv om magisteren kjente Jenny-Rita, så var det ikke fritt for at kaffen nesten satte seg i vrangstrupen da hun kort og konsist forkynte at: *“No vil æ sjå kolles du dókkumentere!”* Det var bare å finne fram opplegget og forklare systemet med dagbøker for utgravningsleder og for feltassistenter, protokoller for lag, foto og oppmålingstegninger og systemet med funnlapper, der gjenstandene bl.a. ble lagregistrert og koordinatfestet. I løpet av gjennomgangen kom det flere ganger små, anerkjennende lyder fra eksaminator. Den ferske magister hadde for annen gang på kort tid med beven bestått en arkeologisk prøve!

Hendelsen avspeiler to typiske trekk ved Jenny-Rita: Hun er engasjert og løsningsorientert. Mange ved Arkeologisk museum i Stavanger (AmS) viste stor interesse i løpet av årene Riksantikvaren hadde feltarbeid på Sola, men det var nok Jenny-Rita som hadde det største engasjementet. Hun fulgte ivrig med ettersom feltarbeidet skred frem, og hun var alltid spørrende og utfordrende i sine kommentarer. Slik gav hun hele tiden utgravningslederen noe å bryne sine tanker på. Hun var en viktig samtalepartner i tolkingsprosessen på Sola!

Fig. 2. Arkeologen Alf Tore i felt på Sola. (Foto: Åge Pedersen, Arkeologisk museum i Stavanger, 1986).

To aspekter ved utgravningen engasjerte Jenny-Rita særlig sterkt: 1) Grav- og skjelettmaterialet vi regnet med ville komme, og 2) katalogiseringen av gjenstandsmaterialet fra undersøkelsen. Det første avspeilet at hun på denne tiden hadde et samarbeidsprosjekt med humanosteologen Berit J. Sellevold, og det andre at funnmaterialet fra kirkeruinen skulle innlemmes i AmS's samlinger. Derfor anbefalte Jenny-Rita og AmS for Riksantikvaren at

Berit skulle tilkalles når gravmaterialet kom for dagen. Ut på sommeren i 1986 innfant humanosteologen seg på Sola. For utgravingsleder og humanosteolog var dette innledningen til et faglig samarbeid og vennskap som til nå har vart i nær 25 år!

Berits fortelling:

Mitt anliggende er *bein* – menneskelige skjeletter fra arkeologiske utgravninger. Da jeg kom til Norge fra Danmark i 1981 som magister i fysisk antropologi (humanosteologi) hadde jeg bak meg et større arbeid om Danmarks jernalderskjeletter. Snart skulle jeg begynne å arbeide med skjelettfunn fra norsk jernalder, og samarbeidspartner i dét prosjektet skulle bli arkeologen Jenny-Rita Næss.

I 1985 fikk Jenny-Rita og jeg midler fra NAVF – nå Norges Forskningsråd – til prosjektet “*Jernalderens mennesker i Norge*” (JAM). Vi skulle gå gjennom alle museumssamlingene i landet og lage en samlet oversikt over det som fantes av menneskelige skjelettrestrester fra jernaldergraver. Ikke minst skulle vi systematisere og evaluere funnkontekstopplysningene. Vi kastet oss over henholdsvis tilvekstkataloger og bein og utformet et omfattende og detaljert registreringssystem tilrettelagt for elektronisk databehandling. I de følgende årene saumfør vi alle de arkeologiske museenes magasiner og arkiver. Det var en meget spennende og utbytterik tid for meg: jeg lærte “norsk arkeologi” å kjenne under Jenny-Ritas kyndige veiledning og fikk møte og bli kjent med mange av hennes kolleger og venner. Sammen fikk vi grave ut en skjelettgrav på Folkebibliotekstomten i Trondheim (Fig. 3) og fikk erfare hvilke likheter og forskjeller det var mellom arkeologens og humanosteologens innfallsvinkel til prosessen. Denne erfaringen skulle komme til å bli av stor betydning når det gjaldt utarbeidelsen av dokumentasjonsprinsipper for graver og skjelettfunn.

Fig. 3. Tverrfaglig samarbeid på Folkebibliotekstomten i Trondheim: Arkeologen Jenny-Rita og humanosteologen Berit graver sin første skjelettgrav sammen. (Foto: Privat, 1984).

Men viktigere enn Folkebibliotekstomten var Riksantikvarens utgravninger i og rundt Sola kirkeruin i 1986. Undersøkelsene skulle frembringe et større antall skjeletter, både fra

middelalderske og etterreformatoriske lag. Jenny-Rita øynet muligheten for *metodeutvikling!* Med en humanosteolog i felt kunne det bli et fruktbart tverrfaglig samarbeid. Hun foreslo for Riksantikvaren og prosjektleder Alf Tore Hommedal at jeg skulle delta i feltarbeidet. Da tilbudet kom, takket jeg entusiastisk ja. Jeg hadde noe erfaring fra utgravninger i Danmark, og fikk nå mulighet for å lære hvordan man arbeidet i Norge. Det ble en grundig innføring både i håndtering og dokumentering av skjeletter og graver i felt og i etterarbeidet med katalogisering av funnene. Med utgravningene på Sola (Fig. 3) begynte et produktivt samarbeid mellom humanosteologi og arkeologi – og et varig vennskap mellom Alf Tore og meg.

Fig. 4. Humanosteologen Berit i felt på Sola. (Foto: Alf Tore Hommedal, Riksantikvaren, 1986).

Som et resultat av mitt årelange samarbeid med Jenny-Rita kan jeg i dag si at “mitt fag er *osteoarkeologi*” – og at et nøkkelord er *kildekritikk*.

Sola – et sammensatt kulturminne

Sola kirkeruin er i dag bedre kjent som Sola Ruinkyrkje. De arkeologiske undersøkelsene i 1986 fant sted forut for oppføringen av ruinkirken på murrestene av middelalderkirken. Utgravningene som foregikk inne i kirkeruinen og i et avgrenset felt rundt denne, frembragte et komplekst funnmateriale som spenner fra yngre jernalder til nyere tid. Elementene omfatter bygningsspor fra yngre jernalder, en middelalderkirke, og en kirkegård som var i bruk til 1842

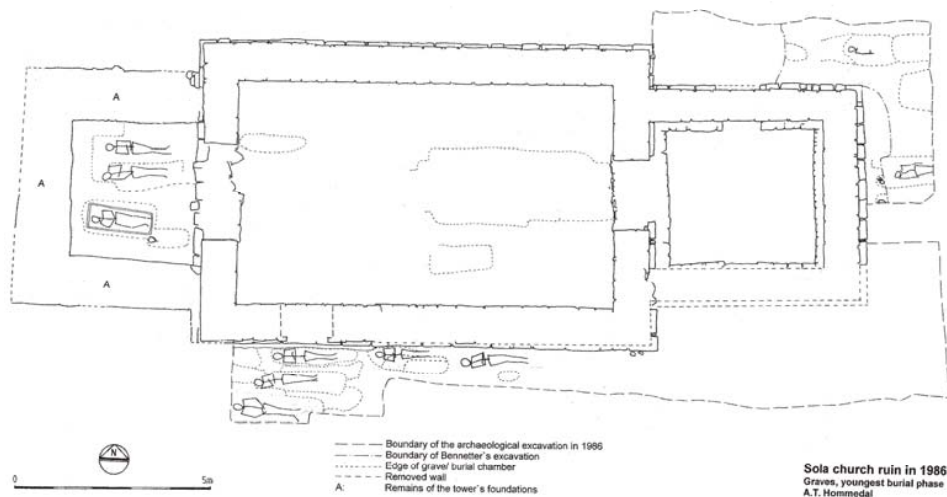

Fig. 5. Grunnplan av Sola kirkeruin med de yngste gravene markert. (Tegning: Alf Tore Hommedal, 2007).

(Fig. 5). Inne i kirkeruinen ble det avdekket rester av et verksted for støping av kirkeklokke på 1300-tallet. Mellom 1842 og 1880 lå kirken som ruin. Deretter ble bygningsrestene ombygget til bolig og kunstneratelier for marinemaleren Johan Bennet og hans familie. Kirkegården ble omformet til hage, både prydhage og kjøkkenhage. I 1907 flyttet familien ut og bygningen sto igjen uten tak frem til høsten krigsåret 1940, da store deler av murene ble revet. Hele anlegget lå deretter igjen som en steinhaug frem til 1982, da de bygningsarkeologiske undersøkelsene ble satt i gang forut for omformingen av kirkeruinen til den moderne Sola Ruinkyrkje (Hommedal 1999).

Om dokumentasjonen

Hvorfor er kirkeanlegget på Sola så interessant i dokumentasjonssammenheng? Forhistorisk tid, middelalder, etter-reformatorisk tid, nyere tid – bygningsrester, kirkegårdsdrag, graver, skjeletter, gjenstander, klokkestøpingsverksted, spor etter marinemaler Bennetters aktiviteter og til sist, tyskernes riving av murer. For å få oversikt over, og kunnskap om alle disse ulike aspektene og funnkontekstene krevdes det meget omhyggelig dokumentasjon. Utfordringene var å velge ut hva slags informasjon som skulle hentes inn i felt og hvordan informasjonen siden skulle systematiseres. Særlig var det en utfordring å skulle dokumentere gravene og skjelettene – elementer som hittil ikke hadde vært tillagt så stor vekt ved undersøkelser av kirkegårder fra middelalder og nyere tid. Jenny-Ritas erfaring fra samarbeidet med Berit i JAM-prosjektet hadde ført til at hun var veldig oppmerksom på disse funnkategoriene som potensielt kildemateriale. Det var derfor hun hadde tatt initiativ til at humanosteologen Berit skulle involveres i feltarbeidet ved undersøkelsene på Sola. De menneskelige levningene fra Sola skulle ikke gjenbegraves, noe som tidligere oftest hadde vært praktisert ved kirke- og kirkegårdsundersøkelser; de skulle magasineres ved AmS. Dermed ble også dokumentasjons- og katalogiseringsprinsippene for skjeletter og graver så sentrale for prosjektet.

Om katalogiseringen generelt

Ved feltundersøkelsene ble samtlige funn fortløpende tildelt et eget og foreløpig funnnummer i samsvar med praksis ved AmS. Diskusjonene rundt prinsippene for den endelige

katalogiseringen av funnmaterialet foregikk delvis i felt, delvis på det daværende katalogiseringsrommet ved AmS. Skulle alt funnmateriale fra Sola katalogiseres under samme museumsnummer? Eller skulle materialet deles opp i funngrupper med egne museumsnumre? Hva skulle i så fall kriteriene for grupperingene være? Særlig omfattende og komplekse var grav- og skjelettmaterialet og klokkestøpingsmaterialet. Skulle disse skilles ut som egne grupper? Skulle katalogiseringen også omfatte det nyere materialet fra kirkebyggets periode som privatbolig (1880–1907)?

Diskusjonene med Jenny-Rita og Grete Lillehammer fra AmS ble ivrige og inngående. Som representanter for institusjonen som skulle motta funnmaterialet, engasjerte de seg meget aktivt i utarbeidelsen av katalogiseringsprinsippene. Resultatet av våre diskusjoner var at materialet ble tildelt fem forskjellige museumsnumre ut fra funnkonteksten: Bennetter-fasen (dvs. kirkens periode som privatbolig) fikk nummeret S10292, kirkefasen unntatt gravene og klokkestøpingsmaterialet fikk nummeret S10293, gravene med alt materiale som kan knyttes til disse, fikk nummeret S10294, materialet fra klokkestøpingsverkstedet fikk nummeret S10295 og funnmaterialet fra yngre jernalder fikk nummeret S10296 (Næss & Juhl 1994). Gravmaterialet og klokkestøpingsmaterialet var altså så omfattende og komplekse at vi valgte å tildele funnene fra disse kontekstene egne museumsnumre, selv om de i prinsippet skulle ha ligget under museumsnummeret for kirkefasen.

Alf Tore og Berit satt på AmS i flere perioder i 1986–87 og katalogiserte funn, Berit med skjelettene og Alf Tore med alt det andre funnmaterialet (Fig. 6). Jenny-Rita var redaktør for AmS' tilvekstkatalog, og hun, og Grete som katalogiserte tilvekst, ble hele tiden konsultert mens vi holdt på.

Fig. 6. Arkeologen Alf Tore på katalogiseringsrommet, AmS. (Foto: Berit Sellevold, 1987).

Om katalogiseringsprinsippene for gravene og skjelettene

Kirkegården på Sola inneholdt graver fra både middelalder og nyere tid. Skulle gravene og skjelettene fra nyere tid behandles på samme måte som de automatisk fredete middelaldergravene? Hva skulle gjøres med de omrotede menneskebeina fra kirkegårdslagene? Hvordan skulle vi forholde oss til de etiske spørsmålene som nødvendigvis meldte seg i forbindelse med magasinering av menneskebein?

Det ble intense drøftinger om prinsippene for katalogisering. Jenny-Rita mente, og det var vi andre enige i, at menneskelige levninger fra kirker og kirkegårder skulle behandles som gjenstandsfunn og katalogiseres på samme måte som disse. Dette var en ny innfallsvinkel til håndteringen av grav- og skjelettmateriale fra kirkegårdsundersøkelser, og senere ble prinsippene videreutviklet (Næss & Sellevold 1990).

Til sist ble vi enige om følgende: Vi ville ta utgangspunkt i to kategorier, nemlig 1) uforstyrrede graver med alt innhold, og 2) omrotede menneskebein i kirkegårdslagene rundt og mellom de uforstyrrede gravene.

- Uforstyrrede graver ble nummerert fortløpende fra Grav 1 til Grav 31. Funn fra hver grav ble sortert i underkategorier: a) urørte skjeletter og skjelettdeler, b) omrotede skjelettdeler og skjelettfragmenter i gravfyllen, c) jordprøver tatt i uforstyrrede graver, d og følgende bokstaver) gjenstandsfunn, dyrebein etc.
- Omrotede menneskebein i kirkegårdslagene ble katalogisert etter lagnummer.

Systematisk innsamling og magasinerings av omrotede menneskebein fra ødelagte graver på en kirkegård var noe helt nytt. Vanlig praksis hadde vært å gjenbegrave omrotede bein og utelate dem fra kirkegårdsstudier, ikke minst på grunn av de metodologiske vanskene forbundet med katalogisering av dette materialet. Utviklingen av prinsipper for katalogisering av denne funnkategorien var banebrytende. Både fra et osteoarkeologisk og et arkeologisk synspunkt er det fordeler forbundet med å behandle omrotede bein som en egen funnkategori: Skjelettmaterialet blir mer representativt for den opprinnelige befolkningen og de demografiske analysene blir mer pålitelige. Dessuten kan de omrotede beina bidra ved besvarelsen av arkeologiske spørsmål, for eksempel i tolkningen av kronologiske rekkefølger på deler av en kirkegård (Sellevold 1997, Sellevold & Hommedal 2008).

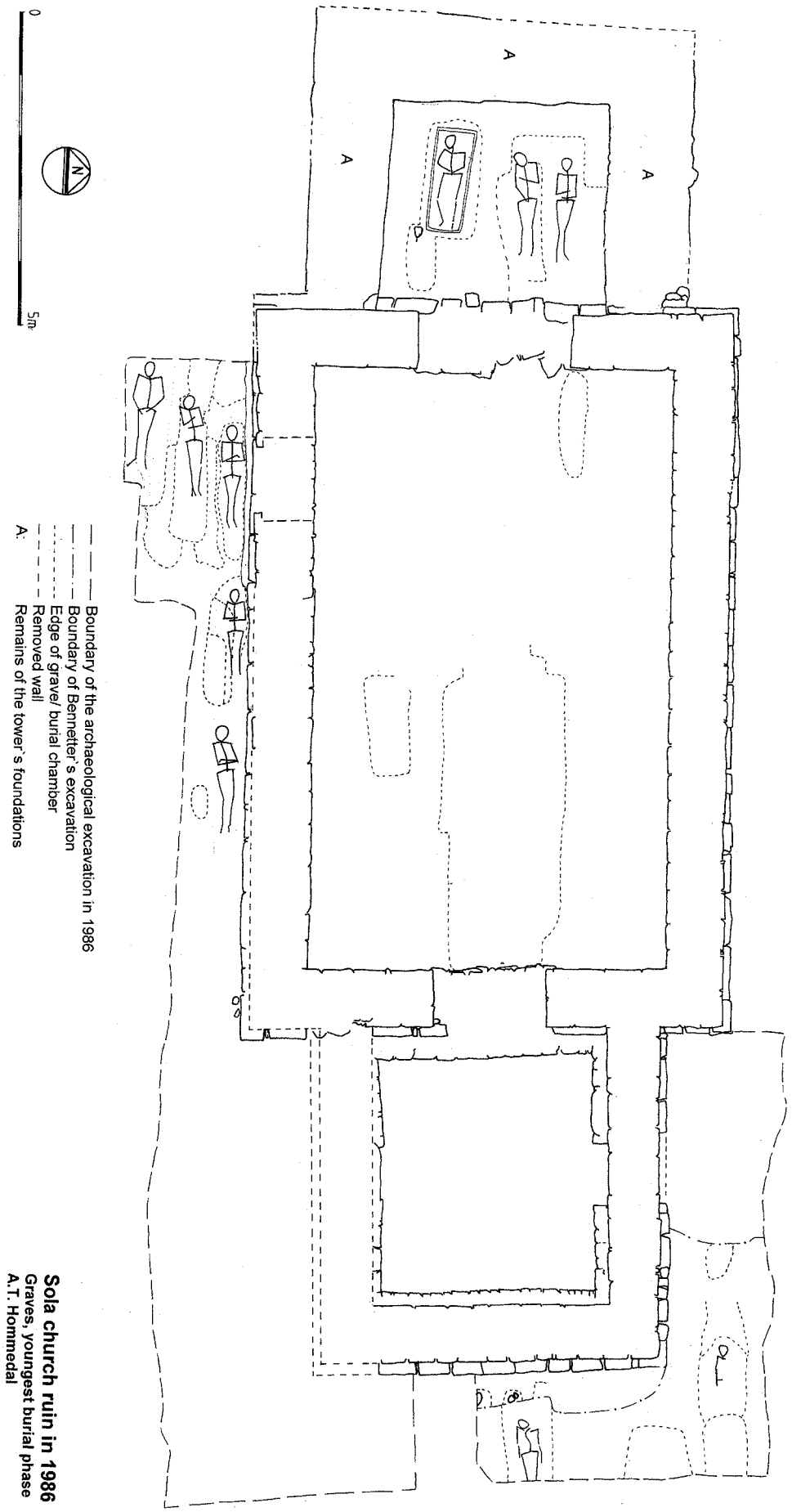
Konsekvenser

Jenny-Ritas initiativ til et nært samarbeid mellom arkeolog og humanosteolog på Sola fikk konsekvenser både på det faglige og det personlige plan. Hun insisterte på å dokumentere og katalogisere gravmateriale fra historisk tid etter samme prinsipp som forhistorisk gravmateriale, og dette ledet til utviklingen av katalogiseringsprinsippene for Sola-materialet. Prinsippene som ble definert, er senere blitt brukt i undersøkelser av andre kirkegårder (Sellevold 2001). Det har vist seg at denne måten å dokumentere og katalogisere på vesentlig øker kunnskapspotensialet i gravfunn. En hittil lite påaktet kildekategori, nemlig omrotede menneskebein fra ødelagte graver, har dessuten vist seg å være et verdifullt kildemateriale når det blir løftet frem og aktualisert.

Personlig er vi svært glade for å ha blitt kjent med Jenny-Rita, og for å ha fått lov til å samarbeide nært med henne. For oss begge har hennes inspirerende væremåte bidratt vesentlig til vår faglige utvikling.

REFERANSER

- Hommedal, A. T. 1999: Frå Sola kyrkjeruin til Sola ruinkyrkje. Antikvariske problem og løysingar i arbeidet med ein mellomalderruin. *Årbok 1999. 153. årgang*. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Oslo, 115–140.
- Næss, J.-R. & Juhl, K. (red.). 1994: *Samlingens tilvekst 1994. AmS-Tilvekst 4*. Stavanger.
- Næss, J.-R. & Sellevold, B. J. 1990: Graver fra historisk tid. Vitenskapelig kilde og forvaltningsproblem. *Collegium Medievale 3 Supplement*. Oslo.
- Sellevold, B. J. 1997: Begravelsene i klosterkirken på Selja. Antropologiske undersøkelser av menneskeben funnet i ruinen av St. Albanuskirken på Selja. I Rindal, M. (red.): *Selja – Heilag stad i 1000 år*. Universitetsforlaget, Oslo, 200–239.
- Sellevold, B. J. 2001: *From Death to Life in medieval Hamar. Skeletons and Graves as Historical Source Material*. Acta Humaniora nr. 109. Unipub Forlag, Oslo.
- Sellevold, B. J. & Hommedal, A. T. 2008: Archaeological Bones – the Anatomy of an Abandoned Churchyard. *Norwegian Archaeological Review, Vol. 41, No. 1*, 71–84.

Det grønne arkivskapet

Nina Elisabeth Ingebretsen

Abstract

Ingebretsen, N.E. 2008: **The green filing cabinet**. www.Jenny-Rita.org, Stavanger, Norway

The paper is a tribute to Jenny-Rita Næss from the green filing cabinet at the Topographical Archive at the Museum of Archaeology, Stavanger. Jenny-Rita has been one of the driving forces behind the establishment and development of the museum, and she has in particular been enthusiastic concerning the work internally in the museum, amongst others concerning the establishment of the scientific archive.

Nina Elisabeth Ingebretsen, Arkeologisk museum i Stavanger, PO Box 478, N-4002 Stavanger, Norway. Telephone: (+47) 51 84 60 00. Telefax: (+47) 51 84 61 99. E-mail: nina.ingebretsen@ark.museum.no

Key words: archives, Museum of Archaeology, Stavanger, Norway, Jenny-Rita Næss
Emneord: arkiver, Arkeologisk museum i Stavanger, Norge, Jenny-Rita Næss

Det grønne arkivskapet

NINA ELISABETH INGEBRETSEN

Vi befinner oss i topografisk arkiv på Arkeologisk museum i Stavanger (AmS). Det står der sammen med de andre arkivskapene – det grønne arkivskapet – blant nye og eldre skap i ulike sjatteringer av grått og hvitt og med ulike fronter ut fra arkivskapsmoten det året de ble produsert. Dette er ingen utredning om arkivskapenes typologi og kronologi, ei heller noen innføring i arkivets oppbygning, men en liten hilsen til Jenny-Rita Næss fra det grønne arkivskapet som står der som et minne om den tidlige fasen i oppbyggingen av det vitenskapelige arkivet på museet.

Fig. 1. Det grønne arkivskapet. Foto: Nina Elisabeth Ingebretsen.
Fig. 1. The green filing cabinet. Photo: Nina Elisabeth Ingebretsen.

Hva har nå dette grønne arkivskapet med Jenny-Rita å gjøre? Antagelig ingenting. Men så lenge jeg har hatt mitt daglige virke i arkivet, har skapet minnet meg om Jenny-Rita. Hvorfor? Ja, si det Skapet har "alltid" vært der. Og for meg har Jenny-Rita også "alltid" vært der – på AmS altså. Hun har vært en av ildsjelene bak museets oppbygging og utvikling, og har spesielt ivret for det internmuseale, eller museumsfaglige, arbeidet på AmS. Og der kommer vi til sakens kjerne: Hva hadde det topografiske arkivet vært uten Jenny-Ritas fødselshjelp?

Litt om arkivets historie og Jenny-Ritas rolle

Museet hadde selvfølgelig et arkiv før Jenny-Ritas tid også. Vi har dokumenter helt tilbake fra 1880-årene og framover, blant annet Gabriel Gustafsons dagbøker fra hans reiser på Jæren, og notater og skisser fra utgravninger av gravfeltet på Kvasshheim på 1890-tallet. Vi har dokumentasjon fra Tor Helliesens registreringer på Jæren i 1898-1913, og vi har tegninger fra

Helliesen og Anton W. Brøgger sine undersøkelser av Vistehola i 1907 og 1910, i tillegg til en mengde brev og opplysninger om funn og fornminner fra fornminnevernets spede begynnelse og framover. Rapporter og tegninger fra Jan Petersens mange undersøkelser av hustufter på 1930- til utover på 1950-tallet utgjør en viktig del av arkivet. Et minne om den tyske okkupasjonen finner vi under Friestad i Hå kommune, med en rapport og nitide tegninger fra undersøkelsen av en gravhaug av den tyske arkeologen Ernst Sprockhoff.

Fra de første 40-50 årene er arkivmaterialet begrenset, fra mellomkrigstiden utgjør Jan Petersens materiale en stor andel, og fra 1960-tallet øker mengden dokumenter betraktelig. Den nye Plan- og bygningsloven krevde utredning av konflikter med fornminner før reguleringsplanene ble utarbeidet, og store utbyggingsprosjekter førte dermed til en mengde korrespondanse angående frigivning av fornminner. For å finne fram i arkivene trengtes oversikt og orden. Det var da Jenny-Rita tok fatt på utarbeidelsen av den topografiske ordningen av det topografiske arkivet.

Jenny-Rita ble ansatt ved Stavanger Museums arkeologiske avdeling i 1968. Den gangen hadde arkeologisk avdeling et eget arkiv som angikk fornminner og funn i Rogaland fylke. Innberetninger og lignende dokumenter var ordnet etter prestegjeld, men lå ikke i mapper. Korrespondansen lå ordnet på år i Stavanger Museums fellesarkiv eller i kopibøkene. Jenny-Rita utviklet systemet med topografisk inndeling av dokumentene i mapper for hver matrikkelgård innen hver kommune, basert på blant annet Oluf Rygh sin ordning i Landskatalogen. Bergen Museum brukte også topografisk ordning i sitt arkiv, og utgjorde et forbilde for Jenny-Ritas arbeid. Inspirert av danske systemer ble det utarbeidet dosmelapper, eller maskinskrevne kort med oversikt over sakens dokumenter, som ble oppbevart i kartotekbokser.

Arkeologisk avdeling flyttet til nye lokaler i 1973, og AmS ble skilt ut fra Stavanger Museum i 1975. Det topografiske arkivet fulgte med på flyttelasset, der det nå utgjør kjernen i det vitenskapelige arkivet ved AmS.

Selv om arkeologisk utgravningsdokumentasjon mer og mer blir innlevert i digital form, bruker vi fremdeles den topografiske inndelingen fra systemet som Jenny-Rita innførte. Det danner grunnlaget for å finne fram i den store mengden dokumenter, og danner likeens grunnlaget for gjenfinning i det elektroniske journalsystemet AmS innførte i år 2000, der alle eldre dokumenter etter hvert vil bli skannet inn. Dosmelappene fra Jenny-Ritas ordning er nå blitt til dokumentlister på saksomslagene og dokumentoversikter i det elektroniske journalsystemet.

Fig. 2. Jenny-Rita Næss i sitt hjem, juni 2007. Foto: Nina Elisabeth Ingebretsen.
Fig. 2. Jenny-Rita Næss in her home, June 2007. Photo: Nina Elisabeth Ingebretsen.

Avslutningsvis: Dette var bare et gløtt inn i et av Jenny-Ritas internmuseale bidrag på AmS, og en liten hilsen fra det grønne arkivskapet. Lurer du på noe om museets og forvaltningens historie, så kan du spørre Jenny-Rita, hun har sikkert hatt en finger med i spillet i det meste som har skjedd på AmS inntil hun gikk av som underdirektør i 2001. Svar på spørsmål om museets forvaltningshistorie får du også dersom du tar en titt i det grønne arkivskapet. Det står der fremdeles.

Takk til Jenny Rita Næss for besøket hjemme hos henne i juni 2007, der hun ga meg en mengde informasjon om arkivets og museets utvikling. Takk også til arkivleder ved AmS, Tone Daasvand, for hjelp med flere opplysninger om arkivets historie.

Emic and etic perspectives on the history of collecting Sami material culture

Else Johansen Kleppe og Inga-Maria Mulk

“We have not heard that the Sami
should have come from anywhere”

(Johan Turi 1911)

Abstract

Kleppe, Else Johansen & Mulk, Inga Maria 2008: **Emic and etic perspectives on the history of collecting Sami material culture**. 2008, jenny-rita.org, Stavanger, Norway.

Our focus is on how Sami material culture has been dealt with by museums and by other academic and official institutions. Questions about the ideological assumptions of these institutions are a central concern, and also whether political attitudes underlie the ways in which Sami culture is presented. The present attempt at generalising is based on a series of visits to museums with Sami collections. Generally neither emic nor etic considerations, together or separately, are made explicit in museum presentations. There is vagueness or even lack of understanding when it comes to specifying possible Sami connections. This is thought-provoking since the issue generally is clearly stated in scientific publications dealing with the material remains which are ascribed to Sami culture. Notions of heritage are generally associated with the culture of the majority group, and in the Sami areas this means first of all the Nordic culture. The origins of Sami oppression are relatively recent, and it is only documented over the last 400 years. In the early 1600s the Sami were exposed to missionaries, and church sites were established, which also meant that tax collecting and legal affairs were settled there. The interference with Sami traditional religion and with their religious objects started. Some Sami objects, not least religious ones, became collectors' items and were dispersed to museums all over Europe. The county administrations started a decisive attack against the Lappmarken legal administration around 1800. This led to further discrimination against Sami people, and it was reinforced through new ways of thinking in Europe at that time. Organised resistance by the Sami people themselves begins in the 19th century. A key person was Elsa Laula who had the central role in the foundation of the Lappish Central organisation: Lapparnas centralförbund. Around the 1820s live Sami people were exhibited, primarily as exotic representations, but half a century later a growing interest in race biology led to a new research trend. Unfortunately politics and ideology became inextricably mixed in many race biological studies.

Dr. Else Johansen Kleppe, University of Bergen, Bergen Museum, H. Shetelig's pl. 10,
N 5007 Bergen, Norway. E-mail: else.kleppe@bm.uib.no

Dr. Inga-Maria Mulk, Ájtte, Svenskt fjäll- och samemuseum, Box 116, Se-962 23 Jokkmokk,
Sweden. E-mail: inga.maria.mulk@ae.com

Emic and etic perspectives on the history of collecting Sami material culture

ELSE JOHANSEN KLEPPE & INGA MARIA MULK

Introduction

This paper is a contribution to our joint project *Time and space in Lule lappmark*. In this project our focus is on how the Sami objects in museums were collected, how they have been conserved, and how they have been used in research especially in relation to questions on Sami ethnicity. In this article we review the historical background to ethnographic and archaeological museum collections in general, to establish how and why Sami material culture was collected. In another paper we will attempt to analyse more closely a selection of Sami collections, to see how accessible this material is to researchers and the public, and further to examine the ideological basis for the selection of objects for display in exhibitions. Some of the underlying attitudes to the Sami, their past and present, are revealed through an analysis of the texts that accompany the various museum displays of Sami material culture. Questions like the following need be asked: what is generally selected from the collections for study and for display, and what cultural landscapes are being constructed, for instance in dioramas? Past and present need to be separated, since the original reasons for assembling the collections need a historiographic approach, whereas the reasons for still using certain Sami objects today and ignoring others require a 21st century assessment.

The aim of this presentation is to discuss how Sami material culture has been dealt with in national museums in particular, and in academic and culture-political settings in general. The ideological pre-conceptions of the relevant actors are a central concern. An important question is whether the underlying attitudes of individuals and the policies of institutions are politically motivated, and indeed whether it is possible to distinguish between the two? The present discussion is based on a series of visits to museums with Sami collections. The argument we pursue is based on our observations about the presentation of cultural heritage. Neither emic nor etic considerations are generally exposed in the presentations in exhibitions. The meaning and significance of these concepts are rarely dealt with.

Our first question involves the ethnographic, anthropological and archaeological collections, including exhibitions. It is rarely made explicit that archaeological artefacts belong to Sami culture. This denial applies to internal museum classification and to exhibition texts. Political attitudes often prevail over academic insights. Material culture derived through archaeological fieldwork is generally not linked to ethnic affiliation when presented in exhibitions. This is thought-provoking since the very same physical remains may be clearly identified as reflecting Sami ethnicity when it is presented in publications.

Secondly, it is important to understand the mechanisms that lie behind the suppression of the other, in this case the Sami people, as shown by the reluctance to discover or identify a Sami presence through material culture. The archaeological and historical heritage of northern Sweden as a whole has been consistently marginalised as a result of its economic and political relationship to the central authorities of Sweden. Museums today underplay Sami culture in their exhibitions and in other media, even though political progress has led to a belated recognition of Sami rights, as confirmed through the establishment of the Sami parliaments in Norden.

There is a third question, perhaps the most challenging yet most intractable issue, which is how the exhibitions are appreciated by museum visitors. What aspects of Sami culture, history or contemporary life receive notice from visitors, and how selective or how inventive is the public gaze? Cultural production is perhaps easier to study than cultural consumption.

Several categories of source material are relevant for the present study. The category that we consider first of all is the ethnographic material. Material remains obtained through archaeological and anthropological studies, including ethnoarchaeology, form the second category. The third and final category is physical anthropological material, especially human skeletal remains. We argue that emic and etic perspectives ought to be embraced in the interpretation of all three categories, and to this end these perspectives need to be examined further.

Emic and etic perspectives

Recognition of different culture traditions and the particular culture histories of different groups are preconditions for understanding and respecting indigenous peoples who have cultural backgrounds that are different from the point-of-view of the majority including those

who control the national state. A conscious use of the hermeneutic approach may be helpful in the dialogues that must take place at various and diverging levels: between the past and the present; between etic and emic attitudes to reality as we see it; and between peoples with different religious views and epistemologies, where fundamentally different cultural values may operate. Resolving these issues will in many cases become a complex matter. The distinction between emic and etic considerations is important, as this distinction underlies many assumptions in discussions within the humanities.

The terms emic and etic were first coined by the linguist Kenneth L. Pike and they are now generally accepted and used by scholars within the social sciences, but not quite in the same way as Pike conceived the concepts in 1954. It is Marvin Harris' distinction between etic and emic approaches and his discussion of the issue first presented in 1968 that have become the general reference (Harris 1990).

By emic is generally meant the insider view. An emic approach seeks to describe another culture – Sami culture in this case – in terms of the categories, concepts and perceptions of the people being studied. An etic approach considers the outsider view that heritage managers all too often adopt. They tend to use only the categories and concepts of modern, western ways of thinking within the humanities and the social sciences in order to describe a culture under study. Both approaches ought always to be present. Any lack of culture historical focus in heritage management is liable to result in the neglect of emic and etic dimensions in interpretations, in particular when a study is based on archaeological evidence. Integrated emic and etic insights into Sami world-view and ideology in relation to Sami material culture need further research in order to improve the general understanding of these matters. We need to investigate in more detail meanings in traditional Sami society, and not least their practices during prehistoric times. Ethnicity is generally a central theme in the context of northern Fennoscandia, but ethnicity has hardly been considered problematic in connection with Nordic culture and what evidence has been taken for granted to be representative of it. This lack of concern requires further attention.

Nordic culture in the Nordic area – a matter of course

The national culture heritage is generally represented through the culture of the majority population. This is also the culture exposed and underlined in the assessment of national

culture identity. This is definitely the case in the Sami areas in the northern part of the Nordic countries and in northern Russia (Fig. 1).

Fig. 1 Sapmi – the land of the Sami. Grey shading indicated the area inhabited by Sami people today (Drawing: I.-M. Mulk & Ellinor M. Hoff).

Characteristic for Nordic culture is a value-set resting on Germanic – Indo-European – hegemony, and the equivalent Finnish hegemony in Finland. Society is based on a world-view resting on dichotomies about normal versus not normal. The publication of the proceedings from the 13th Nordic meeting for archaeologists which took place in Tromsø 1970 entitled *Bonde – veideman – bofast - ikke bofast i nordisk forhistorie* (in our translation: Farmer –

hunter/gatherer – sedentary – non-sedentary in Nordic prehistory (Simonsen & Munch 1973) presents a shared value system in the general attitude expressed within Nordic archaeology. The norm is Nordic, Germanic, farmer, sedentary as opposed to Northern, Lappish (the term in use by outsiders at the time of the publication), Sami, nomadic, etc. (see also Schanche & Olsen 1983).

The important questions therefore relate to the implications of ethnic difference. How was Sami culture represented in the national museums in the past, and how is it represented today? And who has the responsibility for including and displaying the cultures of indigenous ethnic groups, among which the Sami constitutes by far the largest number of people in the Nordic countries?

Steps towards discrimination of Sami people and culture

We have chosen museums in Sweden as the case study discussed here, as the history of museum collecting in the Sami area of Sweden underlines very well the points we want to make. Nowadays there is a general assumption that the Sami always have been subordinated to the Swedish national state, an attitude which seems rooted in the concept of cultural stages that dominated thinking in Sweden the 1800s. In fact prior to the 1600s the Sami in northern Sweden generally lived independently and undisturbed by surrounding societies. Meetings with traders, for example the *birkarlar* in the northern part of the Gulf of Bothnia, usually took place in connection with markets.

After the Sami areas were incorporated in the nation states at the beginning of the 1600s church sites were established. These also became meeting places for tax collecting and for current legal affairs. It was at this time that the Sami drums were forbidden and were confiscated and mostly destroyed. Despite these changes the Sami people were still the majority population in the northern areas of Sweden and the judicial system still reflected local interests. By the middle of the 1700s the Sami formed the majority in the so-called *lappmarken* areas in Sweden. The shared interests of the church and the state affected the Sami society from within and consequently changed its foundation. Håkan Rydving has shown how quick and dramatic the change was from Sami pre-Christian to Sami Christian religion in his dissertation *Drumtime* (1993). This change took place between the 1670s and 1740s.

Without their traditional religion Sami people became more exposed to repression. The historian Karin Granqvist has demonstrated this process in her interpretation of the methods applied by the state and the state church as a means of tackling Sami resistance. Traditions, customs and moral values embedded in Sami culture were either ignored or rejected, and the Sami appeared as the different *other* (our emphasis) and their culture and lives were perceived as uncivilised (Granqvist 2004:209ff). It was not until the latter part of the 1800s that the Sami were exposed to a more structured discrimination and a harsh political *Swedification* took place. Lennart Lundmark in his book *Samenes skattelend* (2006) has provided a series of examples of how the county administrative boards, which represented the Swedish government in northern Norr- and Västerbotten, misappropriated Sami land rights using overtly colonial methods. Sami land was taken over in connection with tax collecting. Of course these changes also affected the traditional Sami *sijdda*-organisation prior to the 1600s (Lundmark 2006:34, see also Mulk & Bayliss-Smith 1999).

Around the turn of the century 1700/1800 the county administration started a decisive attack against the Lappmarken legal administration. This was a time of upheaval in Sweden both from an ideological, political and social point-of-view. There is no straightforward explanation for this unrest. Lundmark has pointed out three factors which ought to be considered: the most basic explanation he presented was to see Swedish attitudes as reflecting the general changes taking place in Europe in ways of thinking, rooted in new paradigms about culture stages. His second explanation related to Swedish internal – domestic – politics, while his third concern was at the level of the individual political actors (Lundmark 2006:94ff).

Lundmark's analysis is relevant to our discussion of how the discipline of archaeology was founded and how the major museums were established in the Nordic countries. A conclusion, which we are tempted to draw on the basis of this brief summary of the history of the Sami in northern Sweden, is that historical facts are exposed to selective memory. This is definitely the case when it comes to Sami history. It is the history of the colonisers rather than the history of the colonised that has prevailed.

Movements against church and local authorities from the 19th century onwards

The new discipline archaeology became established primarily as a museum subject early in the 19th century, with the Three Age System that had been developed in Denmark as the

underlying framework for systematization and final classification. It is the history of archaeology and of museum studies from this time onwards which is our primary concern here. The actual time in focus was also a time when local authorities acted in full agreement with the Lutheran orthodox church. In areas with Sami settlements suppression of Sami people by the church had led to unrest. The Læstadian religious revival movement in the middle of the 1800s was to some extent a protest against the superior power of the church. The most outstanding event was the Kautokeino uproar in 1852. This led to the execution of the two persons Mons Somby and Aslak Hætta in 1854. It took more than 140 years before the reburial of their remains took place in 1996, an event that was seen by the Sami people in Norway as a victory (see also Mulk 2002, Schanche 2002).

One of the most important Sami leaders in the early 1900s was Elsa Laula (name after marriage: Laula Renberg) from Dikanäs in Åsele lappmark. Her experiences from growing up in Åsele lappmark, including the herding of reindeer and the tilling of new arable land in harsh surroundings, were important experiences for her struggle for justice for the Sami people and recognition of Sami culture. Elsa Laula was trained as a midwife. On behalf of the Sami in the southern *lappmarks* she travelled to Stockholm to complain about social conditions. She published a booklet (1904) entitled *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena* (in our translation: *About life and death. True words about Sami conditions*). In it she wrote that one does not find out about Sami conditions by looking at them as if studying a colourful painting and comparing it to the higher Swedish cultural stage.

In 1903 *Lapparnas Centralförbund* - the Lappish Central Organisation - was founded at a meeting in the Sami hut at Skansen, and Elsa Laula was elected its first leader. The following year the first Sami association was founded in Fatmomakke and the Sami national day was established as the 6th of February. The first Sami national meeting was held in Trondheim on that day in 1904, and the opening speech was held by Elsa Laula. She realized that Sami cooperation over the national borders was absolutely necessary, and her work also prepared the ground for the coming cultural political movements. She saw the gradually increasing poverty among the Sami in Sweden as resulting from the discriminatory policies of the State (Laula 1904).

It ought to be pointed out that Sami issues have been put on the political agenda more frequently in Norway than in Sweden since the 1950s. An emerging academic debate about

ethnicity was a part of this process – for example, the anthropologist Harald Eidheim pointed out as early as in 1958 that the Sami were subject to discrimination (Eidheim 1958). So far as we know, Eidheim's book was the earliest focus within an academic context on the role of discrimination in Sami social issues.

Sami ethnicity was brought up as a research topic in a *Magister Artium* dissertation in 1974 (see Kleppe 1977), and some years later the political issues embedded in archaeological discussions about who exactly were the people represented in archaeological remains, was raised in Norway at The Nordic Contact Seminar, a forum for students of archaeology in the Nordic countries. The striking title of a paper published in the proceedings from that seminar is, in our translation *Were they all Norwegians? An ethno-political critique of Norwegian archaeology* (cf. Schanche & Olsen 1983). Today the new legal status of the Sami ought to be reflected in presentations of national history in Sweden, Norway, Finland and Russia (cf. Fig. 1). However, the indigenous status of the Sami is often not remembered or, for other reasons, is left out.

Early interests in Sami ethnographic material culture through collecting

Even in the 21st century the Sami role in Scandinavian heritage is often forgotten, yet some 19th century pioneers had a more inclusive vision (Fig. 2). Sami culture was prominently displayed when Arthur Hazelius (1833 – 1901) opened his museum in Stockholm to the public in the 1870s. Hazelius put into practice the idea that all of Sweden should be represented in the museum collections that he organised. Therefore Sami culture was part of his project to collect everything that was about to disappear in buildings and in everyday items and traditional clothing from all over Sweden, focusing on material of later date than 1520. The museum that he opened in Stockholm was originally entitled *Skandinavisk-Etnografiska samlingen* on the 24th of October 1873. This was located in Drottninggatan 71.

The name was changed to *Nordiska Museet* in 1880. One of the earliest exhibitions – if not the earliest - of Sami culture was at this museum in Stockholm. This was an autumn migration of Sami reindeer herders from the Lule lappmark, and it was the subject of a museum display as early as 1874 (Nyström 2002:95, see also Medelius *et al.* 1998). The display was done in cooperation with Gustaf von Düben and his wife Lotten who had donated their Sami collection to Hazelius (Medelius *et al.* 1998:258). Lotten von Düben was an excellent

photographer, and she had accompanied her husband on the research journeys that formed the basis for a book that he published in 1873 (von Düben 1873)

Fig. 2 The courtyard at Etnografiska museet, Wallingatan, Stockholm 1929. A *seite* is seen near the window towards right. (© Etnografiska museet, Stockholm, photographer unknown.)

In fact an interest in collecting Sami objects had begun much earlier, in the 1600s, when church, state and some private people began to take an interest in exotic objects. Amongst these early collectors was the church which often collected for the purpose of destroying objects that were considered harmful, the most well-known example being the Sami drums. The drum was considered a central instrument in what the church saw as idolatry. Some few of these objects were, however, enrolled in collections – mostly private ones. This is a rather well-known part of the history of early collecting. For further details about the Sami drums we refer to the detailed studies by Ernst Manker (1938, 1950).

In the Era of the Enlightenment, especially the later 1700s, a more systematic interest in collecting and classifying all aspects of nature and culture became evident throughout Western Europe. This interest is well exemplified by the Cook expeditions of the 1760s and 1770s, where scholars included ethnographic objects and human remains in their vast project to collect and describe the natural and cultural history of the new worlds that they encountered in North America and the Pacific islands. The aim with these collections was to understand and to classify non-Western peoples, in part to facilitate commerce and colonialism as well as to promote the Enlightenment project. Ethnographic collections have been seen as an integral part of colonialism (see Edmond [1977] 1997, Thomas 1991, Rio 1999).

The Swedish interest in the north was also part of this European movement in which knowledge was seen as the key to expansion in commerce and political control. Carl von Linné's journey to Lappland was motivated at one level by his passion for the collection of plants, but his official support and his growing renown can also be seen as part of a much wider movement in which a more systematic knowledge of people and environment was linked to the Swedish state's own project for greater political control of people and resources.

The Great Exhibition in London of 1851 was a landmark in ethnographic display. Nations from all over the world took part, displaying examples of their natural marvels, cultural curiosities and manufactured products. The Sami were singled out alongside other ethnic groups regarded as especially 'exotic', and they were displayed in an exhibit that included live Sami people. This interest in 'exotic' peoples was imitated in the world fairs and exhibitions that later took place in other European cities, such as Paris, Berlin and Copenhagen.

The open-air museum at Skansen in Stockholm included Lappvistet: the Sami camp site from Frostviken which was inaugurated around 1891. It was actually inhabited by a Sami family. The idea of displaying live human beings is a topic of its own, not the least since emic and etic values seem to have been totally beyond consideration. This issue was first discussed in museum circles about ten years ago by Gjestrum (1995).

In the second half of the 1800s and well into the 1900s trade with exotic objects, including Sami objects was big business. Sami objects in museums have been documented in two recent

surveys. The first inventory of Sami collections in Sweden was made in 1980, commissioned by *Kulturrådet* of the Swedish government and the Sami organisation *Riksförbundet Sameätnam* (Mulk & Nilsson 1980). Twenty years later *Ájtte*, *Svensk Fjäll- och Samemuseum* together with the Sami Parliament financed a new initiative to get Sami objects in collections returned to their place of origin. *Ájtte* and the Sami Parliament together decided to initiate a project on the return of Sami museum material in 2000. Not all the institutions that were contacted replied, but the majority did (Edbom 2005, appendices). The aim was to produce a report on the location of Sami objects with special attention to religious objects and skeletal remains. This project has resulted in a useful report which gives an interesting picture of what had been collected. It is, however, a problem that contextual information about the objects, including information about exact place of origin, often is lacking. In order to gain insight into this matter there is a need for research by specialists with a combined expertise in Sami studies and museum studies. This is a matter we have been dealing with in our joined project, but it is premature to launch results yet.

Archaeology and anthropology – invisible Sami material culture

The growing interest in race biology in the second half of the 1800s led in Sweden to the foundation of *Antropologiska sällskapet* (Anthropological Society) established in 1873 on the initiative of Gustaf Retzius, Hans Hildebrand, Oscar Montelius and Hjalmar Stolpe (Ljungström 2004). In 1877 the name was changed to *Svenska sällskapet för antropologi och geografi* (Swedish Society for Anthropology and Geography). Research on the Aryans was a central theme from the very start of the society. The term Aryans was used by linguists in a way that is synonymous with the term Indo-Europeans in our time (cf. Kyllingstad 2003:24). An important difference, however, is that the linguists of the 1800s saw language and biological heritage as inseparable and aspects of the same phenomenon. Sven Nilsson and Rudolph Keyser considered the Sami population to be a north-European indigenous people. This interpretation was questioned in the 1860s when it was argued that two Stone Age cultures had existed and the so-called ‘arctic’ included the Sami. The idea of co-existence was, however, soon rejected, particularly after the denial by A. W. Brøgger (1909) of any connection between the Sami and the Arctic Stone Age. As a result the non-Sami model became the prevailing orthodoxy, at least until the publications of Gutorm Gjessing in the 1930s and 1940s. Gjessing’s work was based on archaeological material from northern-Norway (Gjessing 1935). His views on the matter were, unfortunately, not always consistent (see also Kleppe 1974:19-47, Hansen & Olsen 2004:19, 27-30).

In Sweden the main boost to museum collections stemmed from large-scale archaeological surveys in the 1940s-1970s, connected to the hydro-electricity schemes of the state-owned Vattenfall company. Starting in the early 1900s in the Lule river valley a large number of Sami sites had already been destroyed by dam building and inundation. After new laws were passed in 1942 systematic archaeological investigations began, and some sites were excavated. These finds were incorporated into museum collections in Stockholm and today they form a large part of the Sami material that is held in museums (Zachrisson 1976). Few of these finds have been exhibited, and as yet these objects have not been fully accepted as part of the Sami heritage.

Rendering the Sami prehistory invisible is predominant in the way the museums have chosen to classify objects and other physical cultural remains which can be associated with Sami culture. This ambivalence in the interpretation is particularly evident in the way Sami prehistory is made invisible in exhibitions. What has been verified by the research community in question and is standard reading in scientific publications has generally not penetrated into public presentations like exhibitions. This is the case even at institutions like national museums and university museums which claim that their displays are research-based presentations.

Studies based on physical anthropology and race biology

Sami history and prehistory have for long been regarded by the general public as extremely interesting, and today this is still the case. It is a view shared by academics who see the Sami as providing fascinating and exotic themes for research. This positive evaluation is in contrast to the political and ideological devaluation of Sami issues during the same time period.

Research carried out on human skeletal remains – physical anthropology – meant that people were classified in groups according to height, and other significant features. Issues like race, ethnicity and indigenous people were often intermingled. A theme often dealt with was Sami origin, including questions on whether the Sami were an indigenous people or not.

Perceptions around these questions have changed over the years. During the late 19th century the Sami were considered an indigenous people; in the early 1900s, the opposite was the dominating opinion. Gustaf Hallström was an influential archaeologist who led the argument for a late immigration of the Sami. His article (1929) *Kan lapparnas invandringstid fixeras?* (in our translation: *Can the immigration of Sami people be determined?*) asserted that the

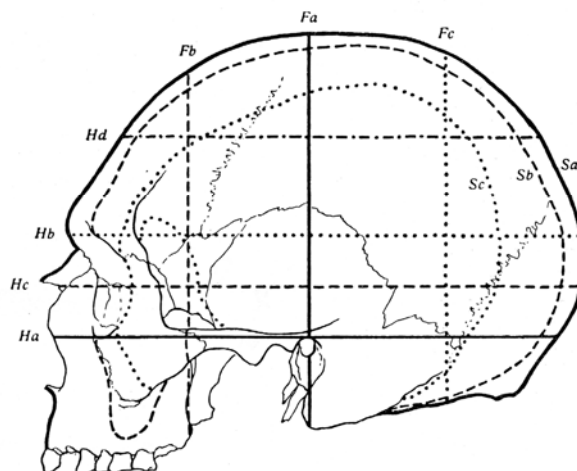
Sami were newcomers, arriving from the east during the early Iron Age. He has had a great influence on Swedish debate and general opinion in these matters, including the legal system, archaeologists, historians as well as genetic research.

Race biological studies were never pursued in Norway as the leading research trend to the same degree. Physical anthropology in Norway had its origin in K. E. Schreiner's work as head of the anthropological institute in Oslo. During his time the collection of skeletal material was extended, with most of the material dating from the Viking Age and the Medieval Period and coming from what were considered to be Sami burials, of which Schreiner himself had excavated several (Kyllingstad 2003:115). His research into what he classified as Sami physical features was published in two large volumes (Schreiner 1931, 1935). These studies were based on 582 craniums each of which had been examined with reference to 63 standard measures and angles. These results were presented as 37 relational measures associated with seven different local groups (Fig. 3).

KRANIOGRAMME UND GEOMETRISCHE ZEICHNUNGEN

TAFEL I—LXXXIX

Die Kranlogramme nach der Methode von P. und F. SARASIN mittels des Kubuskraniofihors und des Diagraphen MARTINS, die geometrischen Zeichnungen mittels des Kubuskraniofihors und des Dioprographen MARTINS von der Zeichnerin des Anatomischen Instituts, Frä. S. MÖRCH, ausgeführt. Sämtliche Figuren in 1/2 nat. Gr.

Die Figur orientiert über die Lage der verschiedenen Schädelumrisse:

1. Sagittalkurven (*S*):
 - a. Die Mediansagittale —.
 - b. Die Augenmittensagittale ----, durch die Mitte der Augenhöhle.
 - c. Die Augenrandsagittale ·····, durch den am meisten lateral gelegenen Punkt des äußeren Orbitalrandes.
2. Horizontalkurven (*H*):
 - a. Die Basalkurve —, entspricht der Ohraugen-Ebene.
 - b. Die Glabellarhorizontale ·····, im Niveau des oberen Orbitalrandes.
 - c. Die Augenmittensagittale ----, durch die Mitte der Augenhöhle.
 - d. Die Scheitelhorizontale ----, in der Mitte des senkrechten Abstandes der Glabellarhorizontalen von dem höchsten Punkt des Scheitels.
3. Frontalkurven (*F*):
 - a. Die Ohrfrontale —, senkrecht zur Ohraugen-Ebene und zur Mediansagittalen durch das Porion.
 - b. Die Vordere Frontale ----, in der Mitte zwischen der Ohrfrontalen und dem vordersten Punkt der Glabella.
 - c. Die Hintere Frontale ·····, in der Mitte zwischen der Ohrfrontalen und dem Ophisthokranion.

Fig. 3 Schreiner's principles for measuring skulls (Schreiner 1935).

Schreiner's research was never integrated into the prevailing line of human osteological research of his time: racial hygiene. His Norwegian colleague Halfdan Bryn, who was a medical doctor for the military, exclusively studied the physical features of living humans. Bryn became involved in the work carried out by the race biological institute in Uppsala which had been founded in 1922 (Kyllingstad 2003:83). A few years later, early in 1928, Schreiner and Bryn had an open row about the general conclusions to be drawn on the basis of Bryn's measurements and their reliability. Some incorrect calculations were also discovered by Schreiner (Kyllingstad 2003:141). The technical mistakes were sorted out, but Bryn and Schreiner still did not agree on the conclusion to be drawn. Bryn had included

ideological thinking in his anthropological research. Schreiner also expressed openly a different attitude towards what the Nordic race biological concept implied (Kyllingstad 2003:13), and he managed not to cross the border over to racism.

It is thought-provoking that Schreiner's methods for studying skeletal material were the only ones available until the 1980s, and as late as in the 1990s the term "Nordic" was being used as a characterization of human skulls from Varanger in eastern Finnmark, dated to the Stone Age (Kyllingstad 2003:177).

Concluding remarks

Sami history and prehistory are topics of great interest to the public and within the research community. The oldest collections of Sami material culture in European museums reflect times when interest for the exotic and the strange was prominent. The items collected were taken to private estates, to museums and to universities, and parts of these collections are now dispersed to museums all over Europe. What took place in Sami areas was not unique, as similar collections were being gathered from all over the world. The acquisition and collection of objects and human remains was important for the new nations of the modern age, and for the establishment of their identities. When these new states were consolidated in the mid 1800s, the museum collections of that time became manifestations of their identity at a national level.

Elsa Laula's political actions in the early 1900s stemmed from her dissatisfaction with the way the Sami people were regarded and how they were treated by other Swedes, and were important steps towards the Sami recognition of own values, and their own self-image as a people in no way inferior to the Nordic majority population. For a long time other Swedes had looked upon themselves as belonging to a 'higher stage of culture' than the Sami, a belief that found implicit support in the existence of Sami still practicing a nomadic or hunting and fishing way of life. This social-darwinist attitude also found support in race biological studies, which had a particularly strong standing in Sweden at that time. Laula's initiatives resulted in the Sami people forming their own political organization, and she also initiated cooperation between Sami people across the national borders. The intense debate in the media and within academia that took place in the following years shows the importance of these new and more modern forms of Sami ethnic self-assertion.

From an academic point of view it is important to stress the difficulties that were experienced by museums in the interpretation of their collections and in their presentation of simplified explanations about human variability, geographical mobility, cultural interaction, and historical change, to mention the central issues that had to be confronted. It seems to have been particularly difficult, and it remains difficult today, for Scandinavian museums to break away from inherited narratives, in particular old paradigms about ethnic identity, and especially when it comes to Nordic/Indo-European identity. Until the early 1970s ethnic labels were rarely used in publications and museum displays, particularly when archaeological material was the source material. In relation to the Sami, there still seems to be a substantial gap between ideas current in academia concerning the attribution of ethnic affiliation and the implicit denial of any such link in museum exhibitions.

Acknowledgement

We thank Tim Bayliss-Smith and Arvid Kleppe for their comments on an earlier draft of this paper.

References

- Brøgger, A.W. 1909: *Den arktiske steinalder i Norge*. Videnskabs-Selskabets skrifter. II. Historisk-Filosofisk Klasse 1, Christiania.
- Düben, G. von 1873: *Om Lappland och lapparne. Föreläsesvis de svenske*. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.
- Edbom, G. 2005: *Samisk kulturarv i samlinger. Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. Arkeologisk rapport 2005:1. [Åjtte, Jokkmokk.]
- Edmond, R. [1977] 1997: *Representing the South Pacific: Colonial discourse from Cook to Gauguin*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eidheim, H. 1958: Erverv og kulturkontakt i Polmak. *Samiske samlinger* 4/1, 1-67.
- Gjessing, G. 1935: *Fra steinalder til jernalder i Finnmark*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie C, 3:3, Oslo.
- Gjestrum, J.Aa. 1995 & 2001: Utstilling av levende mennesker: ei historie om samisk kultur og fremmede blikk. *Dugnad* 20/1, 93-108. *Nordisk Museologi* 2001/1-2, 60-70 [Reprint].

Granqvist, K. 2004: *Samerna, staten, rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 8, Umeå universitet, Umeå.

Hallström, G. 1929: *Kan lapparnas invandringstid fixeras? En arkeologisk studie*. Ahlströms boktryckeri, Stockholm.

Hansen, L.I. & Olsen, B. 2004: *Samenes historie I*. Aschehoug, Oslo.

Harris, M. 1990: Emics and etics revisited. In Headland, T.N., Pike K. L. & Harris M. (eds): *Emics and Etics. The Insider/Outsider Debate*. Sage Publications, London. 48-61

Kleppe, E. Johansen 1974: *Samiske jernalderstudier ved Varangerfjorden*. Unpublished Magister artium dissertation, Universitetet I Bergen.

Kleppe, E. Johansen 1977: Archaeological Material and Ethnic Identification. A study of Lappish material from Varanger, Norway. *Norwegian Archaeological Review* 10/1-2, 32-46 & 56-59.

Kyllingstad, J.R. 2003: *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Spartacus forlag, Oslo.

Laula, E. 1904: *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. Wilhelmssons boktryckeri, Stockholm.

Ljungström, O. 2004: *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sen 1800-tal*. Gidlunds förlag, Uppsala.

Lundmark, L. 2006: *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. Rättshistoriska Skrifter 3, 8, Stockholm.

Manker, E. 1938: Die Lappische Zaubertrommel I.. *Acta Lapponica* 1, Stockholm.

Manker, E. 1950: Die Lappische Zaubertrommel II. Die Trommels als Urkunde Geistigen Leben. *Acta Lapponica* 6, Stockholm.

Medelius, H., Nyström, B. & Stavenow-Hidemark, E. 1998: *Nordiska Museet under 125 år*. Nordiska museets förlag, Stockholm.

Mulk, I.-M. 2002: Samiska museer och förvaltningsorgan- identitet och kulturarv. Vem äger kulturarvet? *Duoddaris* 20,11-23. [Jokkmokk.]

Mulk, I.-M. & Bayliss-Smith, T. 1999: The representation of Sámi cultural identity in the cultural landscapes of northern Sweden: the use and misuse of archaeological knowledge. In

Ucko, P.J. & Layton, R. (eds): *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. One World Archaeology 30, Routledge, London, 358-396.

Mulk, I.-M. & Nilsson, M. 1980: Samerna och museerna I Sverige. En översiktlig inventering av samiska föremålssamlingar i Sverige. Nordiska Samerådets Museinämnd.

Nyström, S. Eklund 2002: Nordiska museets samiska samling. *Duoddaris* 20, 95-97. [Jokkmokk.]

Rio, K. 1999: *Oceania gjenoppdaget i Bergen. Reiser i Bergen Museums samlinger fra Stillehavet*. Bergen Museums skrifter. Kultur 3, Bergen.

Rydving, H. 1993: *The End of Drum-Time. Religious Change Among the Lule Saami 1670s-1740s*, Acta Universitatis Upsaliensis, Historia Religionum 12, Almqvist & Wiksell International, Stockholm.

Schanche, A. 2002: Museer, gjenstander, rettigheter. Samiska museer och förvaltningsorgan - identitet och kulturarv. Vem äger kulturarvet? *Duoddaris* 20, 29-35. [Jokkmokk.]

Schanche, A. & Olsen, B. 1983: Var de alle nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontaktstensil* 22 & 23, 115-146.

Schreiner, K.E. 1931, 1935: *Zur Osteologie der Lappen*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B, 18:1, 18:2, Oslo.

Simonsen, P. & Stamsø Munch, G. (eds) 1973: Bonde – veidemann bofast – ikke bofast I nordisk forhistorie. *Tromsø Museums skrifter* 14.

Thomas, N. 1991: *Entangled Objects: Exchange, material culture and colonialism in the Pacific*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Turi, J. 1910: *Muittalus samid birra. En bog om lappernes liv*. [Published with Danish translation by Emilie Demant.] Nordiska bokhandeln, Stockholm.

Zachrisson, I. 1976: *Lapps and Scandinavians. Archaeological Finds from Northern Sweden*. Early Norrland 10, Stockholm.

Tankespinn: Vevsverd og gamle plansjer – møter med Lorange

Siv Kristoffersen

Abstract

Kristoffersen Siv: **Tankespinn: Vevsverd og gamle plansjer – møter med Lorange.**
Engelsk tittel: Encounters with Lorange

Siv Kristoffersen, Arkeologisk museum i Stavanger, P.O.Box 478, N-4002 Stavanger, Norway.
Telephone: (+47) 51 84 60 00. E-mail: esk@ark.museum.no

Key words: Research history, Anders Lorange and his private collection, weaving battens, traditions.

Tankespinn: Vevsverd og gamle plansjer - møter med Lorange

Siv Kristoffersen

Engelsk tittel: *Encounters with Lorange*

Siv Kristoffersen, Arkeologisk museum i Stavanger, P.O.Box 478, N-4002 Stavanger, Norway. Telephone: (+47) 51846000. E-mail: esk@ark.museum.no

Key words: Research history, Anders Lorange and his private collection, weaving battens, traditions.

En arkeolog med kjærlighet til gamle ting blir lett begeistret for gulnede dokumenter og arkeologer fra tidligere tider. Gamle dokumenter finner man i arkivet, og det er ofte tidligere tiders arkeologer som er opphavet til dem. Jeg fant en plansje fra Anders Lorange's private samling av oldsaker (fig.1), og jeg fant hans betraktninger om vevsverd. Funnene forårsaket dette tankespinn.

Fig. 1

Anders Lorange var utdannet jurist, men med en tidlig vekket interesse for oldsaker og arkeologi (Norsk forfatterleksikon:555-556, Hagen 1997:16-21, 46-51, 2003:114-115). Interessen ble til profesjon og de fjorten siste årene av sitt korte 41-årige liv var han konservator ved Bergen Museum. Her ordnet han samlingen og ga ut den første tilvekstfortegnelsen (Lorange 1875). Lorange døde i 1888. Mitt møte med Lorange var i de sirlige beskrivelsene i hovedkatalogen ved museet i Bergen og gjennom gravfunnene fra Vest-Agder og Rogaland som han fikk inn til museet. Blant disse er noen av de fineste kvinnegravene vi har. Han var også en av de første som erkjente redskapet R150 som et vevsverd. Det gjorde han i et notat i marginen til hovedkatalogen fra 1879 ved beskrivelsen av det store gravfunnet fra Ågedal i Vest-Agder (B3410). Ikke bare erkjente han redskapet, men han gjorde rede for utviklingen av denne gjenstandstypen gjennom en rekke funn. I fortidsminnesmerkeforeningens årbok for 1879 har han en interessant observasjon om vevsverdenes fortsatte betydning på denne tiden (Lorange 1880:142). Han besøkte gården Vatne i Nordhordland for å hente inn et rikt gravfunn fra vikingtid. I funnet inngikk to vevsverd – et av bein og et av jern, og han observerte følgende:

Paa nesten alle Gaarde der i Egnen opbevaredes endnu lignende Vevskeer fra de gamle Uppstadgogner, uaktet Erindringen om disse Vævstole næsten er udslettet. Og lige som i dette Gravfund forekom de fremdeles i Regelen parvis: en bred af Hvalben og en smalere af Jern, begge tveeggede og med skaft for begge Hender. Nogle Par blev indkjøbte for Samlingen. De af Ben løber ut i en Spids. De af Jern har derimod ligeløbende Egge. Heri overensstemmer de med de fra Gravfundene kjendte, men har kraftigere Blad, ligesom Skaftholderne ere aabne mod den ene Bredside og danner en stump Vinkel med denne, medens de paa de gravfundne danner en Vinkel med den ene Eg og ere aabne i Linie med denne. Derimod ere de gravfundne til dels længre edn de i den nyere Tid anvendte.

Tilbake til plansjen. Den er en fargelitografi som fremstiller en østlandskjele fra Farmen i Vang i Hedmark og et mønstersmidd og stemplet sverd fra Einang i Valdres, begge romerske importstykker med latinske innskrifter (se Hagen 1997:46-47, 49). Dette var gjenstander som Lorange fant i 1872, og som han presenterte på et foredrag året etter. De ble hovedattraksjoner i hans private samling. Hagen skriver at dette var den første fargeplansje med norske oldsaker. Den er publisert i fortidsminnesmerkeforeningens årbok i 1873. Det eksemplaret av plansjen som er fremstilt på fig. 1, er limt på kartong og påført tekst. I overskriften står det *Loranges private samling på Fredrikshald*. Under gjenstandene er det en forklarende tekst. Dette må være en plansje som har tilhørt denne samlingen. Lorange hadde nemlig et personlig forhold til kulturminner, så vel løse som faste. Han virket før lov om kulturminner og drev i sine ungdomsår en stor utgravningsvirksomhet som skaffet til veie gjenstander til samlingen i foreldrehjemmet i Halden (den gang Fredrikshald). Samlingen vakte mishag hos fortidsminnesmerkeforeningens direksjon, og i årboken for 1868 (39-40) forsvarer han sin virksomhet:

Hensikten med mine Udgravninger var væsentlig at belære mig selv, at lette og fullstendiggjøre i nogen Grad mit studium af Oldforskningens Literatur ved selvstændige praktiske Øvelser; dernæst om mulig at forøge vore Samlinger og sprede noget mer Lys end tilforn over min Hjembygds ældste Historie. Det har vagt nogen Misbilligelse, at jeg har beholdt mine Fund og ikke indlemmet dem i nogen offentlig Samling, men dette er en ligefrem følge af Hensigten med deres Udgravning, nemlig at skaffe mig selv Illustrasjoner til Lærebøgenes tekst.

Så det så!

Lorange tenkte også på sikkerhet og tilgjengelighet (fra årboken samme sted):

Mine Oldsager opbevares paa Fredrikshald og vogtes med den omhyggelighed, hvormed Samlere i Almindelighed pleie at omfatte Gjenstandene for deres Passion, men Adgang til å bese dem er aaben for alle.

Og han tenkte på formidling:

Kjærlighed til Oldtiden tror jeg er det norske Folk medfødt, men af Mangel paa Viden har den endnu ikke kunnet antage nogen Form eller Karakter (Lorange 1869:84).

Så var det plansjens funnkontekst. Den lå i et brannsikkert arkivskap på Arkeologisk museum i Stavanger – i en folder med Helliesens etterlatte papirer. Helliesen var selv en selvlært mann med en annen profesjon, men han har etterlatt seg uvurderlige fornminnekart for Jæren og nydelige gjenstandstegninger. Det gjenstår å finne ut hvordan Helliesen kom over plansjen til Lorange private samling på Fredrikshald og hvordan den i sin tid kom til Stavanger Museum.

Referanser

- Hagen, A. 1997: *Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi*. Oslo.
- Hagen, A. 2003: Lorange, Anders. I Arntzen, J.G. (red.): *Norsk biografisk leksikon*, bind 6. Oslo. 114-115.
- Lorange, A. 1869. Student A. Lorange's udsigt over hans antikvariske virksomhed i 1868. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1868*. Kristiania. 39-84.
- Lorange, A. 1875: *Samlinger af norske oldsager i Bergens Museum*. Bergen.
- Lorange, A. 1880: Reiseindberetning til direktionen for den bergenske filialafdeling. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1879*. Kristiania. 139-159.
- Norsk forfatter-leksikon 1814-1880* bind 3. I Halvorsen, J. B (red.): Lorange, Anders Lund. Kristiania 1892. 555-556.

Gi oss i dag...

Bente Magnus

Abstract

Bente Magnus: **Gi oss i dag...**

Dette er en vev av frie assosiasjoner om hvor viktig korn og brød var som grunnlag for makt i folkevandringstid og senere, utløst av synet av en brødstykke på fortauet. Assosiasjonene smetter i vei gjennom runeinnskrifter, sagaens fortellinger og Eddadikt, pluss 1800-tallets poesi, men teksten er for en stor del et resultat av lange samtaler med min venn Dr. Ann-Marie Hansson i Stockholm. Det foreligger også en versjon av teksten med alle referanser.

Give us this day our daily bread

This is a string of free associations about the importance of cereals and bread as a base for power in the Migration Period and further, triggered off by the sight of a large piece of loaf lying on the pavement. The associations wind their way through Runic inscriptions, stories from the sagas and verses from the older Edda, plus 19th century poetry, but the text is largely due to several long conversations with my friend Dr. Ann-Marie Hansson in Stockholm. A version of the text with all the references does exist.

Bente Magnus, Saltmätarg.6, SE-11160 Stockholm, Sweden.
Telephone: 0046 705402252. E-mail: bente.magnus@comhem.se

Gi oss i dag...

BENTE MAGNUS

Barnebarnet sykler i vei på fortauets lappete asfalt og stanser ved en stor bit loff. ”Den spiser rottene”, sier hun saklig. Mormor som var fire år i en tid da det hvite brødet var forbeholdt ”herrefolket”, sier at det ikke er pent å kaste mat. ”Kråkene liker også brød”, sier barnet og setter den rosa sykkelen i gang med et rykk.

På storgården Tune i Østfold reistes for 1600 år siden en runestein til minne om bonden Wodurid eller Odrid, som hans navn hadde lydt i dag. Den ble kjent for de antikvariske myndigheter først i 1627 da dr. Peder Alfssøn ved katedralskolen i Christiania sendte en rapport om bautasteinen, som hadde en vel synlig runeinnskrift, til Ole Worm i København. Steinen stod murt inn i kirkegårdsmuren på vestsiden av kirkegården, og der stod den til midt på 1800-tallet da den ble tatt ut og stilt opp like ved nordinngangen. Alfssøn forsøkte å finne ut noe om runesteinen, men ingen i nabolaget kjente til hvor den opprinnelig hadde stått eller hvordan den var kommet til å bli satt inn i kirkegårdsmuren. Kirken, som i 1850-årene eides av en proprietær Lindemann, forærte steinen til Universitetets Musæum for Nordiske Oldsager i Christiania, etter påtrykning fra antikvar N. Nicolaysen, og derved ble den reddet for ettertiden.

Tunesteinen er ca. 2m høy og 40 cm tykk og smalner av oppover. Den har en tydelig forside og bakside, og på begge sidene finnes en runeinnskrift med store, klart hugne runer i den eldre runerekke. Mange runologer har siden Alfssøns tid strevet med å lese innskriften: *Ek WiwaR after Woðuriðe, witanda-hlaiban, worahto, xxxx Woðuriðe staina. ThrijoR dohtriR daliðun arbija asijosteR arbijano*. I Ottar Grøneviks tolkning lyder den: ”Jeg, Wiv diktet etter Wodurid, brødtryggeren. Tre døtre gjorde gravølet hyggelig (gjorde i stand et hyggelig gravøl), de mest hengivne av arvinger.”

Tilnavnet *witanda-hlaiban*: ”den som trygger brødet”, får en til å tenke på Bibelens fortelling om Jesus som mettet fem tusen mennesker på fem små brød og to fisker.”(Markus 6, 41- 44). Men den som trygger brødet er også herre over det, og andre mennesker er avhengig av ham. Det engelske ordet lord kommer av det gammelengelske *hlafweard*: brødvokter, som ble til *hlaford*: brødherre. Wodurids navn betyr *den rasende rytter* og er kanskje et Odinsheiti. Brødherren Den rasende rytter var neppe noen barmhjertig samaritan, men snarere en høvding med stor makt og velfylte lagre av korn.

Hva slags brød betegner ordet *laib/hleifr*? Ordet synes å bety et usyret og ugjæret brød og finnes i et flertall europeiske språk. Vi snakker ennå om leiv eller brødleiv, og på finsk heter brød *leipä*. Omkring år 400, da Tune-innskriften ble til, var leiven trolig bakt av byggmel. Da hadde dreiekvernen erstattet den gamle skubbekvernen til maling av mel over det meste av landet. Dreiekvernen var et kulturlån fra romerne til germanerne, og som germanerne i romersk militærtjeneste var blitt godt kjent med. Det fortelles at selv keiser Caracallas på samme måte som soldatene malte sitt eget mel på håndkvern i felt (år 213) og stekte brødet på trekull. Men i de germanske gårdene var det nok kvinnene som stod for det daglige, tunge arbeidet med å skaffe matmel til huslyden, og det ble ingen endring på dette selv om mannen hadde vært soldat i en romersk hjelpetropp. Hvete var neppe ukjent i folkevandringsstidens Norge i hvert fall ikke på storgårdene, men den viktigste kornsorten har vært bygg, så viktig at den ble kalt korn. Det heter den fremdeles på svensk. Ordet bygg er beslektet med å bygge/

å bo/ å dyrke. Mens ordet korn i norrøne kilder brukes om bygg, brukes det i angelsaksisk mest om hvete og i gammeltysk mest om rug. Den viktigste kornsorten fikk altså hedersbetegnelsen korn. Det fantes både naken bygg og seksradet bygg som var den fineste.

På en gullbrakteat fra Tjurkö i Blekinge i Sverige finnes følgende runeinnskrift:

”Wurte runoR an walha-kurne heldaR kunimundiu.”

Heldar gjorde runer på det velske (det utenlandske) kornet for Kunimunde.

Begrepet *walha-kurne* er her en kjenning for gull, og ordet utvikles gjennom århundrene til ordet vallkorn som trolig er den fine, seksradete byggen. Forstavelsen val- kan ha litt forskjellige betydninger, men henspiller på noe fra de romanske landene, og derfor er utenlandsk eller fremmedartet. (Ordet valnøtt betyr den utenlandske nøtten.)

I Edda-diktet Helge Hundingsbane II kalles kornet valbygg.

Bygg trengtes til det beste ølet, men øl kunne også brygges av havre eller blandkorn av bygg og havre. Ølbrygging har hatt en stor betydning; ølet var det gamle samfunnets viktigste drikk både sosialt og religiøst. Til bryggingen har det vært knyttet magi og myter, men det har også eksistert en sterk sosial kontroll med hensyn til så vel dets styrke som smakstilsetninger samt når ølet skulle nytes. I Edda-diktet Loketretta sier kornvetten Byggve om seg selv:

”Eg heitter Byggve og alle gudar
og menn nemner meg for brå.
Eg rosar meg her av det at alle
Hropts søner drikk øl i lag.”

Plinius sier at germanerne bare levde på havregrøt, og havre ble dyrket ved siden av bygg også i Skandinavia. I romertid og folkevandringstid må grøt og/eller ukokt grynpasta ha vært den viktigste, daglige føden uansett hva Wodurids tilnavn antyder om bruk av brød. Så sent som i den eldre Borgartinglovens kapittel 14 står: ”Grøt kan man lage, enten det er sogne- eller helligdag: den er så hellig at ingen mann skal bøte gods derfor.” Byggkorn ble sikkert også brukt i sodd sammen med kjøtt og fett og noe kål eller rotfrukter.

Hvor viktig brød har vært i jernalderen er derfor usikkert. Ugjæret brød som ble stekt på glør, på en helle eller i varm aske kan ha vært viktig i samme typer sosiale og religiøse sammenhenger som øl. Mel av både bygg og havre eger seg godt til å kna med vann og forme til mindre boller eller brødkaker. Slike kunne man steke direkte på glørne i ildstedet, men de måtte fortæres mens de var småvarme; senere ble de steinharde. Da kunne de derimot oppbevares i lang tid, knuses med en spesiell hammer, bløtes opp i vann og spises. Fra nyere tid kjennes fra Sverige ”glödkaka” av byggmel som ble blandet med vann og formet til en ca. 20 cm stor leiv på ca. 1 cm i tykkelse. Den ble prikket og lagt direkte på en glørne på ildstedet. Så snart leiven hadde stivnet, ble den tatt opp og satt på kant ved siden av glørne støttet mot en stein eller et vedtre. Slik ble den stekt ferdig med oversiden mot bålet og den stekte siden fra. For at den ikke skulle brenne på kanten ble den rotet. Flere slike leiver kunne stilles på kant rundt ildstedet og stekes samtidig. Ordet *bake* betyr egentlig å steke; man stekte brød, slik som reinsamer og fjelljegere fremdeles gjør. Det usyrete bygg- og /eller havrebrødet har vært tungt fordøyelig, men det har gitt lang metthet. Ofte har deigen vært blandet med oljeholdige frø av lin og oljedådder eller av mellestokk. Brød kunne heves og bli porøsere og lettere fordøyelig ved å tilsette surdeig eller ølgjær. Surdeig hører hovedsakelig med til baking av rugbrød og gjær til hvete. Men skulle det bli noe bra hevet brød av rug og hvete, måtte melet siktes godt og deigen bakes omsluttet av jevn varme på alle sider, dvs. nedgravd i varm aske eller helst i bakerovn.

Bakerovner synes ikke å høre med i jernalderens langhus eller grophus. Det kan synes merkelig ettersom både jernvinna og leirkarproduksjonen utnyttet overdekte ovner. Wilhelm Holmqvist skriver at det på Helgö ble funnet rester av et ildsted som ble tolket som bakerovn. Holmqvist skriver også at det ble funnet en mulig bakerovn i et av langhusene i Vallhagar, Gotland og en oval ovn oppmurt av runde steiner og leire i tuften etter et lite hus på Vä i Skåne. Det ble ikke funnet brødfragmenter i tilknytning til disse anleggene, men ovnen på Helgö hadde en flat helle i bunnen som Holmqvist tolket som ”ovnsplate”.

På Helgö i Mälaren så vel som på Birka og flere andre steder i Sverige er det funnet biter av forkullet brød både på boplasser og særlig i graver. Ann-Marie Hansson, som er ekspert på forhistorisk brød, har analysert forkullede brødfragmenter med avanserte mikroskoper. Den typen analyser har lang tradisjon i Sverige, og det tekniske utstyret og de kjemiske analysene er blitt stadig mer avansert og resultatene sikrere og bedre. I følge Hanssons undersøkelser finnes det brød i sikre kontekster tilbake til yngre romertid, nemlig på Helgö, men det er først i vikingtiden at skikken med å gi den døde brød med på likbålet virkelig slår igjennom. Både i den skandinaviske delen av Russland og i Latvia er det funnet forkullede brødbiter i branngraver fra yngre jernalder. Brødene som er funnet i Sverige, ser oftest ut som små, flate boller, men fra yngre jernalder finnes også biter av leiver som etter form og størrelse å dømme er stekt på de langskaftete jernpannene. Når slike panner finnes i kvinnegraver, kan man jo tenke seg at det opprinnelig også fantes brød med som gravgave. Ennå er det ikke funnet fragmenter av forkullet brød i branngraver i Norge, men det er sikkert bare et tidsspørsmål når de dukker opp. Kanskje er det et spørsmål om å lære å se dem blant kullbitene fra likbålet, omtrent som når man leter etter spiselig sopp. Har man først funnet én, er det som om man får et spesielt blikk, slik at man finner flere.

Hungersnød var den store svøpen for mennesker i Europa frem til det 20 århundret. Både i jernalderen og i middelalderen var åkerbruket sårbart, og lite skulle til før høsten slo feil. Det gjaldt å legge opp reserver slik at huslyden overlevde, og de som hadde lager av mat hadde naturligvis stor makt over sine medmennesker. I Edda-diktet Rígsthula, som siteres i alle sammenhenger der det er snakk om mat eller klær i vikingtiden, legges stor vekt på de forskjellige befolkningsgruppene mat som ble duket frem for den vandrende guden: Trelle la frem et stort og tungt brød fullt av agner, *saðahleifr*, og en bolle med sodd til å dyppe brødbitene i, mens jarlefruen hadde tynne, hvite brød av hvete til stekte fugler og glinsende flesk. Hva slags brød som ble servert hos bondekona og hennes mann, vet vi ikke, for akkurat der mangler noen strofer. I begge tilfellene kalles brødet i originalversjonen for *hleifr*. Ordet brød, *brauð*, finnes ikke i den eldre Edda, og betegner noe som er gjæret, trolig den gjærete deigen, mens *leiv* betegner det ferdige brødet enten det er bakt på den ene eller den andre måten. Ble det knapt med korn til mel, måtte man ty til erstatninger, og oppfinnsomheten har vært stor. Å blande bark i brødet har vært det vanligste.

Sagaene omtaler ofte uår på kornet: I Harald Hardrådes saga, kapittel 36: ”Engang da det var stort uår på Island, ga kong Harald fire skip lov til å fare til Island med mel, og han fastsatte at et skip pund ikke skulle være dyrere enn 100 alen vadmél. Han ga alle fattigfolk som selv kunne koste seg over havet, lov til å fare til Norge, og derav kom landet til makt igjen, og det ble bedre med åringen.” På Island utnyttet man den viltvoksende strandruggen, *elymus arenarius* L., som matkorn, og det er ikke utenkelig at man også langs kysten av Norge kan ha dyrket den.

I Håvamål strofe 52 sies at:

” Ikkje tarv gåvor
så gilde vera,
ein ofte fangar lov for lite.
Med ein liten braudleiv
og læta i staupet
eg fekk meg ein felage.”

I Olav den helliges saga, kap. 106 fortelles det: ”Det var uår på kornet i Trondheimen den høsten; før hadde det vært gode kornår i lang tid; det var uår over hele landet nordenfjells, og verre dess lengre nord en kom. Men på Østlandet var det godt med korn og likeså på Opplandene, og i Trondheimen klarte de seg fordi folk hadde mye gammelt korn der.” I italieneren Querinis reisebeskrivelse fra 1432 fra Røst i Lofoten forteller han at folk spiste tørrfisk i stedet for brød. Det finnes alltid noe å stille sulten med om man bor ved havet. Verre var det på flatbygdene der kornet var den viktigste grøden, men i trange tider var furu- eller helst almehark gode å ty til. Skalden Sighvat Thordarson sier i et av sine kvad: ”Alfivas tid vil ynglingen lenge minnes, da vi åt oksemat, ja skav som bukker.” Da kong Sverre vandret med sine utarmete menn gjennom skogene i Herjedalen, livnærte de seg på saft og innerbarken av bjørk. Men bark som erstatning for mel sies å være ganske velsmakende; det gjaldt bare å tørke den og oppbevare den tørt. Den ble malt på håndkvern som korn og frø. Moderne forsøk med baking av brød av tørket og malt innerbark av furu blandet med ertermel (gul ert) og ulike væsker for å teste et analysert brød fra Västerljunga i Östergötland fra merovingertid, viste at deigen syrnet av seg selv når den stod i romtemperatur et par dager, og at resultatet ble godt.

Det er klart at folk i jernalderen skaffet seg lager av føde i gode tider. Det kunne være bark, frø av lin, oljedådder og mellestokk eller andre spiselige frø og erter i tillegg til bygg eller havre. Av erfaring og tradisjon visste de at før eller senere banket hungeren på døren enten som følge av klimatiske eller menneskelige forhold. Herjende krigerflokker kunne nok være en større katastrofe for en bygd enn regnfulle og våte somre. Ettersom langhusene i eldre jernalder var delt mellom husdyr og mennesker, tyder det på at husdyravl, og særlig kvegavl, har hatt stor betydning. Åkerbruket ble drevet ekstensivt med relativt små og spredte åkre. Da kunne det lett bli kornmangel hvis ulykken først var ute. I et hungerperspektiv er tilnavn som brødtryggeren og *lavard*, den som vokter brødet, betydningsfulle. Likevel ligger det flere hundre år mellom Wodurids tilnavn *witanda-hleiban* og *lavard*, og fra yngre jernalder er det bare fra angelsaksisk område at ordet *hlaf*, (*hleifr*) er dokumentert i skrift, nemlig på et håndlaget leirkar fra gravfeltet Loveden Hill i Lincolnshire. Noen ristet en runeinnskrift i den våte leiren på karetts skulder sammen med en rekke hjulkors før karet ble tørket og brent. Innskriften er vanskelig å tolke, men oversettes med *Sithæbad gets bread*. Hjulkorsene tolkes som brødsymboler.

Kong Sverres eldste sønn som døde i år 1200, ble kalt Sigurd Lavard. Han sies å ha vært en dårlig krigsmann, men han var kanskje en god og gjestfri bonde? Den danske hertug Knut Lavard, som ble myrdet i 1131, ble fremstilt som en rettferdig fyrste, og han ble kanonisert i 1169. Når i livet de to kongssønnene fikk tilnavnet *lavard*, er ukjent. Det finnes en liten samling på 7 svenske runesteiner der den som ble hedret med monumentet omtales som ”raus med mat (*matar góðan*)”, f.eks. en stein ved Ryssby kirke i Småland. Den er reist av Gunne etter faren Sunne som var ”mild i ord og raus med mat”. Disse innskriftene nevner riktignok ikke ordet brød, men derimot mat som vel står for måltid. På et 25 cm langt

ribbein funnet i middelalderbyen Sigtuna har en rune kyndig mann priset kongen: ”Kongen er raus med mat. Han ga (?) mest. Han er godt likt”. På baksiden av ribbeinet har en annen person skåret inn: ”Mare ga beinet. Han er rikest...”. De som hadde mer fødevarer enn andre hadde stor makt, og mennesker kom lett i avhengighetforhold til dem. Ga de sine gårdsfolk og hirdfolk nok mat og var gjestfrie, fikk de godt rykte i sin levetid og godt ettermæle. Det var viktig at denne gode egenskapen å være raus med mat, ble husket også i ettertiden, og tydeligere kunne det ikke gjøres enn å hugge det i stein.

Engang for ikke så lenge siden var brødet Guds gave til menneskene, gudslånet. Da ble alt brød spist, og mange fantasifulle retter med gammelt brød er blitt til gjennom århundrene: øllebrød, alle slags soll og arme riddere, for å nevne noe som ligger nær i tid. I den eldste kristne fellesbønnen, Fader vår, som finnes i sin tidligste versjon i Lukas evangeliet 11, 2-4, bes om at Gud må trygge brødet: ”...Gi oss i dag vårt daglige brød....” I Wodurids tilnavn, *han som trygger brødet*, ligger en anerkjennelse av at han har vært raus med maten, og at han har hatt god kontakt med den eller de guder som sørget for fruktbarhet og gode avlinger. Men i tilnavnet ligger også en oppfordring til at han etter sin død fortsatt må ha en hånd med i laget og sørge for at kornet modnes og at hungersnøden holdes på avstand fra gården og bygda.

Vi på den vestlige halvkule tar mel og brød og alle andre kornprodukter for gitt. En dag gammelt brød selges for halv pris i bakeriene eller kastes i store mengder fra daglivarebutikker og supermarkeder. Hvis havregrøten ikke blir spist opp, går den i boss-spannet. Tanken på at det skulle kunne bli knapphet på kornprodukter igjen slik at vi, som så mange mennesker i andre verdensdeler, må gå sultne til sengs, synes meget fjern. Den daglige overflod gjør oss sløve, og vi velfødde nordboere kan vel minnes Johan Ludvig Runebergs dikt om bonden Pavo:

...”Blanda du till dubbelt bark i brödet,
jag vill gräva dubbelt större diken...”

Den storslåtte slutten av diktet når åkeren endelig bærer etter mange nødsår da husdyrene måtte selges for å skaffe nytt såkorn:

”Pavo, Pavo, tag med fröjd till skäran;
nu är tid att leva glada dagar,
nu är tid att kasta barken undan
och att baka bröd av råg allena.”
Pavo tog sin hustrus hand och sade:
”Kvinna, kvinna, den blott tål att prövas,
som en nödställd nästa ej forskjuter;
blanda du til hälften bark i brödet,
ty förfrusen står vår grannes åker.”

Lye i Time på Jæren i Sørvest-Norge – et glemtsentralsted fra eldre jernalder

Bjørn Myhre

Abstract

Myhre, Bjørn 2007: **Lye in Time at Jæren in Southwest Norway – a forgotten Central Place from the Roman and Migration Periods. Stavanger, Norway.**

In 1969-1970 Jenny-Rita Næss lead the excavation of a group of burial monuments at Lye in Time at Jæren. I was inspired by some of the special objects that were found, to make a broader study of the archaeological material coming from this farm and its neighbourhood, and I have come to the conclusion that this part of Jæren was a central place in the county of Rogaland during the Late Roman and Migration Periods.

In 1915 Magnus Olsen made an interpretation of the place name Lye and suggested that its meaning was a place where things were held under the protection of gods, especially Freia/Frey, Njord and Ull since they appear as part of place names of neighbouring farms. His interpretation has not been much discussed since then. It has been my intention with this article to see if the archaeological material can support his theory that Lye was a religious and political centre.

Since Lye was the vicarage of Time parish until the 1950ies recent agricultural investments have not been so intensive as on other farms at Jæren, and much of the prehistoric and historical landscape is still preserved, also a number of large burial mounds and a longhouse that is nearly 60 m in length. None of these monuments have been excavated, but most of them are of Iron Age types.

The nearest farm is called Vestly, and both the place name and the landscape indicate that Lye/Vestly should be considered as one original farm. From Vestly come a number of special grave finds from the Roman and Migration Periods, including also imported objects from the Continent like bronze vessels and glass beakers. Among these finds is an especially well equipped chieftain's grave from early 6th century AD, also with a complete set of tools for a smith working on precious metals.

Lye/Vestly is situated at the border zone between the rich agricultural landscape of lowland Jæren and the eastern highlands, close to an old pathway leading from the inland to the sea. The nearest farm is Time; a church site since the Medieval Period. These farms are lying close to the upper part of the river Hå, one of the main rivers of Jæren. It reaches the sea 13 km further to the west, where some of the largest historical farms of the area are situated, f.i. Obrestad, Hå, Njærheim, Nærland and Haugland, and where rich finds from the Iron Age have been found.

Many burial mounds, as well as especially large house grounds and complete farm sites, from the Roman and Migration Periods are still preserved close to the Lye/Vestly farms and near the mouth of the river Hå. It has obviously been a densely populated area. Only 4 km east of Lye is Håvodl, one of the so-called ring-formed house sites from the Roman Period, situated. It has been suggested that these sites were meeting places where people met for juridical or religious purposes, or they may be even have been garrisons for the chieftains' warriors.

The largest gold hoard from the Roman and Migration Periods found in Norway come from Oma, 2 km south of Lye. 626 grams of gold, in the shape of rings and rods, was in 1896 found in a stone fence surrounding a group of Iron Age houses. It is tempting to see this depot in connection with the smith's grave from Vestly, indicating a local workshop for a gold smith. A gold imitation of a Roman medallion found at Mauland (for the emperor Valens, 375-378 AD) may have been made at this workshop for a local chieftain. So may even some of the gold bracteates found near Lye/Vestly. It has long been accepted that some types of brooches and local variants of Style I were made at Jæren.

From Lye and Haugland come two of the three Scandinavian wrist clasps that are clearly imitating the fastening technique of the English clasps, indicating a local production. It has even been suggested that the two glass beakers from Nærland and Rimestad were locally made. During the excavation in 1969-1970 at Lye indications of an iron smithy from the Iron Age was found, and it is suggested that iron from excavated iron ovens at neighbouring farms were brought to Lye for further processing. The indication of workshops and production sites fits well with recent finds from other central places in Scandinavia.

The river Hå is running from the highlands to the coast at Hå/Nærland/Njærheim is connecting the central area of Lye/Vestly and that near the river mouth where it was a harbour. From Lye pathways led to the inland to areas with iron production, pastures and hunting grounds, and from the central area at the coast contacts were established with neighbouring centres along the coast and across the North Sea.

Bjørn Myhre, Arkeologisk museum i Stavanger, P.O. Box 478, N-4002 Stavanger, Norway.
Telephone (+47) 51846077, mobile (+47) 90086094, e-mail bmy@ark.museum.no.

Key words: Roman and Migration Periods, Production Sites, Political and Religious centres, Central places

Lye i Time på Jæren i Sørvest-Norge – et glemt sentralsted fra eldre jernalder

BJØRN MYHRE

I 1969-70 ledet Jenny-Rita en utgravning av en liten gruppe gravminner fra eldre jernalder på gården Lye i Time kommune på Jæren, og hun skrev en kort melding om undersøkelsen i *Fra haug ok heidni 1969*. De enkle gravfunnene som den gang kom for dagen, er merkelig nok de eneste vi har bevart fra denne gården som sannsynligvis har vært et sentralt sted på Jæren i romertid og folkevandringstid. Denne påstanden bygges dels på den store samlingen av store gravhauger som fortsatt ligger inntakt, dels på enkelte gjenstander og fornminners spesielle karakter, og ikke minst på de mange rike funnene fra romertid og folkevandringstid fra nabogårdene. Også tolkningen av gårdsnavnet Lye tyder på at dette har vært et viktig samlingssted i jernalderen. For meg har Lye en spesiell betydning siden det sentrale bruket på gården har tilhørt nære slektninger siden 1950-tallet, og jeg har gjennom mange besøk hatt anledning til å studere sporene etter tidlig bebyggelse på stedet.

Utgravningen i 1969-1970

En ny veitrase mellom Bryne og Ålgård kom til å berøre en samling fornminner mellom prestegårdstunet og bruket Lyevolden, og Stavanger Museum under ledelse av Jenny-Rita Næss, Ottar M. Osaland og Hallstein Hansen foretok en arkeologisk undersøkelse her i 1969-1970. Det gjaldt fornminneområde 6a-d som ifølge Helliesens beskrivelse fra 1911 besto av en stor rundhaug som var 21 m i tverrmål og 2 m høy, to langhauger med lengder på 25 og 27 m og tre små firkantete tufter (1912:6-7). Den nye kartleggingen viste at det fantes tre langhauger hvorav to var blitt ødelagt av den nye veien. Den tredje langhaugen ble utgravd sammen med noen av de såkalte tuftene som imidlertid viste seg å være syv eller åtte enkle gravanlegg (fnr. 6d1-6d4, 6e, 6f og 6g. Se skisse fig. 1, 4 og 5).

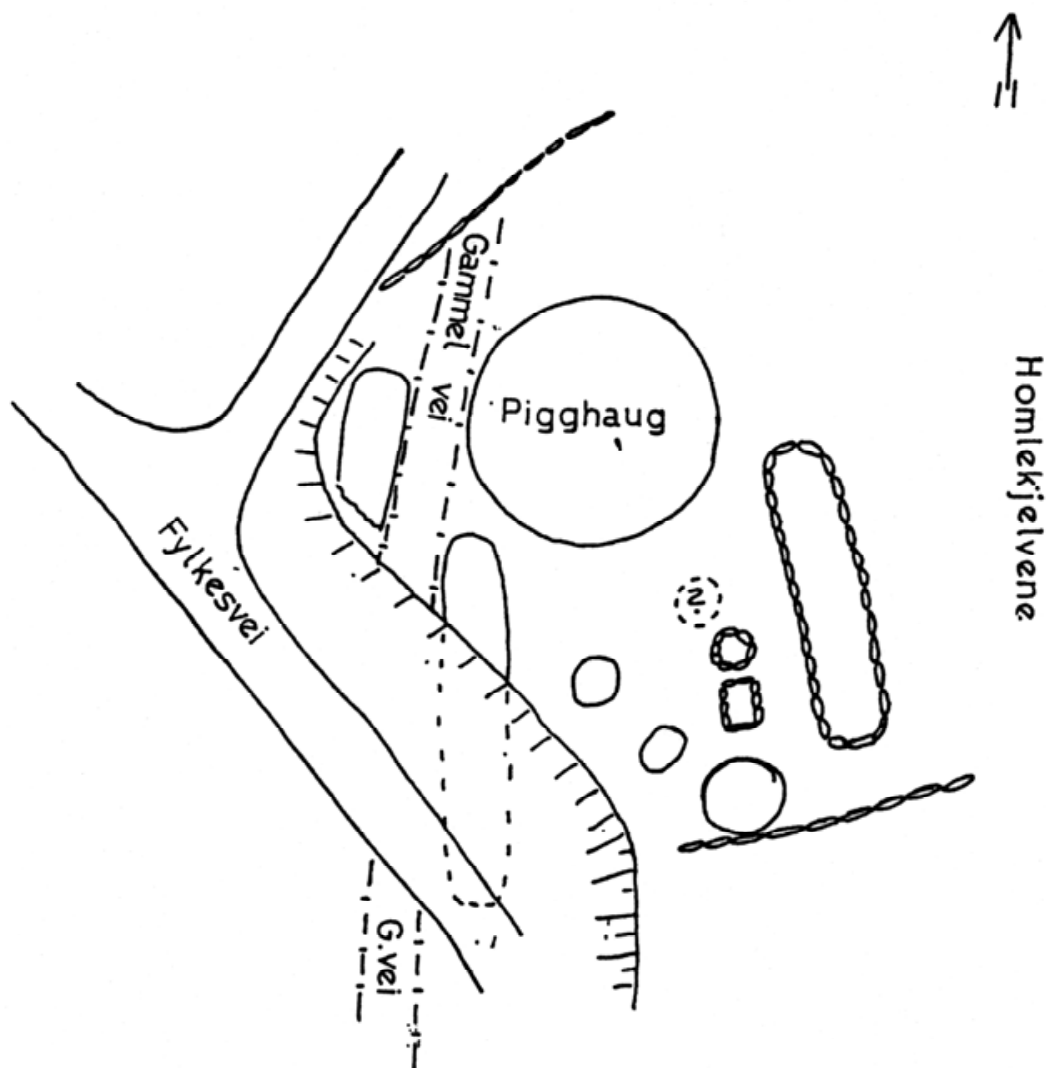

Fig. 1. Skisse av fornminnefeltet fnr. 6a-g på Lye i Time. Den østre langhaugen 6c og området omkring de små runde og firsidige gravmarkeringene vest for langhaugen (6d1-6d4, og 6e-g) ble undersøkt (Etter Næss 1969a:262).

Fig. 1. The excavated cemetery (no. 6a-g) at Lye in Time (After Næss 1969a:262)

Den sentrale delen av langhaugen var omrotet. Mellom to større steiner som kanskje har tilhørt en gravkiste, ble det funnet en samling gjenstander, blant annet en stor og tre mindre bøylespenner av bronse sammen med fragmenter av to små bøylespenner av jern (S 9510). Her fantes også ti dobbelkoniske perler av lyst grønt glass, et lite spinnehjul av bronse med rester av selve tenen bevart i hullet, et sjeldent hektespennepar av bronse og oddpartiet av et sverd eller en stor enegget kniv av jern (fig. 2 og 3). Spredt i haugen ble det også funnet et stort antall skår av uornerte leirkar, og rester av en blestergrop som er eldre enn gravanlegget. De fleste gjenstandene tyder på at det dreier seg om en ødelagt kvinnegrav fra folkevandringstid, og spesielt den største bøylespenna viser at en datering til omkring 500 e.Kr. er mest rimelig (Hines 1993a:39). Restene av sverdet eller kniven kan

antydde at det også har vært en mannsgrav i haugen, dersom det da ikke dreier seg om et vevsverd (Næss 1969a:262-263, 1969b:95-99).

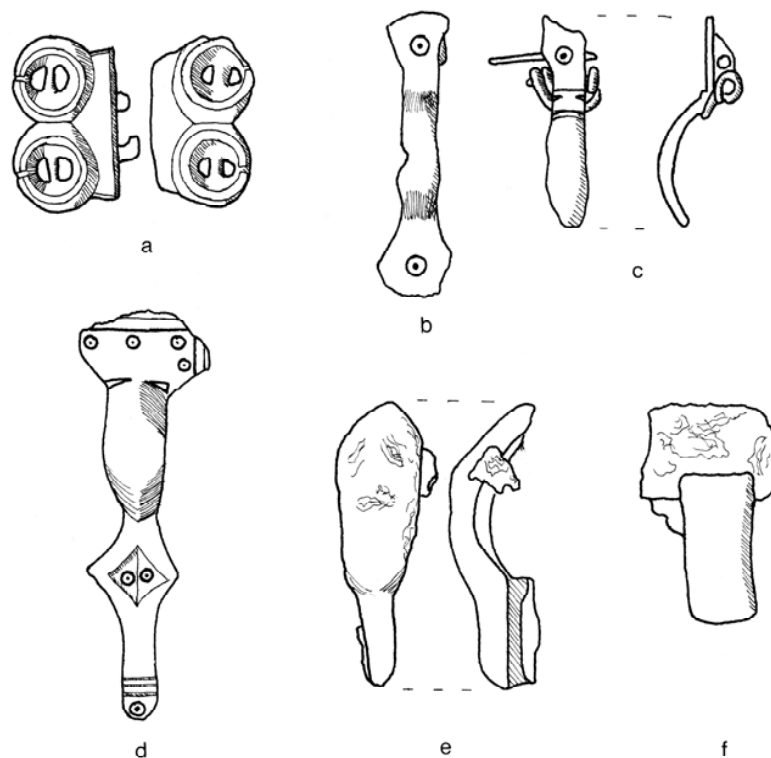

Fig. 2. Hektespenner, likearmete spenner, relieffspenne og andre spenner fra langhaugen 6c på Lye i Time (S 9510). Hektespennene er unike og er av John Hines klassifisert som type B6 (Etter Hines 1993a: fig.78).

Fig. 2. The unique clasps of type B6 and different types of brooches found in long barrow 6c at Lye in Time (After Hines 1993a:fig. 78).

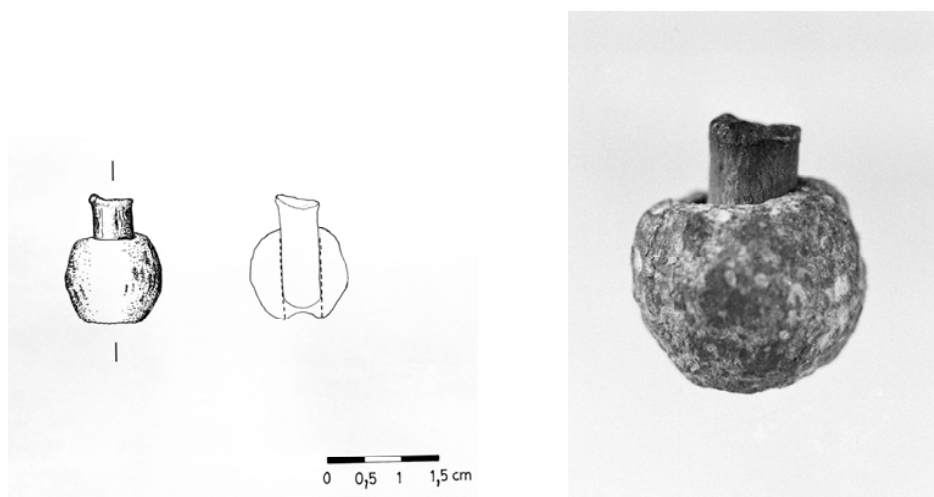

Fig. 3. Spinnehjulet av bronse med rest av tenen stående i hullet (S 9510). Fra langhaug 6c på Lye i Time (Foto AmS).

Fig. 3. Spinning wheel of bronze from long barrow 6c (Photo AmS).

De to enkle gravmarkeringene 6d1 og 6e inneholdt svært få gjenstander (fig. 4). Begge var avgrenset av en fotkjede av fint lagte stein. 6e hadde en rund form og var ca 3 m i tverrmål. I sentrum var det et avgrenset lite rom der det lå en mosaikkperle av glass sammen med noen få leirkarskår og ubestemmelige jernfragmenter (S 9509) (Næss 1969a:264, 1969b:95). 6d1 var rektangulær, 5 m lang og 3 m brei. I sentrum var det nedskåret et ovalt gravrom som var 2 m langt, 0,85-1 m breit og 0,6 m dypt. Her fantes fragmenter av 26 jernnagler med bevarte trerester, en liten ubestemmelig jerngjenstand, ni skår av uornert leirkar, samt noen slaggbiter og litt trekull (S 9511). I gravrommet har det sannsynligvis stått en enkel trekiste eller det har vært dekket av en trekonstruksjon (Næss 1969a:266, 1969b:99-100, Osaland 1969).

Fig. 4. Gravmarkeringene 6d1 og 6e på Lye i Time, hvorfra funnene S 9509 og 9511 kommer. Merk nedgravningen i sentrum av den nærmestliggende grava 6d1 (Foto AmS).

Fig. 4. The graves 6d1 and 6e at Lye in Time from where the finds S 9509 and 9511 were found (Photo AmS).

I den rektangulære gravmarkeringen har det sannsynligvis vært en ubrent grav, mens det lille gravrommet i den runde steinleggingen kan tyde på at det her har vært en enkel branngrav, selv om det ikke ble funnet brente bein og trekull. Dette er en type gravmarkeringer som er lite undersøkt i Rogaland. Jenny-Rita Næss sammenlikner den rektangulære med liknende undersøkte graver i Øst-Norge og antyder at den kan være fra førromersk jernalder (1969a:266).

Gravanlegg 6d2 var delvis skadet, men har antakelig vært en firsidig lav steinlegning med ca 6 m lange sider. I nordre del ble det avdekket en ubrent begravelse fra yngre jernalder med bl.a. fragmenter av sverd, skjoldbule, pilespiss og kleberkar sammen med et stort antall nagler av jern som antyder at den døde var gravlagt i en trekiste. Spredt i anlegget lå en mengde uornerte leirkarskår, en del slaggbiter og leirklining (S

9714). Disse funnene ble antatt å tilhøre en eldre fase. Sentrum av steinlegningen ble ikke undersøkt, men det er påvist spor etter en nedgravning som kan inneholde en primærgrav slik som i gravanlegg 6d1. Leirkarskårene kan ha tilhørt primærgrava, eller helst en tidlig boplass (Hansen & Johnsen 1970).

Gravanlegg 6f var en firsidig lav steinlegning som var ca 3 x 2 m stor. En enkelt utstyrt branngrav fra eldre jernalder lå i nordre del (S 9716a-k), mens et funnområde med brente bein i østre del kan enten ha tilhørt samme grav eller utgjør en separat branngrav (S 9716 n-ax). Også her var det leirkarskår fra et eldre kulturlag under steinlegningen.

Mellom de lave steinlegningene fantes også en enkelt utstyrt, ubrent begravelse fra eldre jernalder (S 9718), og i flere prøveruter kom det for dagen et stort antall leirkarskår som har tilhørt et eldre aktivitetsområde (S 9717).

Det er verdt å merke seg at det under langhaugen ble funnet en 1,6 m vid grop med hellelagt bunn og foret med leire. Den inneholdt skjørbrent stein og slagg. Slagg og brent leire ble også funnet spredt i haugfyllen. Utgraver antydte at dette var spor etter jernutvinning før haugen ble bygd i folkevandringstid (Næss 1969b:99). Fire slagglumper ble dessuten funnet i gravrommet i den firsidige gravmarkeringen 6d1, i steinlegningen 6d2 og i prøverutene mellom gravene. En ny vurdering av slaggbitene gjør det sannsynlig at det ikke dreier seg om slagg fra en jernutvinningsovn, men det er trolig smislagg som forteller om tidlig smedarbeid på stedet. De mange leirkarskårene som lå spredt i hele utgravningsområdet kan muligens knyttes til denne aktiviteten.

Funn, fornminner og andre spor etter eldre gårdsstruktur på Lye

Siden hovedbruket på Lye var prestegård helt fram til 1950-tallet, har nydyrkingen ikke vært så omfattende her som på mange andre jærgårder, og et stort antall fornminner har fått ligge urørt på terrasseflaten omkring gårdsbebyggelsen. Den første kartlegging av fornminner som ble utført av konservator Tor Helliesen i 1911, teller 14 funnummer. De fleste av disse er fortsatt bevart, og de utgjør et usedvanlig høyt antall store rundhauger og langhauger (se kart fig. 5). Fire rundhauger er over 20 m i tverrmål (fnr. 1b, 4, 5a, 6a og fire langhauger har en lengde på mer enn 25 m, hvorav den største er hele 53,5 m lang (fnr. 5b, 5c, 6b, 11). Ingen av disse store fornminnene er undersøkt av arkeologer, og den eneste bevarte opplysningen om et gravfunn fra Lye omtaler et tapt sverd og en gullring som i 1861 skal ha blitt funnet i et gravkammer i en haug som ikke er identifisert (Helliesen 1912:5).

Flere andre fornminner viser at Lye har vært en storgård. På Lyevodl ca 500 m nord for hovedtunet ligger en hustuft av eldre jernalderkarakter som er hele 63 m lang og 6 m brei (fnr. 9) (Note 1). Ved nordre ende av tufta befinner det seg en 24 m lang og 11,5 m brei sekskantet steinsetning laget av store, reiste steiner som er plassert med jevne mellomrom. Et spesielt fornminne er også den såkalte Tinghaugen eller Tingvollen som har form som en rund, flat forhøyning, og som er avgrenset av en fotkjede av steiner som er plassert med kort innbyrdes avstand (fnr. 1b). Den er 25 m i tverrmål og $\frac{3}{4}$ m høy, og det har vært diskutert om dette egentlig er bunnlaget av en rundhaug eller om den kan knyttes til tradisjonen om et tingsted på Lye (fig.10) (Løwold 1888, Dahl 1936, Taksdal 1988, Bukkemoen 2006:89-92).

Fig. 5. Helligens registreringskart over nummererte fornminner på Lye og Vestly i Time (Etter Helligsen 1912).

Fig. 5. Helligsen's map over prehistoric monuments at the farms Lye and Vestly (After Helligsen 1912).

Den historiske gårdens struktur er enda godt synlig på Lye. Tunet har trolig ligget der hvor prestegårdens hus fortsatt befinner seg. Herfra førte et langt trede (fegate) ut mot øst, og det munnet ut i utmark omtrent der den møter den moderne riksveien mellom Bryne og Ålgård (fig. 6). Tunet ligger sentralt på en terrasseflate som strekker seg i nord-sør retning fra våtlendt mark i sør til Lyevodl i nord, og store deler av flaten har utgjort den historiske gårdens gamleåker. Det kan vi blant annet slutte oss til fordi en 2-3 m høy, sammenhengende rein avgrensar åkeren mot vest. I et snitt gjennom reina som ble gravd med gravemaskin, var det mulig å se at den ytre delen lå på myrjord, sannsynligvis fordi åkerreina gradvis er blitt forskjøvet utover som følge av jordbearbeiding. Reinas høyde forteller i seg selv om lang tids åkerbruk. Flere av steingjerdene som avgrensar prestegårdens firsidige jorder, ligger godt innenfor reinkanten, noe som viser at åkerreina var bygd opp lenge før gårdens åkersystem fra sein historisk tid. Det er derfor god grunn til å anta at reinas eldste fase i det minste går tilbake til tidlig middelalder, kanskje også til eldre jernalder (Note 2).

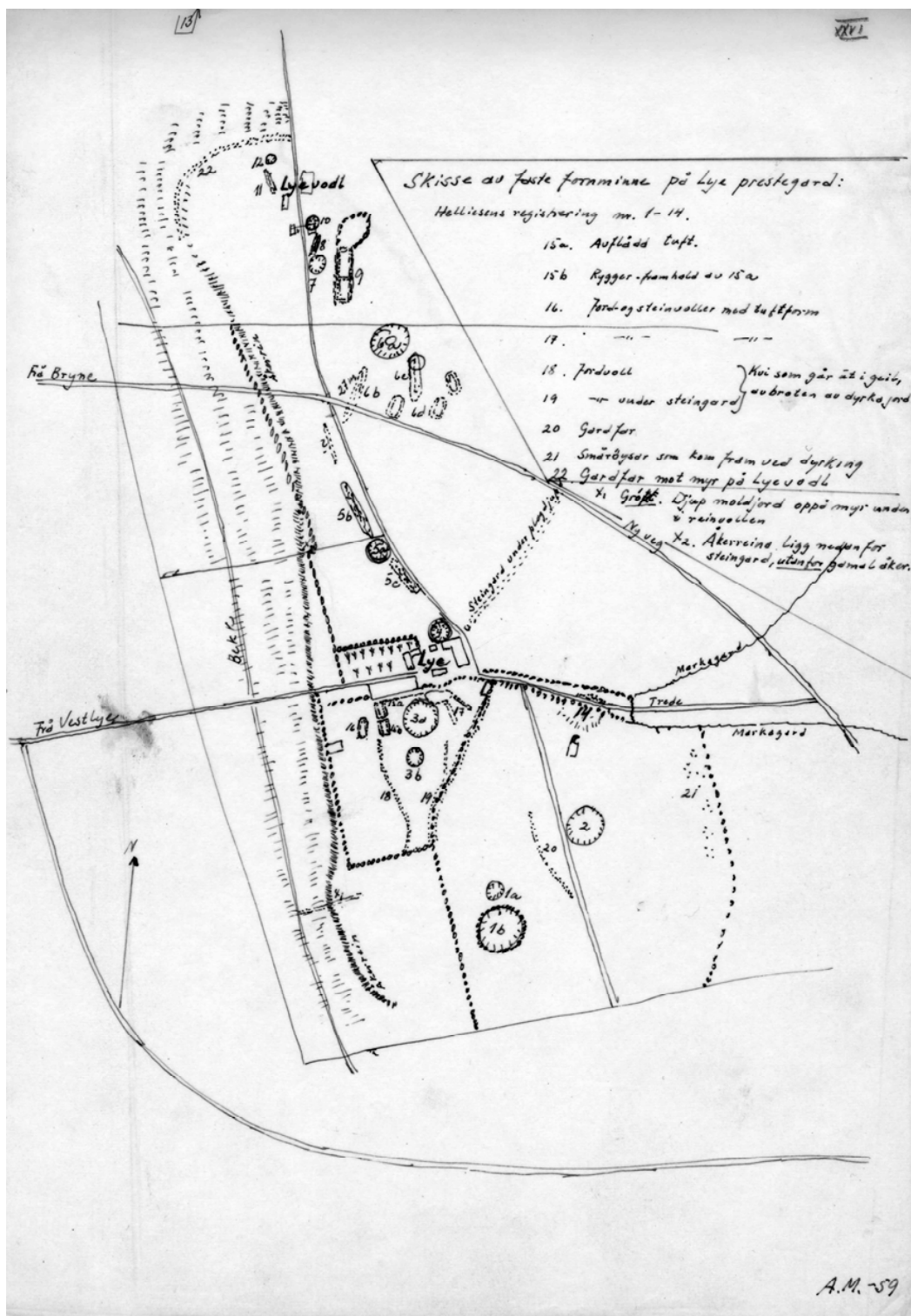

Fig. 6. Skisse av synlige fornminner på Lye prestegård i Time med fnr. 15-22 i tillegg til Helliessens nummerering (A. Myhre 1959).

Fig. 6. Map over prehistoric monuments at Lye in Time made by A. Myhre 1959.

Gravhaugene samler seg i to grupper, dels omkring prestegårdstunet, dels omkring husene på bruket Lyevodl. Ved hovedtunet er det kartlagt flere gardfar og samlinger med rydningsrøyser, og under jordarbeid er det oppdaget steinmurer som

sannsynligvis utgjør veggurene i langhus. Det er derfor stor sannsynlighet for at det her har ligget et gårdstun også i jernalderen. Som nevnt ligger det en 63 m lang hustuft av eldre jernalders karakter på Lyevodl, en klar indikasjon på det også her befant seg et gårdstun på den tida. Siden det er sammenhengende opplendt jord mellom prestegårdstunet og Lyevodl, er det mest sannsynlig at de to tunene fra eldre jernalder har tilhørt et gårdsanlegg av den sammensatte typen (Myhre 1974: fig.1-2, 2002:122-123). Både hustuftas lengde og de to samlingene av storhauger viser at begge gårdstun har tilhørt det øverste sosiale sjikt på Jæren i romertid og folkevandringstid.

Funn, fornminner og andre spor etter eldre gårdsstruktur på Vestly

Også på Vestly har det ligget et stort antall gravminner (Helliesen 1912 nevner 26 funnummer) (fig. 5). Fem av disse er mellom 15 og 20 m i tverrmål (fnr. 8, 11, 14, 20, 22). Et sjelden antall rike gravfunn fra jernalderen er bevart fra disse fornminnene, bl.a. en bronsesil fra midtre del av romertid som kommer fra haug 10 (S 1053) og en gullbrakteat av type A, et sverd og fragmenter av et glassbeger med pålagte tråder fra 5. århundre fra haug 25 (B 1849-50, muligens også B 4053). Dessuten er to eller flere rikt utrustete kvinnegraver fra folkevandringstid funnet i en ukjent haug (B 2528-54), og en mannsgrav med fullt våpensett fra omkring år 1000 e.Kr. kommer fra haug 26 (S 2589).

Under utgravning av gravhaug 14 i 1960 framkom den rikt utrustete mannsgraven med våpen og gullsmedverktøy samt en gullfingerring, en Vestlandskjel og et fasettslipt glassbeger med pålagt gullblikk som er ornert i Stil I (fig. 11 og 18) (S 8635) (Møllerop 1961, Müller-Wille 1977:Abb. 21, Kristoffersen 2000:308, Hauken 2005:82, Magnus 2006). Gravkammerets plassering tyder på det dreier det seg om en sekundærgrav i haugen. Omkring 1885 hadde grunneieren kommet ned på et annet gravkammer i haugens sentrum der det bare ble funnet knokkelrester (Helliesen 1912:4).

Nær gamletunet på Vestly er det kartlagt to parallelle hustufter som er henholdsvis 14 og 17 m lange, og som forteller om bosetning her i jernalder eller middelalder. Et vitnemål om den forhistoriske bosetningens utstrekning på Vestly er også den vidstrakte utbredelsen av gammel åkermark med gravhauger, rydningsrøyser og gardfar i sørskråningen ned fra høydedraget Rudlebakken mot Hå-elva. Langs toppen av høyden lå gravhaugene 2-9, og i sørskråningen er det talt opp mer enn 300 rydningsrøyser og flere lange gardfar innenfor et areal på ca 200x300 m som også brer seg inn på nabogården Skrudlands territorium. Det er kartlagt deler av en ødelagt hustuft på feltet (Haavaldsen & Olsen 2001).

Siden den historiske gårdens fegate går sørøstover fra gamletunet og munner ut midt i det nevnte rydningsfeltet, tyder dette på at en stor del av dette åkerområdet har vært utmark i historisk tid. Vi står derfor overfor et eksempel der den historiske gårdsstrukturen er lagt diskordant over en eldre. Med erfaring fra liknende tilfeller på andre jærgårder, er det sannsynlig at rydningsfeltet sørøst for Rudlebakken representerer en separat bosetningsenhet fra eldre jernalder, men det kan også ha vært benyttet i yngre jernalder og tidlig middelalder, før den historiske gårdsstrukturen ble lagt ut. Siden åkerlandet også har strukket seg et stykke inn på nabogården Skrudlands område, viser det at denne gårdsgrensa er yngre enn åkerens bruksperiode.

mellom de to fjordungene Jæren og Dalane fulgte skipreidegrensa mellom Haug og Haugland (Steinnes 1974:98, Lye 1978:260, Helle 1987:86).

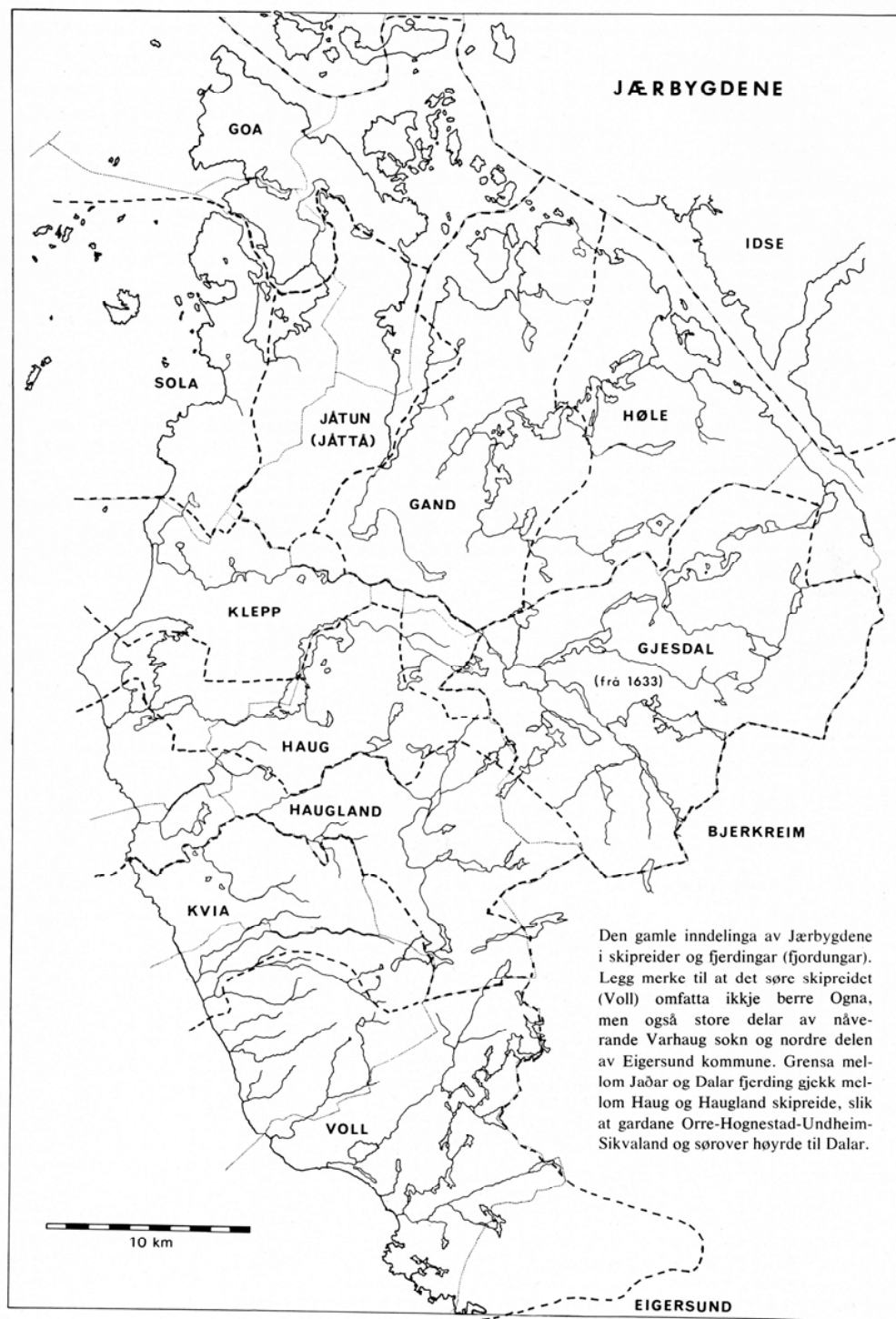

Fig. 8. Kart over skipreidene i Jærbygdene med grenser slik de var på 1600-tallet. Merk at skille mellom fjerdingene Dalane og Jæren fulgte grensa mellom Haug og Haugland skipreider, slik at Lye/Vestly hørte til Jæren fjerding mens gårdene ved munningen av Hå-elva hørte til Dalane (Etter Lye 1978:257).

Fig. 8. The medieval "skipreider" at Jæren with their borders from the 17th century (After Lye 1978:257).

Men dette er en grense som vi først kjenner fra seinmiddelalderen da skipreidene først og fremst utgjorde tinglag i rettslig sammenheng. Trolig var skipreidegrensene i tidlig middelalder og sein vikingtid mer orientert i forhold til sjøforsvaret, og de avgrenset territorier for de geografiske områdene som skulle stille mannskap til hvert enkelt leidangsskip. Selv om det er en tendens på Jæren til at grensene fulgte de største elvene (Helle 1987:86), er ikke dette entydig. Nedre del av Hå-elva og sideelva Tverråno skiller for eksempel mellom Kvia skipreide i sør og Haugland skipreide i nord, mens øvre del av Hå-elva skiller mellom Haug og Haugland skipreider. Men mellom gårdene Øvre Haugland og Hognestad krysser grensene for Haugland skipreide Hå-elva. Og mens skillet mellom Klepp og Gand skipreider fulgte midtre del av Figgjo mellom Edlandsvatnet og Lonavatnet, omfattet Klepp skipreide gårdene på begge sider av nedre del av elva (Steinnes 1974:88).

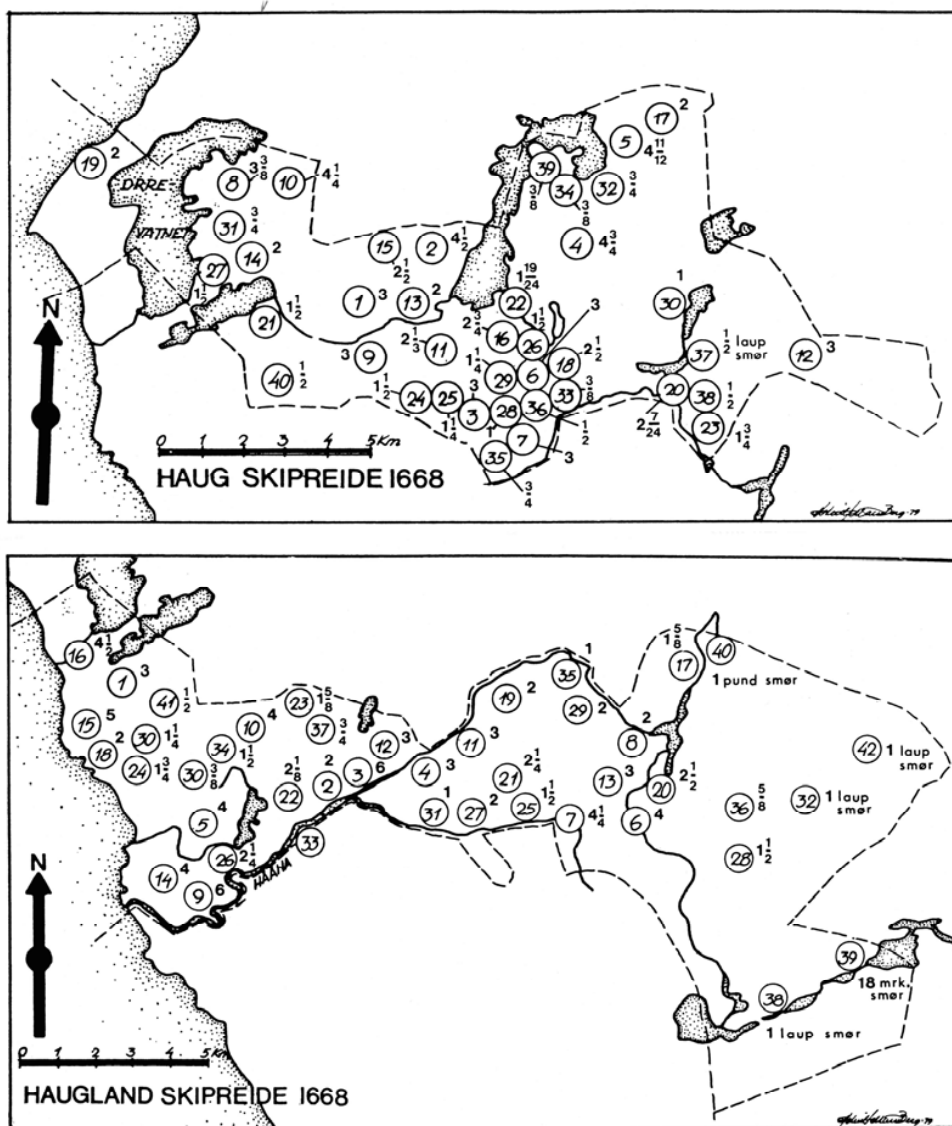

Fig. 9. Kart over Haug og Haugland skipreider med tilhørende gårder i nummerert orden. Landskyld i pund i 1668 er føyd til for hver gård, bortsett fra Lye som var prestegård. Vi ser at bare Njørheim og Øvre Haugland hadde så høy landskyld som 6 pund (Etter Lye 1978:259 og 260).

Fig. 9. Maps of Haug and Haugland "skipreider" with the farms included (After Lye 1978:259-260).

Det ville ha vært mer naturlig at Lye/Time-området og de nærliggende gårdene som ligger langs nordsida av Hå-elva, hadde tilhørt Haugland skipreide og ikke Haug. Da ville det ha vært en geografisk sammenheng mellom innlandssenteret ved Lye/Vestly/Time, skipreidesenteret på Haugland og storgårdene Njærheim og Nærland ved munningen av Hå-elva der det var en naturlig havn for leidangskip.

Uansett hvilken geografisk-administrativ tilhørighet Lye/Vestly/Time hadde i vikingtid og tidlig middelalder, må vi vurdere områdets betydning i eldre jernalder i lys av den lokale geografien og dets plassering i landskapet. Bestemmende faktorer i denne sammenhengen er den viktige veilinja fra innlandet til midtre del av Jæren, og beliggenheten midt mellom de to sentrale vassdragene som munner ut ved havneområdene ved henholdsvis Orre og Erga i nord og Hå, Nærland og Njærheim i sør.

Lye som tingsted og kultsentrum?

I avhandlingen *Hedenske kultminder i norske stedsnavne* presenterte Magnus Olsen en lengre diskusjon om tolkningen av stedsnavn der stammen *Lyg(i)* inngår (1915:116-130). Det gjelder fem gårdsnavn i Øst-Norge, samt Lye i Time. Han påviser at det ved tre eller fire av de østnorske gårdene kan ha vært tingsteder, og hans konklusjon er at *lygi* i stedsnavn skal tolkes som ”edelig overenskomst, pakt, eller mer spesielt som: sted, der ved edelig overenskomst er gjort hellig og ukrænkelig, fredhelligt sted, det vil – efter hvad der er oplyst om navneledets lokale herkomst – sandsynlig sige: fredhelligt sted, hvor ting holdes” (1915:128).

Han framhever at han ikke har funnet direkte holdepunkter for at det har vært tingsted på Lye i Time, men han holder det for sannsynlig på bakgrunn av forholdene ved så mange av de østnorske *lygi*-gårdene. Hans konklusjon blir: ”Ordets anvendelse som stedsnavn paa Jæderen kan sammenlignes med brugen af *log* ”lex” i navne som *prændalog*, *Njardarlog* til betegnelse af lokaliteter” (1915:127-128. Se også Olsen 1926:261). *Lygi* skal med andre ord inneholde betegnelsen lovområde med utgangspunkt i tingstedet Lye.

Som nevnt ovenfor ligger det et spesielt fornminne som kalles Tinghaugen eller Tingvollen like sør for tunet på Lye. Det er en rund, flat forhøyning som er ca 25 m i tverrmål og 3/4 m høy, og som er avgrenset av en ring av steiner som er plassert ca 50 cm fra hverandre (fig. 10). Ifølge levende tradisjon skal dette ha vært et tingsted (Løwold 1888, Dahl 1936, Taksdal 1988, Bukkemoen 2006:89-92). Jan Petersen fikk avdekket den ytre steinringen, og han trakk den slutning at dette opprinnelig måtte være en gravhaug med fotkjede som var delvis fjernet og seinere avflatet (1937). I en artikkel i 1973 er han imidlertid mer åpen for at dette har vært et sentralt sted i jernalderen (1973:37). Det er en stor sannsynlighet for at tradisjonen om tingsted er basert på ”lærd kunnskap” fra historisk tid, men inntil en arkeologisk undersøkelse er gjennomført kan en sikker konklusjon om stedets opprinnelige funksjon ikke trekkes. Dette gjelder også den store, sekskantet steinsetningen på Lyevodl (Helliesen 1912: fnr. 11).

De østnorske gårdene med navn sammensatt med *lygi* setter Magnus Olsen også inn i en kultisk sammenheng. Han peker på at det i nærområdet til flere av disse finnes gårder med sakrale navn som inneholder gudenavnene Ull og Frøy, og han trekker konklusjonen at det her kan ha forekommet en kult rettet mot dette ”mandlige gudepar” (1915:277-279). I denne sammenhengen er det av stor interesse at det

Fig. 10. Den store flate haugen på Lye i Time som kalles Tinghaugen eller Tingvollen. Den er 25 m i tverrmål og $\frac{3}{4}$ m høy og er omgitt av en ring av store steiner (Foto AmS).

Fig. 10. The monument called Tinghaug or Tingvoll at Lye in Time (Photo AmS).

innenfor en sone på 5 km fra Lye finnes gårder som Frøyland i Time og Njærheim, Nærland og Ullaland av Bø i Hå. Magnus Olsen tenkte seg at Lye-navnet henviser til ”..et tingsted, som var stillet under gudommelig Beskyttelse, (mer) end til et Gudsdyrkelsessted i egentligste Forstand” (Olsens kommentarer i Rygh 1915:143-144). I denne sammenhengen skal det også nevnes at nabogården til Vestly mot sør heter Løge, tolket som Leikvin der første ledd viser til det sakrale *leik* (Rygh 1915:142). Det er også interessant at middelalderens kirkested Time ligger mellom Vestly/Lye og Løge, noe som kan antyde en kultstedskontinuitet fra jernalder til middelalder innenfor dette lokale området.

Funn fra Lye/Vestly som indikerer et sentralt sted

Til tross for svært få arkeologiske undersøkelser av de mange og store gravhaugene fra Lye og Vestly, er det framkommet en rekke funn som inneholder importerte gjenstander eller statusvarer. Det eldste av disse er håndtaket av en romersk sil fra 3. årh. (C2) som er funnet i gravhaug 10 på Vestly (S 1053). Fra haug 25 på Vestly kommer en mannsgrav med sverd, romersk glass med pålagte tråder og en A-brakteat fra tidlig folkevandringstid (D1) (B 1849-50), og fra haug 14 det kjente smedgravfunnet fra 500-tallet (D2b) (S 8635). Foruten verktøy til gullsmedarbeid og fullt våpensett, ble det her funnet en Vestlandskjel, en gullfingerring og et fasettert glassbeger med pålagt bånd av forgylt sølvblikk som er ornert i Stil I (fig. 11 og 18) (Møllerop 1961, Bakka 1963, Müller-Wille 1977:Abb. 21, Kristoffersen 2000:308, Hauken 2005:82, Magnus 2006).

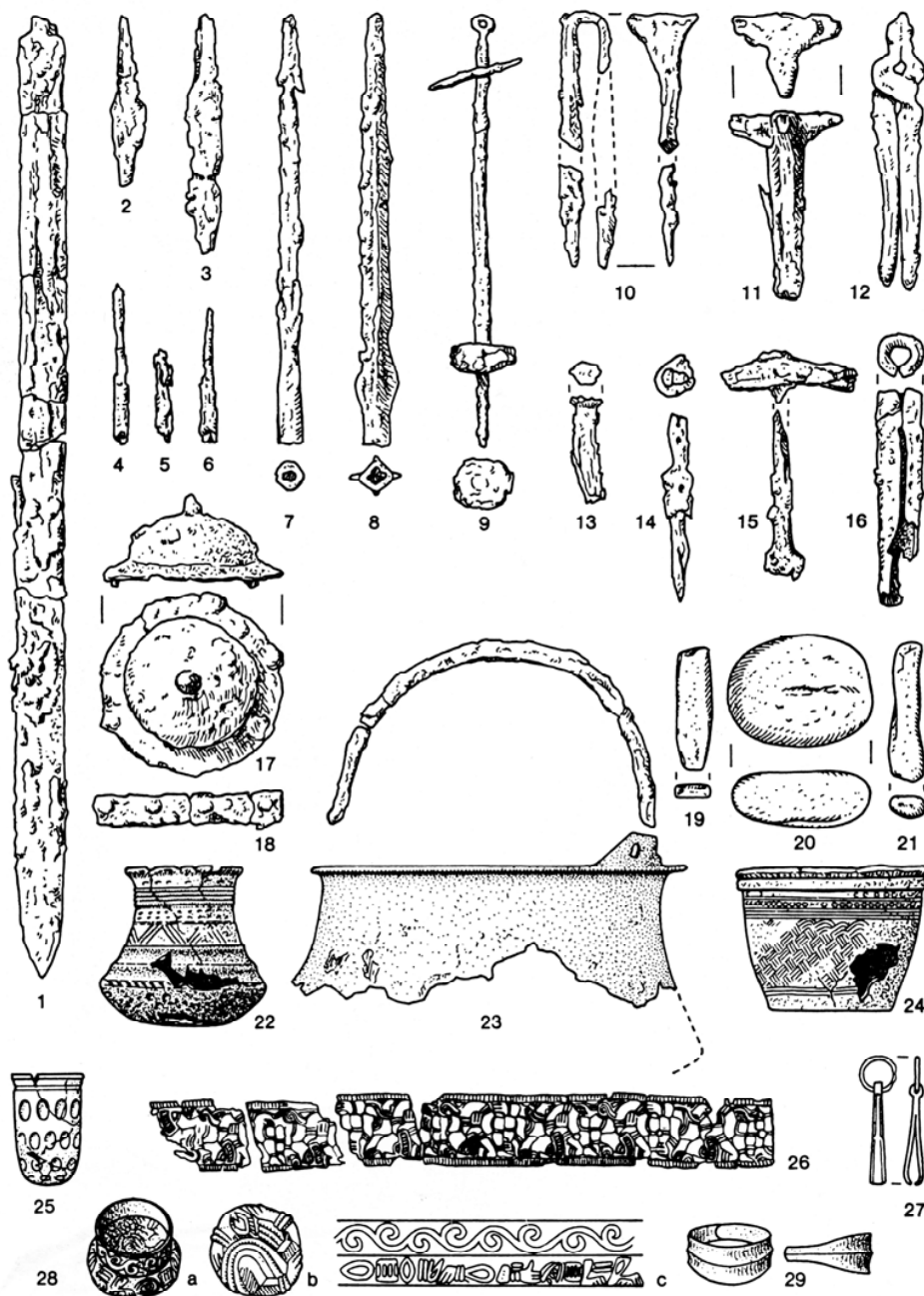

Fig. 11. Smedgravfunnet fra Vestly i Time (S 8635) (Etter Müller-Wille 1977:Abb. 21).

Fig. 11. The grave find from Vestly in Time with tools of a goldsmith (After Müller-Wille 1977:Abb. 21).

Bronsesilen er det eneste eksemplaret vi kjenner fra Rogaland, bortsett fra den som tilhører det rike gravfunnet fra Flagghaugen på Avaldsnes på Karmøy (B 606-17). Gullbrakteaten tilhører en sjelden gruppe A-brakteater fra Rogaland som forøvrig er funnet på Vigrestad i Hå (C 3201-02), Store Salte i Klepp (S 3123) og Selvik i Sandnes (C 1324-32). Smedgravfunnet er blant de åtte rikest utrustete gravfunnene fra romertid og folkevandringstid i Rogaland, definert ut fra deres innhold av både gjenstander av gull og importsaker av bronse og glass (Myhre 1987:fig. 1-2). Glasset er ett av seks kjente eksemplarer i landet med pålagt stilornert sølvblikk (Straume

1987:147, Karte 9, Tab.17) (Note 3). Det tilhører Straumes type I som foruten i Skandinavia forekommer i det østlige Europa mellom Donau og Dnieper (Straume 1987:130, Karte 2).

På 1800-tallet innkom det til Bergen Museum et sammenblandet gravfunn fra en ukjent haug på Vestly, sannsynligvis fra flere kvinnegraver (B 2528-54). Blant gjenstandene ligger flere korsformete spenner, bøylespenner og hektespenneknapper, men også to fuglenåler. De tilhører en gruppe nåler der fuglene er naturalistiske med S-bøyd hals fra tida omkring 500, helst D2a (type A1, Engevik jr. 1995:15 ff, 40, fig. 2). I Norge er fuglenålene særlig konsentrert til Rogaland/Vest-Agder og nordre del av Nordland. Slike nåler kommer ofte fra velutstyrte graver (ibid.:102). Hektespennene tilhører en liten gruppe som har knapper dekorert med en enkel punktrekke rundt ytre kant (Type B1 iv, Hines 1993a:23, 113, fig. 42d).

Gravfunnet fra folkevandringstid som framkom ved undersøkelsen av langhaug 6c i 1969 inneholdt to gjenstander som er med til å framheve Lye som et sentralt sted. Det gjelder hektespenneparet og et spinnehjul av bronse (S 9510f og g, Næss 1969b:97). Hektespennene er karakterisert ved to runde, åpne knapper på hver side (fig. 2). I en av åpningene var det bevart rester av en tråd som viser at knappene hadde vært sydd fast til tøyet. Jenny-Rita Næss pekte på at dette er et unikt tilfelle i Norge, og at en må se til England for å finne paralleller til slike spenner (1969a:262). John Hines som har gjennomført et grundig studium hektespenner i Skandinavia og på De britiske øyer, framholder at blant de 450 kjente skandinaviske eksemplarene, er det bare tre som har vært sydd til tøyet, mens denne festeordningen er karakteristisk for nesten alle de 500 engelske spennene (Hines 1993a:12). Lye-spenna er så enestående at den er utskilt som en særegen type, B6 (Hines 1993a:39, fig. 78). Det er interessant at den andre skandinaviske hektespenne som har vært festet ved syng, kommer fra Øvre Haugland i Time, bare 4 km fra Lye (fig. 12) (type B7, Hines 1993a:41, fig. 82a).

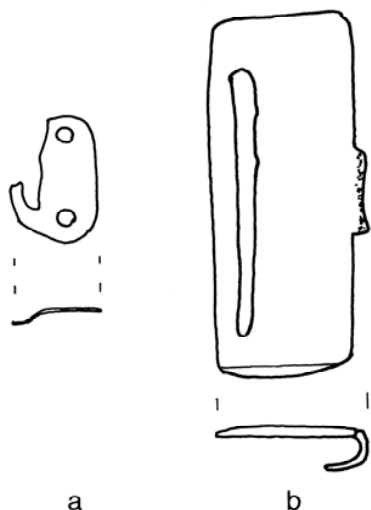

Fig. 12. Deler av to hektespenner av type B7 fra Skandinavia. Som de engelske spennene av denne typen har de vært sydd fast til tøyet. Fra Øvre Haugland i Time (a) og Dalshøj, Ibsker, Bornholm (b) (Etter Hines 1993a:fig. 82).

Fig. 12. Parts of clasps of type B7 from Scandinavia (Øvre Haugland in Time and Dalshøj, Bornholm) (After Hines 1993a:fig. 82).

I samme grav på Lye ble det også funnet en gjennomhullet, liten rund kule av bronse med rester av en trepinne fortsatt bevart i hullet (fig. 3) (S 9510g). Denne er blitt katalogisert som en gjenstand ”til uvisst bruk” (Næss 1969b:97), men det er høyst sannsynlig at det dreier seg om et spinnehjul med delvis bevart ten. Spinnehjul av bronse er svært sjeldne og forekommer særlig i kontekster som er datert til yngre romertid, mange i rikt utstyrte gravfunn. Ulla Lund Hansen har framhevd at slike spinnehjul ofte er funnet i økonomiske og politiske sentra fra eldre jernalder i

Skandinavia (Hansen et al.1995:228). I Norge kjennes de i et begrenset antall, særlig fra Rogaland og Sunnhordland (Note 4).

Lye/Vestly som sentrum i et rikt funnråde

Stefan Brink har på grunnlag av stedsnavnstudier påpekt at ved identifikasjon av et sentralsted må en ikke bare vektlegge funn og fornminner fra et begrenset område som for eksempel en historisk kjent gård, men også ta i betraktning funnforhold og stedsnavn på nabogårdene innen en bygd eller grend (1996, 1999). Ut fra en slik tankegang har jeg kartlagt utbredelsen av storhauger og gårdsanlegg, gjenstander av gull og statusvarer som importerte bronsekar og glass fra eldre jernalder i nærområdet til Lye/Vestly.

Spesielle gjenstander

Fra Store Oma, bare 2 km sør for Vestly, kommer den hittil største gullskatten i Norge fra eldre jernalder. Til sammen 626 gram gull i form av stenger, spiralringer og fem fingerringe framkom ved veiarbeid i 1896 (C 18265-70, se også S 1921 og B 6301). Noen av fingerringene er fra yngre romertid (type 3-4, 10 Ib, 11 Ib, 12 Ib, Andersson 1993:157), men tidspunktet for nedleggingen kan være seinere. Veiarbeiderne hentet stein og grus fra en nedrast og overgrodd steingard i veikanten da gulldepotet kom for dagen. På bakgrunn av funnets sammensetning er det blitt tolket som en gullsmeds verkstedslager (fig. 13) (Bøe 1922:33).

Fig. 13. Det store gulldepotet fra Store Oma i Time fra 4. årh. e.Kr. (C 18265-70). (Foto AmS).

Fig. 13. The gold hoard from Store Oma in Time (C 18265-70) (Photo AmS).

Nylig er det i AmS arkiv funnet en skisse over funnområdet laget av professor Gabriel Gustafson under en befarings på stedet i 1897 (Note 5). Skissen viser at funnstedet ligger bare 5 m fra en samling hustufter hvorav flere synes å ha hatt en lengde på mer enn 20 m (fig. 14). Gustafson foretok en utgravning i en tuft som muligens har utgjort sørenden av det lengste huset som i tilfellet må ha vært ca 50 m langt. Ifølge de vanskelig forståelige funnbeskrivelsene på skissen kan det dreie seg om gjenstander fra både eldre og yngre jernalder. Også hustuftenes innbyrdes plassering tyder på at det har vært flere bruksfaser på stedet. Gardfaret der gullfunnet er gjort, kan ha tilhørt en innhegning som tydeligvis har avgrenset tunet omkring hustuftene der det også har ligget en stor gravhaug med en diameter på ca 14 m. Ifølge lokal tradisjon skal lokaliteten har vært kalt Kryptene (Note 6).

I nærområdet til Lye/Vestly er det funnet flere gullbrakteater. I tillegg til den fra Vestly kommer det en C-brakteat fra en grav på nabogården Garpestad sammen med blant annet en relieffspenne som er dekorert med Stil I (fig. 15, B 1781-82, Kristoffersen 2000:306, Pl. 17/4). På nabogården Norheim mot vest er det funnet en D-brakteat, sannsynligvis i et ødelagt gravkammer (S 4482). Fra utløpet av Hå-elva kommer to C-brakteater fra en grav på Rimestad (Ashmolean Museum 826-27) og en C-brakteat fra en grav på Hå gamle prestegård (S 8096 Iia, Bakka 1968:22-23).

En etterlikning av en gullmedaljone slått for keiser Valens (375-378 e.Kr.) er funnet under ploying på Mauland (fig. 19) (S 2245, Skaare 1976:81, Hauken 1995:182, nr. 626). Gullringer av ulike typer kjennes ellers fra Tunheim (S 1119), Garborg (S 5178, 6464, 6615), Line (S 2415) og Re (B 4856) i Time og fra Bø (B 4343, B 4355), Reime (C 2690), Obrestad (C 7746), Rimestad (B 4696) og Njærheim (B 5115) i Hå.

I tillegg til de nevnte, bevarte statusvarene finnes det andre troverdige opplysninger om en rekke slike gjenstander. På Nedre Haugland, Fotland og Litle Oma er det beretninger om funn av gullfingerringe. På Sæland skal det ha blitt funnet et glass med pålagte tråder (type R 337-38), og en Vestlandskjel på både Store og Litle Oma (Bøe 1927:41-42, Petersen 1973:34-35, Holand 2001:203, Hauken 2005:95).

Spesielle gravfunn

På Fosse, bare 2 km sør for Lye, på motsatt side av Hå-elva, ble det i 1939 undersøkt to graver som inneholdt spesielle gjenstander. I en ubrent mannsgrav med våpen lå et beltebeslag av sølv som var dekorert med løpende spiraler, og som avsluttes oventil av to dyr med gapende kjeffer mot en menneskeliknende en-face maske med bart. Dekoren i Nydamstil har klare paralleller i provinsialromerske beltebeslag fra Böhmes fase II som dateres til 380-420 e.Kr. (S 6697) (Böhme 1974:361, Texttafel B, Tafel 110, 114, Magnus 1975:40, fig. 15), men orneringen er utført på enkel måte, og det er en mulighet for at det er laget lokalt etter kontinentale forbilder (fig. 15). Til funnet hører også to små, runde beslag med en støpt dekor med triscele-liknende ornament av en langt bedre kvalitet (Lund 1940:45, Kristoffersen 2000:306, Pl. 17/2, 2004:139).

I en annen gravhaug 2-300 m lenger øst er det undersøkt en brent mannsgrav med våpen fra tida omkring 500 e.Kr. (S 6694, Lund 1940:50). Blant gravgavene fantes et tungeformet bronsebeslag med innrissete runer, lest enten som **kaa alu** (Olsen 1940:55-61) eller **kaxx alu** (der x betyr vanskelig lesbar rune, Aag 1981:12). Det første leddet er vanskelig å tolke, men det kan muligens være et mannsnavn (ibid). Ordet **alu** forekommer på flere innskrifter med eldre runer og tolkes som et vernende uttrykk. Det har imidlertid samme opphav som *øl* (engelsk *ale*), og Gerd Høst mener det fokuserer på en spesiell øltype eller mjød som var en offer- og kultdrikk som blant

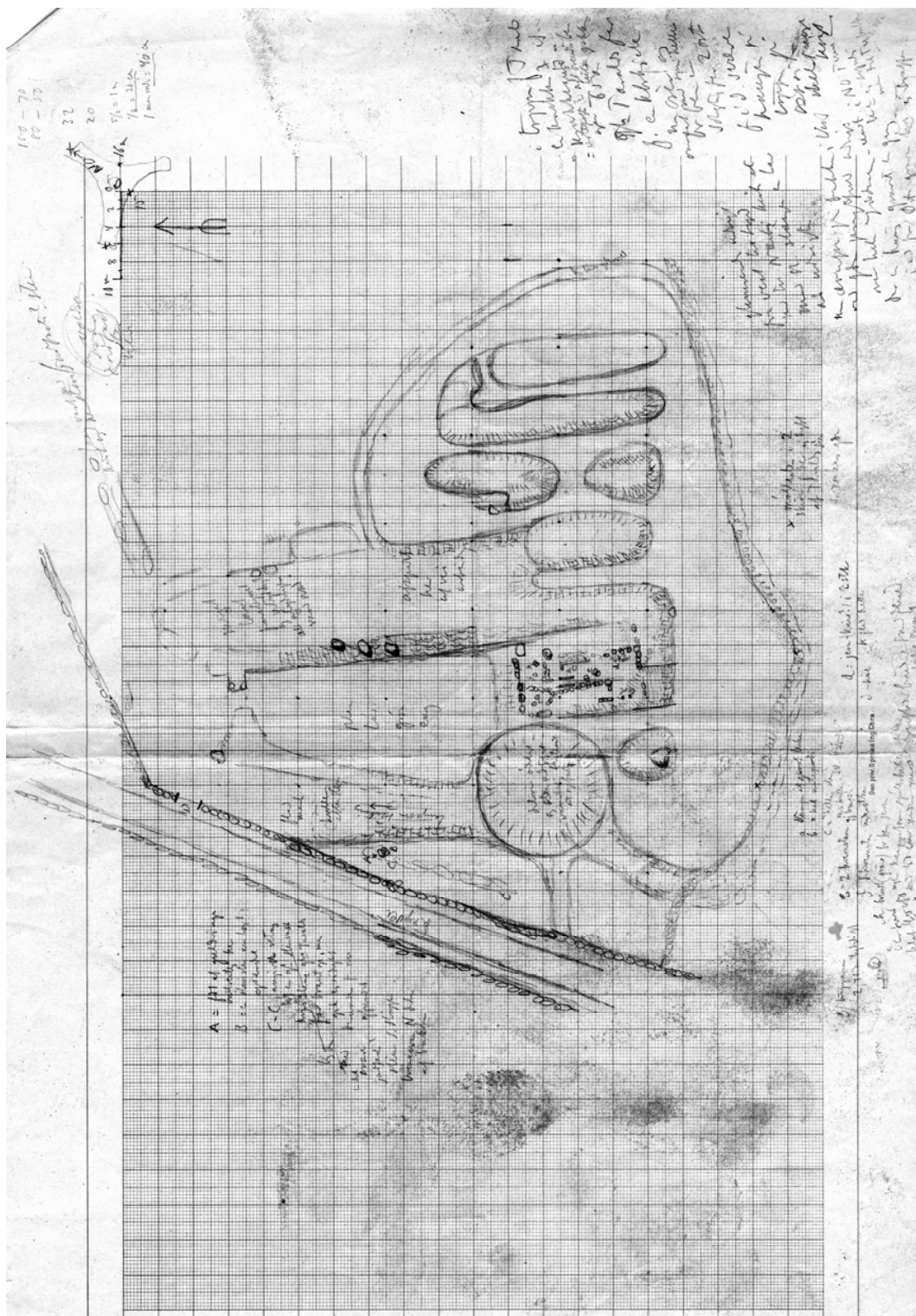

Fig.14. Skisse av gårdsanlegget fnr. 8 på Store Oma i Time med funnstedet for gulldepotet markert med A, B, C. Laget av Gabriel Gustafson i 1897. AmS topografiske arkiv.

Fig. 14. A drawing of the farm site at Store Oma in Time where the gold hoard was found (AmS Archive).

annet ble benyttet ved gravøl (1976). Ottar Grønvik utvider denne tankegangen ved å foreslå at når ordet forekommer på gjenstander i graver indikerer det en "rituell velkomstdrikk i dødslandet". Forøvrig foreslår han at **alu** kunne brukes i forskjellige rituelle sammenhenger (1987:143).

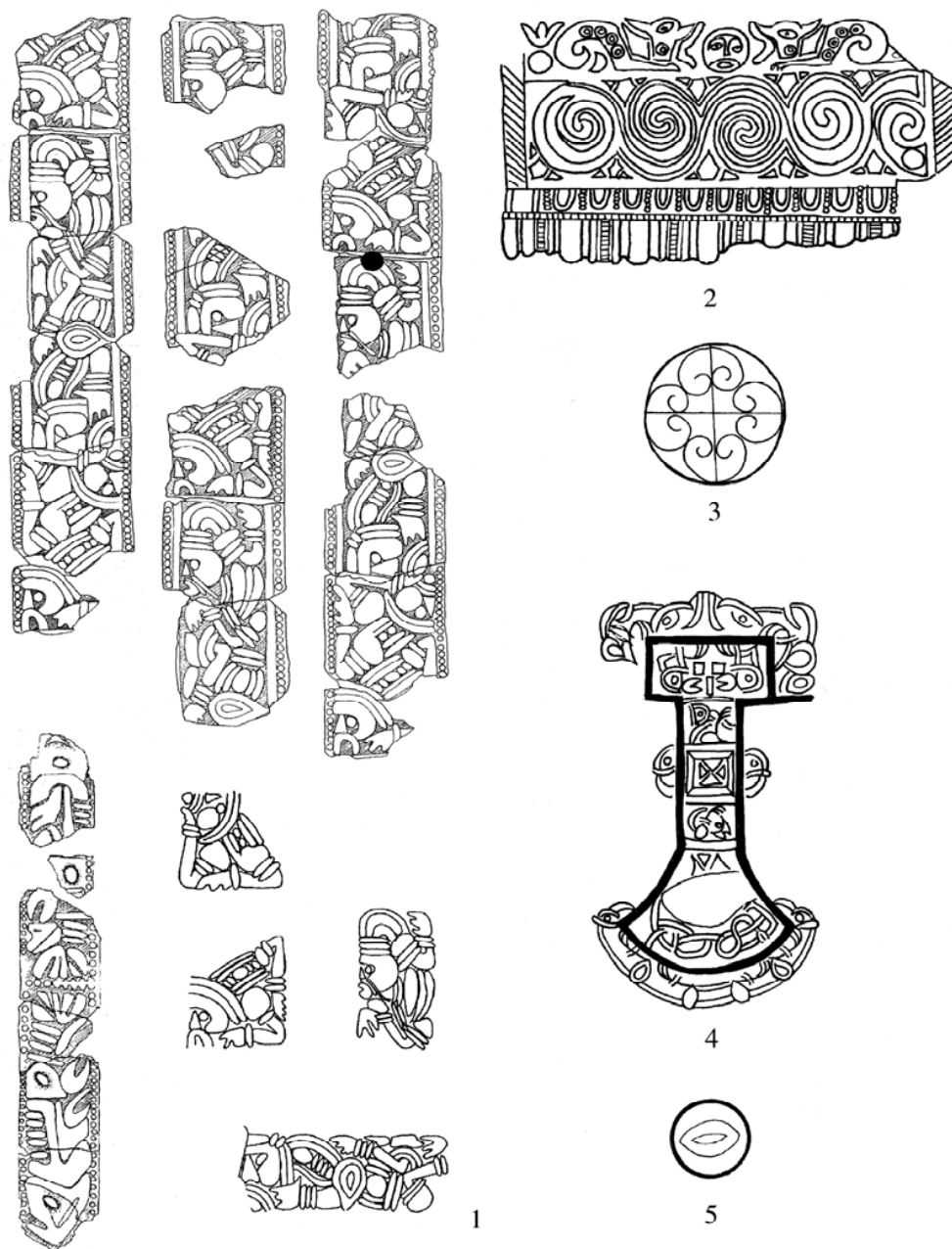

Fig. 15. Uttegnet dekor på sølvblikkbeslaget fra Rimestad i Hå (S 4269) (1), beltebeslag fra Fosse i Time (S 6697) (2 og 3), relieffspenne fra Garpestad i Time (B 1781-82) (4 og 5) (Etter Kristoffersen 2000:Pl. 17).

Fig. 15. The gilded silver strip decorated in Style I from Rimestad in Hå, the silver belt attachment from Fosse and the brooch from Garpestad in Time (After Kristoffersen 2000:Pl. 17).

En runeinnskrift kommer også fra en grav fra Eikeland, ca 4 km øst for Lye. I en 7 m lang gravkiste har det vært en eller to ubrente, rikt utstyrte kvinnegraver. En relieffspenne av forgylt bronse som var ornert i sein Stil I, hadde på baksiden en innskrift som lyder **ek wiR wiwio writu i runoR asni**. Aslak Liestøl hadde vansker med det siste ordet **asni**, men leste hovedinnskriften slik: *Eg Vi skriv inn runer for Viva (ev. Vivja) ...* (1965). Grønvik tolker **asni** som *kjæresten* og leser innskriften som *Jeg Vi til Vivja: (jeg) risser inn runer til kjæresten* (1987:57). Her kjenner vi altså navnet til både runeskriveren, Vi, og den som ligger i grava, Viva eller Vivja.

Grønvik hevder at **wiR** i innskriften er en yngre form for **wiwaR**, og som innføres seint i urnordisk tid omkring 550 e.Kr.. Dateringen baserer han på funnkonteksten i Eikelandsgrava med gjenstander fra midten av 6. årh. (ibid.: 50, 60, Kristoffersen 2000:310). **WiwaR/wiR** mener han etymologisk sett betyr ”den som vier (helger, signer) og betegner en slags kultleder, antagelig innenfor storfamilien” (Grønvik 1987:55). En slik tolkning blir spesielt interessant dersom vi ser Eikelandsfunnet i sammenheng med Lye som et sentralt kultsted.

Blant gjenstandene i Eikelandsgrava finnes også hektespenner med knapper som har en triscele-liknende dekor som er utformet på en individuell måte og som minner om dem fra grava Snartemo II i Hægebostad (Hines 1993a:19, fig. 32, Kristoffersen 2000:166, 275). Det samme triscele-motivet kjennes også fra enkelte engelske spenner, og dermed understrekes den kontakten mellom dette området og England som hektespennene fra Lye og Øvre Haugland indikerer (Myhre 1966:69, 75).

Fig. 16. Glassbegeret fra Rimestad i Hå som har hatt påsatt sølvblikkbeslaget som er gjengitt på fig. 15 (S 4269) (Etter Straume 1987:Taf. 58).

Fig. 16. The glass beaker from Rimestad in Hå (S 4269) (After Straume 1987:Taf. 58).

Fra gårdene omkring munningen av Hå-elva kjennes det fem gravfunn med gjenstander av helt spesiell karakter. To av disse kommer fra Rimestad (S 4268) og

Nærland (S 1466-72) og de inneholder nesten identiske glass med en særegen form og med en innslipt fure under munningen (fig. 16). Eldrid Straume har antydnet at disse er lokalt produsert (1987:63). Rimestad-glasset har hatt påsatt to bånd av forgylt sølvblikk dekorert i Stil I med menneskefigurer av liknende karakter som på Vestly-glasset (fig. 15 og 18) (Bakka 1963, Straume 1977, Kristoffersen 2007a og b). I Nærlandsgrava ligger også et våpensett og en fingerring av gull som kan dateres til yngre romertid (Hansen 1987:nr. 438, Holand 2001:200, Andersson 1993:nr. 828).

Fra Rimestad kommer nok en rikt utrustet grav fra folkevandringstid med glassbeger med pålagte tråder (R 337-338), bronsekjøl, gullfingerring og våpenutrustning (B 2132-33, 35-39, 41-44, B 4696, Straume 1984:fig. 10:13, Holand 2001:199) (Note 7). På det store gravfeltet på Hå prestegård er det funnet en grav fra eldre romertid med Østlandskjøl, smeltet glass av ukjent type og romersk sverd (S 4152, Hansen 1987:nr. 438, Ilkjær 1990:146, Holand 2001:200).

Store gårdsanlegg

På Jæren er det en tendens til at store hustufter og gårdsanlegg fra romertid-folkevandringstid konsentrerer seg om spesielle områder og markerer disse stedenes høye sosiale posisjon, for eksempel i Vigrestad, Varhaug, Nærbø og Klepp (Myhre 1978, Olsen 2003:109).

Vi har ovenfor nevnt den store hustufta på Lyevodl som er 63 m lang. I tillegg til flere gårdsanlegg med hustufter som er under 30 m lange, kjennes følgende storgårder i nærområdet til Lye/Vestly:

Løge. To parallelle tufter hvorav den ene var 45 m lang (Helliesen 1910:28, nr. 11).

Store Oma. Minst to tufter, kanskje 50 og 20 m lange (Helliesen 1910:30, nr. 8, Gustafson 1897).

Sæland. En tuft som er 34 m lang (Helliesen 1914:7, nr. 17).

Lyngaland under Sæland. To tufter, ca 60 m og 30 m lange (Helliesen 1914:8, nr. 32, Petersen 1936).

Øvre Haugland. En samling tufter hvorav den lengste var ca 37 m lang (Helliesen 1910:13, nr. 10).

Mauland. To tufter hvorav den lengste er 47 m lang (Helliesen 1910:32, nr. 2).

Njærheim. Fire tufter hvorav de to lengste er 43 og 39 m lange (Rønneseth 1974:36).

Ullaland av Bø. En tuft som var 47 m lang (Petersen 1933:56)

Vigre. Tre tufter hvorav de to lengste var 72 m og 40 m lange (A. Myhre 1956).

Obrestad. En tuft som var ca 60 m lang (Petersen 1941:72).

Vi ser at storgårdene samler seg i to grupper, en i øvre Time i nærområdet til Lye/Vestly og en ved nedre del av Hå-elva mellom Øvre Haugland, Bø, Njærheim og Obrestad.

Storhauger i området

Som nevnt er det på Lye et høyt antall gravhauger som ikke er undersøkt (tabell 1). Blant disse er det tre som er mellom 20 og 25 m i diameter (fnr. 4, 5a, 6a) og en mellom 25 og 30 m i diameter (fnr. 1b). Dessuten er det seks langhauger som er mer enn 20 m lange (fnr. 5b-c, 6a-b og 11). Også på Vestly, Løge og Store Oma er det enkelte storhauger som er over 20 m i diameter (henholdsvis fnr. 4, 7 og 14, samt fnr. 1a og 4).

Øvre Haugland kan sammenliknes med Lye ved det store antall storhauger som ikke er utgravd. Her ligger fire hauger som er mellom 20 og 25 m i diameter (fnr. 6b, 8, 12, 17), en mellom 25-30 m i diameter (fnr. 14) og to som er over 30 m store (fnr. 9 og 17).

Dessuten må gravfeltet på Hå gamle prestegård trekkes fram på grunn av det store antallet graver fra eldre jernalder, selv om bare en gravhaug er 20 m i diameter (Tysdal 1984).

Fig. 17. Kretstunanlegget på Håvodl på Sæland i Time (Etter Petersen 1936:Pl. XXIII, Foto AmS).

Fig. 17. The ring-formed house site Håvodl at Sæland in Time (After Petersen 1936:Pl XXIII).

Kretstunanlegget Håvodl på Sæland

4 km øst for Lye ligger det lille kretstunanlegget Håvodl på kanten av en grusterrasse, fritt og åpent i den lille grenda omkring Sjelsetvatnet (fig. 17). Den gamle hovedferdselsveien fra Lye og Time kirke til Gjestal går ved foten av terrassen. Avstanden fra storgården Lyngaland fra romertid og folkevandringstid er bare 800 m. På Håvodl lå opprinnelig fem ca 10 m lange hustufter i en halvkrets omkring en åpen plass. Fire av tuftene ble undersøkt av Jan Petersen i 1934-35. Funnene består hovedsakelig av uornerte leirkarskår som ut fra form og gods kan dateres til perioden mellom slutten av førromersk jernalder til yngre romertid. Bare fire skår av spannformete kar ble funnet, og disse er alle fra 4. årh. (Petersen 1936:59-70).

En ny undersøkelse i 1986-87 viste at stedet har hatt en lang brukstid, fra 50-630 e.Kr. i henhold til C14-dateringene. En jernvinneovn som er datert til 400-440 e.Kr., tilhører en midtre del av bruksfasen. Kanskje var anleggets opprinnelige funksjon over på dette tidspunktet (Haavaldsen 1988, 1997:75).

Jan Petersen så på Håvodl-anlegget som en mindre utgave av de store kretstunanleggene på Flatjæren, Dysjane, Klauhaugane og Leksaren, en tolkning som fortsatt er enerådende. Anleggenes funksjon har vært mye diskutert. De ble tidligere tolket som landsby- eller forsvarsanlegg, mens de i dag betraktes som garnisjoner for krigere, eller som tingsteder eller religiøse samlingssteder. Felles for kretstunanleggene i Rogaland er at de er plassert i utmarksområder, men likevel i nærheten av storgårder sentralt i bygdene.

Håvodl-anleggets plassering der veien fra de indre bygdene møter Jæren, og nær Lyngaland og Lye/Vestly, gjør det til et kommunikasjonsmessig godt møtested, ideelt for å plassere en garnison eller tingsted. Det er med til å underbygge Lye/Vestlys posisjon som et sentralsted.

Oppsummering

Både gjenstander, gårdstørrelser, gravfelt og storhauger peker ut gårdene omkring Lye/Vestly som et sentralområde. Også det lille kretstunanlegget Håvodl på Sæland understreker stedets betydning. Funnene fra gårdene ved nedre del av Hå-elva vitner om at dette har vært et likeartet senter i romertid-folkevandringstid. Forøvrig kjennes det svært få sentrumsindikerende faktorer i den nordre og vestre del av Time. Vi må nordover til Hauge-Tu og Klepp-Orrer og sørover til Bø i Nærbø og til Varhaug og Vigrestad for å finne tilsvarende sentra (Myhre 1978, 1987). Det er derfor rimelig å se Hå-elva som en kommunikasjonslinje som binder sammen sentralområdene ved Lye/Vestly og Haugland/Obrestad/Hå. Innledningsvis er det pekt på at den underlige skipreideinndelingen som knytter Lye/Vestly/Time-området til Haug skipreide til tross for at det vender seg mot Hå-elva og ligger tett opptil Haugland skipreide. Men vi kjenner bare skipreidegrensene fra seinmiddelalderen av, og det er mulig at en tidligere leidangsinndeling kan ha sett annerledes ut. På bakgrunn av både de geografiske forholdene og det arkeologiske materialet fra romertid og folkevandringstid vil det være rimeligst å se Lye/Vestly-senteret i denne perioden i en kulturell, sosial og politisk sammenheng med senteret ved utløpet av Hå-elva.

Lye/Vestly som en håndverks- og verksteds plass

Siv Kristoffersen har påvist lokale tradisjoner på Jæren når det gjelder utforming og dekor på relieffspenner og andre gjenstander med ornamentikk fra folkevandringstid. I denne diskusjonen inngår relieffspennene fra Garpestad og Eikeland og de forgylte sølvblikkeslagene til glassene fra Vestly og Rimestad (2000:150-167). Hun peker også på gullsmedgrava fra Vestly og antyder at mannen som ble gravlagt der, kan på tidlig 500-tall ha spilt en viktig rolle i den lokale produksjonen av smykker og stilornerte gjenstander (2007a:3).

De to glassene fra Nærland og Rimestad utgjør sammen med et beger fra Vemestad i Lyngdal en særegen gruppe som Eldrid Straume antyder kan ha vært lokalt laget (1987:63, Karte 6, gruppe X). Hun framhever også likheten mellom sølvblikkeslagene på glassene fra Rimestad og Vestly og nevner muligheten for at det kan ha vært samme håndverkere som laget beslagene og reparerte glassene (fig. 15 og 18). Siv Kristoffersen trekker den konklusjon at det i Sørvest-Norge har eksistert "...en verkstedskrets med gull- og sølvsmeder som i tillegg til metallhåndverket også foretok reparasjoner av glass", og hun peker på området ved Nærland/Rimestad som et sted der det også ble produsert glassbegere av Straumes gruppe X (2007a:5).

Dermed framstår de to sentrene ved Lye/Vestly og Haugland/Nærland/Hå som mulige kandidater for lokale verkstedsplasser for gull- og glasshåndverk. Mellom Lye og Haugland ligger Store Oma der det store gulldepotet ble funnet. Det består blant annet av 49 gullstenger som kan betraktes som barrer og derved som råmateriale for gullsmedarbeid. Som nevnt er det gjort en rekke gullfunn i form av brakteater og ringer på gårdene langsetter Hå-elva, og det er sannsynlig at flere av disse er laget lokalt.

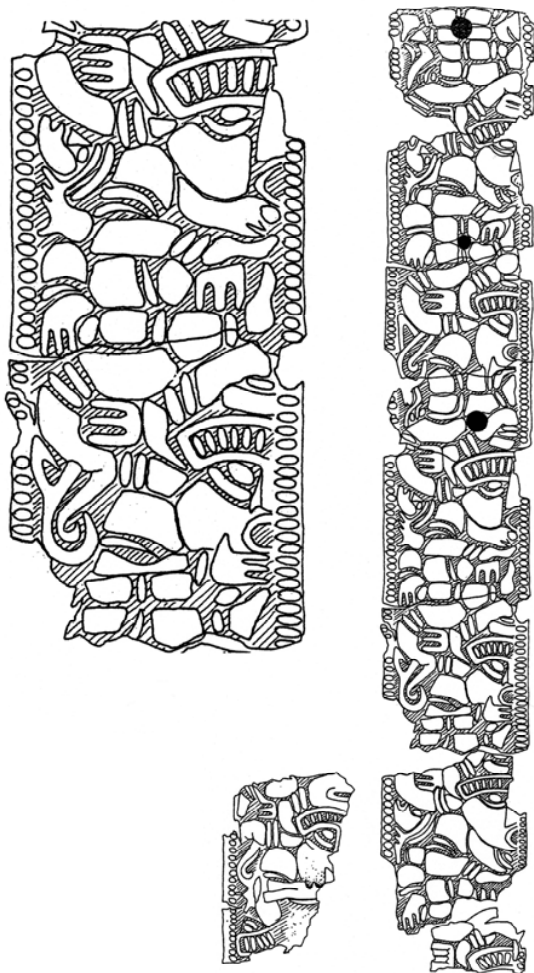

Fig. 18. Uttegnet dekor på gullblikkeslaget fra glassbegeret fra Vestly i Time (S 8635) (Etter Kristoffersen 2000:Pl. 18).

Fig. 18. The ornaments on the gold strip from the glass beaker from Vestly in Time (After Kristoffersen 2000: Pl. 18)

Særlig er det grunn til å framheve gullmedaljongen fra Mauland som etterlikner et eksemplar laget for keiser Valens (375-578 e.Kr.). Den har samme motiv som medaljongetterlikningene fra Mjelde på Osterøy i Hordaland og fra Hove i Vik i Sogn; med en avbildning av keiseren på den ene siden, mens den motsatte siden viser den seirende keiseren til hest med en slagen fienden foran seg (fig. 19). Slike medaljonger ble brukt av keiseren som gaver til rangpersoner og særlig medlemmer av ridderstanden (Andersson 1995:43-47). Det er en mulighet for at etterlikningen fra Mauland er laget ved et verksted ved Hå-elva for en lokal høvding som har latt seg avbilde på en liknede måte som den romerske keiseren, og han har brukt den som gave til en nærstående stormann (sml. Andersson 1995:45, Andren 1991, Axboe 1991, Bursche 2001:94, fig. 1B).

Det er også grunn til å framheve at to av de svært få skandinaviske hektespennene fra folkevandringstid som har vært sydd til tøyet, kommer fra dette avgrensede

Fig. 19. For- og bakside av medaljongetterlikningen fra Mauland i Time (S 2245) (Foto AmS).

Fig. 19. The gold medallion from Mauland in Time (Photo AmS).

sentralområdet. Spenna fra Lye er så enestående i formen at John Hines har skilt den ut som en egen type (B6), og Haugland-spenna er den ene av to skandinaviske eksemplere av type B7 som forøvrig bare finnes i SØ-England. Den sistnevnte skiller seg ut fra flertallet engelske spenner ved at den er laget av sølv (Hines 1993a:39-43). Begge spenner har så mange individualistiske trekk at det er høyst sannsynlig at de er lokalt produsert, men med utgangspunkt i engelske forbilder. De kan dateres til tidlig 500-tall, omtrent samtidig med gullsmedgrava på Vestly, og det synes rimelig å anta at de er laget i et verksted på Lye/Vestly eller ved Haugland/Nærland/Hå. Spennene forteller også om en særegen kontakt mellom England og denne delen av Jæren i folkevandringstid (Hines 1984, 1993a:88, 1993b:107).

Ved utgravningen på Lye i 1969-70 ble det under flere av gravhaugene funnet spor etter et eldre kulturlag som inneholdt leirkarskår og mye smieslagg. I fyllmassen til enkelte hauger var det innblandet slagg, i gravmarkering 6d1 til og med i selve gravrommet. Under langhaug 6c ble det avdekket en 1,6 m vid grop med indre leirforing og fylt av skjorbrent stein og slaggbiter. Det er ikke funnet spor etter jernutvinning på stedet, så det har rimeligvis vært et sted der det har foregått smiarbeid før gravminnene ble bygd. Langhaugen er fra tida omkring 500 e.Kr., men det er mulig at enkelte av de små gravmarkeringene er fra en tidligere del av jernalderen (Næss 1969a:266).

Jernutvinningsplasser fra eldre jernalder er registrert flere steder i nærområdet til Lye. På Grødem, Håvodl under Sæland i Time og på Skeie under Ravndal i Gjestal er det avdekket sjaktovner, mens det på Frøyland i Time er funnet mye slagg og leirforing som sannsynligvis kommer fra en ovn. Håvodl-ovnen er C14-datert til 400-440 e.Kr., og ovnene på Grødem og Skeie lå i nær tilknytning til hustufter. Per Haavaldsen framhever at siden disse jernutvinningsplassene ligger i tilknytning til gårdsanlegg, kan de representere en gårdsproduksjon av jern (1997:73-75). Kanskje skal vi også se jernutvinningen i denne overgangssonen mellom Låg- og Høg-Jæren i sammenheng med de nærliggende storgårdene, slik som Lye/Vestly, og en del av det lokalt produserte jernet kan ha blitt videre bearbeidet på den påviste smieplassen der.

Det kjennes mange eksempler fra Norge og Sverige på at slagghragmenter er funnet i graver fra eldre og yngre jernalder eller er innblandet i haugfyllen. En vanlig tolkning er at slaggen i slike tilfeller er intensjonelt nedlagt i en symbolsk eller rituell sammenheng som knytter sammen transformasjonen fra råstoff til metall med overgangen fra død til nytt liv (Burström 1990, Bjørnstad 2003:97, Jacobsson 2003:135). I eksempelet fra Lye blir en slik sammenheng ekstra tydelig siden gravplassen er anlagt på en smi plass.

Konklusjon

Magnus Olsen framsatte hypotesen om at gårdsnavnet Lye kan tolkes som ”et fredhellig sted hvor ting holdes” og på grunn av nærheten til gårder med gudenavn i første ledd, slik som Frøyland, Njærheim, Nærland og Ullaland, foreslo han at det var ”et tingsted som var stillet under guddommelig beskyttelse” (kommentar i Rygh 1915:143-144). Hans vurdering om Lye som tingsted og sakralt sentrum må prøves av dagens stedsnavnsforskere, men det er interessante tanker som til en viss grad kan underbygges av det rikholdige arkeologiske materialet som er presentert ovenfor.

De rikt utstyrte Vestly-gravene fra yngre romertid og folkevandringstid gir grunnlag for spekulasjoner om Lye/Vestly som et sete for en høvdingætt som har dominert et større lokalområde gjennom flere generasjoner. De mange storhaugene på Lye og i nærområdet, samt gårdsanleggene med hustuffer av store dimensjoner, underbygger tanken om et sentralsted. Kretstunanlegget på Håvodl indikerer at det i dette området har vært et tingsted eller religiøst samlingssted også tidligere, fra slutten av førromersk jernalder til yngre romertid.

Runeinnskriftene fra de nærliggende gårdene Fosse og Eikeland kan også trekkes inn i denne diskusjonen. Innskriften på sølvbeslaget fra Fosse omtaler kultdrikken *alu* i en mulig sammensetning med et mannsnavn, og runemesteren som skrev runene for Vivja på Eikeland-spenna kaller seg *wiR*, et navn som etymologisk tyder den som vier eller signer og betegner en slags kultleder. Er det runekyndige ledere på Lye som viser seg fram gjennom disse navnene? Kanskje var det også en høvding på Lye som lot seg avbilde på solidus/medaljong-etterlikningen fra Mauland, og liksom den romerske keiser ville framstå som den suverene hersker?

Et mer håndfast bevis for tilstedeværelsen av en stormann er den rikt utstyrte mannsgrava fra Vestly. Han ble gravlagt etter den sosiale elitens herskende gravskikk på tidlig 500-tall med fullt våpenutstyr og importerte statusvarer som glassbeger og bronsekjel. Siden hans grav var satt inn i toppen av en allerede eksisterende gravhaug med en primærgrav i sentrum, må det ha vært viktig for han og hans etterlatte å understreke en kontinuitet fra tidligere maktavere på stedet. Hans gravgods skilte seg imidlertid ut fra det som var vanlig for stormenn av hans byrd ved et sett av redskaper for gullsmedarbeid. Smedens rolle i jernalderens samfunn har vært mye diskutert i nyere litteratur, og det er en generell enighet om at smeden gjennom sin evne til å omforme metaller og skape og produsere spesielle gjenstander ble ansett for å inneha mektige krefter. Derfor var det viktig for en hersker å ha dyktige smeder og håndverkere knyttet til seg, eller selv å ha vært smedkyndig (Carnap-Bornheim 2001, Jacobsen 2003 med referanser).

Siv Kristoffersen har presentert Vestly-grava som et eksempel på en høvding som gjennom sitt gravgods framstår som gullsmed for derigjennom å demonstrere enten

Fig. 20. Kart over sentrale steder på midtre del av Jæren (Etter Myhre 1978:fig. 19).
 Fig. 20. Central places in the middle part of Jæren (After Myhre 1978:fig. 19).

egne evner eller som en leder med håndverkere i sitt brød. Hun peker på muligheten for at det kan ha vært en håndverk- og verksteds plass for kunsthåndverk her eller på en av storgårdene ved munningen av Hå-elva (2007a-b). Sett i sammenheng med gulldepotet på Store Oma ville dette kunne forklare utbredelsen av gullbrakteater og stilornerte gjenstander i dette sentralområdet på midtre del av Jæren. Her kunne også medaljongetterlikningen fra Mauland, de spesielle hektespennene fra Lye og Øvre

Haugland, glassbegrene fra Rimestad og Nærland og beltebeslaget fra Fosse være laget.

Hå-vassdraget fra Høgjæren til munningen ved Hå og Nærland binder sammen de to sentralområdene omkring Lye/Vestly i øst og strandgårdene i vest. Havna ved munningen av Hå-elva var utgangspunkt for reiser over hav og for etablering av kontakter og allianser med stormenn i andre sentralområder langs kysten, i Sør-Skandinavia og omkring den sørlige delen av Nordsjøen (fig. 20) (Myhre 1987, 2000). Fra Lye/Vestly førte ferdselsveier østover til heier og fjellområder, til områder med jernutvinning, beitemarker og jaktterreng. Kontakten med omverden viser seg særlig i statusvarer fra kontinentet, Stil I-ornerte smykker, fuglenåler og engelskinspirerte hektespinner.

Ut fra de litt tilfeldig innkomne arkeologiske funnene er det vanskelig å vurdere styrkeforholdene mellom sentrene ved kysten og i innlandet, framtidige utgravninger kan fort endre det nåværende bildet av funnsituasjonen. En spennende kandidat til et sentrumsområde er gården Øvre Haugland som ligger omtrent midt mellom Lye/Vestly og elvemunningen, ved det stedet der sideelva Tverråno møter Hå-elva og som med høyere havnivå og god vannføring i elva kunne nås med båter. Dette kan være grunnen til at Haugland ga navn til det lokale skipreide slik vi kjenner det fra historisk tid. Haugland har liksom Lye en spesiell samling av storhauger som aldri er undersøkt, og som kan inneholde svært rikt utstyrte graver.

Navnet Lye og spesielle funn og fornminner fra det nærliggende området indikerer at dette har vært et både sakralt og politisk sentralsted i yngre romertid og folkevandringstid. Funnene fra yngre jernalder er imidlertid svært beskjedne. Desto mer interessant er det at et av Jærens aller yngste førkristne gravfunn kommer fra Vestly. I en liten gravhaug (fnr. 26), like ved storhaugen som den rike smedgrava fra tidlig 500-tall kommer fra, er det funnet en brent mannsgrav med full våpenutrustning som blant annet inneholder et sverd av type X, en øks av type M og et spyd av type K. Dette er en våpenkombinasjon som tilsier en datering til slutten av 900-tallet eller begynnelsen av 1000-tallet (Petersen 1919:183). Dette var et tidspunkt da store deler av Jærens befolkning trolig hadde akseptert kristendommen. Kanskje kan dette gravfunnet antyde at Lye fortsatt var et sakralt sentrum der en stormann i opposisjon til den nye religionen, ble begravd etter førkristen skikk, kort tid før den første kirken ble bygd på nabogården Time.

Takk

En spesiell takk til Siv Kristoffersen for gode råd og kommentarer til manuskriptet.

Referanser

- Ab.: *Foreningen til Norske Fortidsminders bevaring. Aarsberetning*. Christiania.
- Andersson, K. 1993: Romertida guldsmede i Norden I. Katalog. *AUN 17*. Uppsala Universitet.
- Andersson, K. 1995: Romertida guldsmede i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper. *AUN 21*. Uppsala Universitet.
- Andren, A. 1991: Guld och magt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion. I Fabech, C. & Ringtvedt, J. (red.) 1991, 245-258.
- Axboe, M. 1991: Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteaterne som kilde til politisk/religiøse forhold. I Fabech, C. & Ringtvedt, J. (red.) 1991, 187-202.

- Bakka, E. 1963: Gullpressblikket fra Vestly. *Fra haug ok heidni 1963/1*, 210-213.
- Bakka, E. 1968: Methodological problems in the study of gold bracteates. *Norwegian Archaeological Review 1*, 5-35.
- Bjørnstad, R. 2003: *Teknologi og samfunn. Jernvinna på Vestlandet i jernalderen*. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Brink, S. 1996: Political and social structures in Early Scandinavia. A settlement-historical pre-study of the Central Place. *Tor 28*, 235-282.
- Brink, S. 1999: Social order in the early Scandinavian landscape. I Fabech, C. & Ringtved (red.) 1999, 423-439.
- Bukkemoen, G. B. 2006: *Alt har sin plass. Stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Bursche, A. 2001: Roman Gold Medallions as Power Symbols of the Germanic Elite. I Magnus, B. (red.) 2001, 83-102.
- Burström, M. 1990: Järnframställning och gravritual. En strukturalistisk tolkning av järnslag i vikingtida gravar i Gästrikland. *Fornvännen 85*:261-271.
- Bøe, J. 1922: Norske guldfund fra folkevandringstiden. *Bergen Museums Aarbok 1920-21. Historisk-antikvarisk række Nr. 2*.
- Bøe, J. 1927: Norsk gravguld fra ældre jernalder. *Bergens Museums Aarbok 1926. Historisk-antikvarisk række Nr. 2*.
- Böhme, H. W. 1974: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire, I-II*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19. München.
- Carnap-Bornheim, C. 2001: The Social Position of the Germanic Goldsmith A.D. 0-500. I Magnus, B. (red.) 2001, 263-278.
- Dahl, Th. 1936: Fra Lye til Åsland. Artikkel i *Stavangeren 5/9 eller 12/9 1936*.
- Engevik jr., A. 1995: *Fuglenåler fra folkevandringstid. En komparativ analyse av det fenno-skandiske materialet*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Fabech, C. 1991: Samfundsorganisasjon, religiøse ceremonier og regional variation. I Fabech, C. & Ringtvedt, J. (red.) 1991, 283-303.
- Fabech, C. & Ringtvedt, J. (red.) 1991: Samfundsorganisasjon og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII*. Moesgård.
- Grønvik, O. 1987. *Fra Ågedal til Setre. Sentrale runeinnskrifter fra det 6. århundre*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gustafson, G. 1897. *Upublisert kart over gårdsanlegg og funnsted for gullskatt på Store Oma i Time*. AmS topografisk arkiv, Stavanger.
- Hansen, H. & Johnsen, J. 1970: *Innberetning gjeldande utgraving og restaurering på fornminnefeltet Pighaug på Lye (23:1) i Time*. AmS topografisk arkiv. Stavanger.
- Hansen, U. Lund 1987: *Römischer Import im Norden*. Nordiske Fortidsminder Serie B, nr. 10. København.
- Hansen, U. Lund et al. 1995: *Himlingøje – Seeland – Europa*. Nordiske Fortidsminder Serie B, nr. 13. København.
- Hauken, Å. D. 1995. Museotekets gjenstandsdeler. Katalog. I Foldøy, O. & Lundström, I. (red.): *Museoteket ved Arkeologisk museum i Stavanger. Rogalandsfunn fra istid til middelalder*. AmS-Småtrykk 30. Stavanger.
- Hauken, Å. D. 2005. *The Westland cauldrons in Norway*. AmS-Skrifter 19. Stavanger.
- Hedeager, L. 2003: Kognitiv topografi – ædelmetaldepoter i landskabet. I Rolfsen, P. & Stylegar, F.-A. (red.): *Snartemofunnene i nytt lys. Universitetets kulturhistoriske museer. Skrifter 2*, 147-166. Oslo.

- Helle, K. 1987. Da Rogaland var Rygjafylke. I Hovland, E. & Næss, H.E. (red.): *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene I*, 75-102. Universitetsforlaget, Stavanger.
- Helliesen, T. 1910: Oldtidslevninger i Stavanger Amt. Lye pgd. Jæderen. *Stavanger Museums Aarshefte 1909*, 3-33.
- Helliesen, T. 1912: Oldtidslevninger i Stavanger Amt. Lye pgd. Jæderen. *Stavanger Museums Aarshefte 1911*, 3-20.
- Helliesen, T. 1914: Oldtidslevninger i Stavanger Amt. Time sogn. Jæderen. *Stavanger Museums Aarshefte 1913*, 3-14.
- Hines, J. 1984: *The Scandinavian Character of Anglian England in the pre-Viking Period*. BAR British Series 124. Oxford.
- Hines, J. 1993a: *Clasps, Hektespenner, Agraffen. Anglo-Scandinavian Clasps of Classes A-C of the 3rd to 6th centuries A.D. Typology, Diffusion and Function*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Hines, J. 1993b: På tvers av Nordsjøen – Britiske perspektiv på Skandinaviens senere jernalder. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1991/1992*, 103-124.
- Holand, I. 2001. *SUSTAINING LIFE. Vessel import to Norway in the first millennium AD*. AmS-Skrifter 17. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Høst, G. 1976. *Runer. Våre eldste runeinnskrifter*. Aschehoug, Oslo.
- Haavaldsen, P. 1988: Spennende funn fra Håvodl, Sæland i Time. *Fra haug ok heidni 1988/1*, 16-21.
- Haavaldsen, P. 1997: Lavteknologisk jernframstilling i Rogaland i jernalder og middelalder. I Selsing, L. (red.) 1997: Fire fragmenter fra en forhistorisk virkelighet. *AmS-Varia 31*, 69-92. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Haavaldsen, P. & Olsen, T. 2001. *Registrering av fornminner på Vestly i Time*. AmS topografiske arkiv, Stavanger.
- Ilkjær, J. 1990: *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere*. Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:1. Århus.
- Jakobsson, A. H. 2003: *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidlig medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 25. Stockholm.
- Kristoffersen, S. 2000: *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst*. Studia Humanitatis Bergensia 13. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
- Kristoffersen, S. 2004: *Krigere. I Obrestad, T. 2004: Den lengste historia. Rogaland 10 000 f.Kr. – 1350 e.Kr.*, 138-39. Wigestrands Forlag, Stavanger.
- Kristoffersen, S. 2007a: *Kunsthåndverk og produksjon – dyreornamentikk og spennformete leirkar*. Manuskript.
- Kristoffersen, S. 2007b: *Halvt ansikt – ett øye. Pressblikkbåndet fra Rimestad, Jæren*. Manuskript.
- Liestøl, A. 1965: Runeinnskrifta på Eikelandsspenna. *Fra haug ok heidni 1965/4*, 155-158.
- Lillehammer, A. 2000: *Fra jeger til bonde – inntil 800 e.Kr*. Aschehougs Norgeshistorie bind 1. Oslo.
- Lorange, A. 1876: *Samlingen af Norske Oldsager i Bergens Museum*. Bergens Museum.
- Lund, H. Egenæs 1940: Undersøkelse av jernalders gårdsanlegg på Fosse og Grødem i Time prestegjeld, Høg-Jæren. *Stavanger Museums Årshefte 1938-39*, 35-54.
- Lye, K. A. 1978: Skattar og avgifter. *Jærboka III. Kulturhistoria*, 256-264. Norsk Oikos A/S, Stavanger.
- Løwold, O. A. 1888: *Fra Jæderen – Gammelt og Nyt*. Stavanger Waisenhus-Bogtrykkeri.

- Magnus, B. 1975. *Krosshaugfunnet. Et forsøk på kronologisk og stilhistorisk plassering i 5. årh.* Stavanger Museums Skrifter 9. Stavanger.
- Magnus, B. (red.) 2001: *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Aspects of technological, social-political, socio-economic, artistic and intellectual development A.D. 1-550.* KVHAA Konferanser 51. Stockholm.
- Magnus, B. 2006: Vestly. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 32, 305-308.
- Müller-Wille, M. 1977: Der frühmittelalterliche Smied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. *Frühmittelalterliche Studien* 11, 127-201. Münster.
- Myhre, A. 1956. *Registrering av fornminne i Nærbø.* AmS topografisk arkiv, Stavanger.
- Myhre, A. 1959. *Skisse av synlege fornminne på Lye Prestegard i Time.* AmS topografiske arkiv, Stavanger.
- Myhre, B. 1966: Et gravfunn fra Eikeland i Time. *Stavanger Museums Årbok* 1965, 59-78.
- Myhre, B. 1974: Reply to the Comments on Iron Age Farms. *Norwegian Archaeological Review* 7/1, 63-80.
- Myhre, B. 1978: Agrarian Development, Settlement History and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. I Kristiansen, K. & Paludan-Müller, C. (red.): *New Directions in Scandinavian Archaeology*, 224-271. Stud. Scandinavian Prehistory and Early History. Copenhagen.
- Myhre, B. 1987: Chieftains' graves and chiefdoms' territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6, 169-188.
- Myhre, B. 2000. Germanic kingdoms bordering on two empires. I Kramer, E., Stoumann, I. & Greg, A. (red.): *Kings of the North Sea AD 250-850*, 41-54. Fries Museum, Leeuwarden..
- Myhre, B. 2002: Landbruk, landskap og samfunn 4000 F.KR.-800 E.KR. I Myhre, B. & Øye, I.: *Norges landbrukshistorie bind 1, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr.*, 11-213. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Møllerop, O. 1961: Foreløbig meddelelse om et smedgravfunn fra Vestly i Time. *Stavanger Museums Årbok* 1960, 5-14.
- Møllerop, O. 1966: Vestly. *Inventaria Archaeologica Norge.* Bonn.
- Næss, J.-R. 1969a: Arkeologenes feltsesong 1969 i Rogaland. *Fra haug ok heidni* 1969/4, 255-280. Stavanger.
- Næss, J.-R. 1969b: Oldsaksamlingens tilvekst 1969. *Stavanger Museums Årbok* 1969, 77-104.
- Olsen, M. 1915: *Hedenske kulturminde i norske stedsnavne.* Videnskabselskabets Skrifter II. Hist.-fil. Kl, nr. 4. Oslo.
- Olsen, M. 1926: *Ættegård og Helligdom.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A, IX, a. Oslo.
- Olsen, M. 1940: Fosse-innskriften. *Stavanger Museums Årshefte* 1938-39, 55-61.
- Olsen, M. 2003. *Den sosio-politiske organisasjonen på Jæren i eldre jernalder. Et tolkningsforsøk med utgangspunkt i skriftlige kilder og tunanleggene.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Osaland, O. M. 1969: *Innberetning om utgravning av gravhaugene 6c og 6e på Lye i Time.* AmS topografisk arkiv, Stavanger.
- Petersen, J. 1919: *De norske vikingesverd.* Videnskabselskabet Skrifter II. Oslo.
- Petersen, J. 1933: *Gamle gårdsanlegg fra forhistorisk tid og middelalder.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XXIII. Oslo.
- Petersen, J. 1936: *Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XXXI. Oslo.

- Petersen, J. 1937: *Innberetning om reise til Lye og Egeland i Time 27/8 1937*. AmS topografiske arkiv, Stavanger.
- Petersen, J. 1941: Oldsaksamlingens tilvekst 1939. *Stavanger Museums Årshefte 1939-40*, 69.
- Petersen, J. 1973: Den eldste Timebygden. I Aurenes, O. 1973: *Time gårds- og ættesoge*, 23-40. Time kommune.
- Risa, L. 2004: Håelva og den administrative inndelinga. *Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet 2004*, 43-50.
- Rygh, O. 1915: *Norske Gaardnavne 10. Stavanger Amt*. Fabritius & Sønner, Kristiania.
- Rønneseth, O. 1974: "Gard" und Einfriedigung. Entwicklungsphasen der Agrarlandschaft Jærens. *Geografiska Annaler Ser. B. Special Issue 2*. Stockholm.
- Skaare, K. 1976: *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Steinnes, A. 1974: *Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Straume, E. 1977: Glasgefässe mit Reparatur in Norwegischen Grabfunden der Völkerwanderungszeit. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 1*, 273-282. Gladenbach.
- Straume, E. 1984: *Fasettslipte glass i nordiske graver fra 4. og 5. århundre e.Kr.*. Manuskript.
- Straume, E. 1987: *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Instituttet for sammenliknende kulturforskning, Serie B:Skrifter LXXIII. Oslo.
- Taksdal, A. 1988: Oldtidslevninger på Lye. *Fra haug ok heidni 1988/2*, 41-42.
- Tysdal, O. 1984: Strandgravfelta på Jæren. *AmS-Småtrykk 14*. Stavanger.
- Wiker, G. 1999: *Gullbrakteatene – i dialog med naturkreftene. Ideologi og endring sett i lys av de skandinaviske brakteatnedleggelsene*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Aag, F.-H. 1981: Rogalands eldste runeinnskifter. *AmS-Småtrykk 8*. Stavanger.

Noter

Note 1. I følge Helliesen 1912:7 skal tufta ha vært torummet med en lengde på 22,5 + 31 m. Ny oppmåling tyder på at samlet lengde har vært ca 63 m.

Note 2. Flere steder på Jæren er det påvist at åkerlag i bunnen av store åkerreiner går tilbake til bronsealder og eldre jernalder, for eksempel på Line i Time (Lillehammer 2000:88)).

Note 3. De øvrige kommer fra Enebø i Gloppen (B 4590), Hogstad i Sandnes (S 1520-26), Rimestad i Hå (B 5343) og Snartemo i Hægebostad (C 26001).

Note 4. En foreløpig oversikt over funn av bronsespinnehjul: Bringsvær i Grimstad (C 7338-45 og C 7773-74), Reve i Klepp (B 4643), Austrått i Sandnes (B 481), Sørhaug i Haugesund (C 2210-12), Innbjøa i Ølen (B 4208) og Hauge i Sveio (B 491).

Note 5. Takk til arkivkonsulent Nina E. Ingebretsen for opplysningen om Gabriel Gustafsons kart.

Konge, jarl, bonde, trell

Lillian Myrvold

Abstract

Myrvold, L. 2008: **King, earl, peasant, thrall.**

<http://www.Jenny-Rita.org>, Stavanger, Norway.

The paper is based on a speech given at Stavanger Rotary Vest 21.01.2001. The author who has retired from the AmS worked as exhibition leader and co-ordinator for many years at the museum.

In the speech the story about the Norse god Heimdal in the Edda poem Rigstula is presented. Inspired by her grandchild Natalie, who at the age of 10 years said that when she grew old enough, she wanted to be a researcher and study the religions of many gods, the author started to look into Norse mythology. The author then remembered how she first came across the Rigstula poem in connection with a preliminary exhibition work on the Vikings. This presentation narrates the travel of the god Heimdal to Midgard, the home of humans, and his creation of four social classes. In reflecting on the different attributes of the social classes by a god, the paper dwells upon the fact that it is the children's relation to their mothers that creates a division between the classes. The author points at the life conditions of the thralls, and tells the story about the thrall Kark, his beheading of the earl Håkon Jarl, the great womanizer, and his fatal destiny. It ends with citing Stephen Hawking and his fear for humanity in letting the computer rule the world, so may be a return of the god Heimdal is what is now needed.

Lillann Myrvold, Lyngvoldveien 21, 4017 Stavanger. Telephone: (+47) 51 58 53 16. 16 92 65 10 95.

Key words : Norse mythology, social class, Rigstula, Heimdal, trelle Kark

Emneord : Norrøn mytologi, sosial klasse, Rigstula, Heimdal, trelle Kark

Konge, jarl, bonde, trell

LILLANN MYRVOLD

Jeg må holde et lite innlegg på vår eventyrstund: Konge, jarl, bonde, trell.¹ Jeg vil bare belyse situasjonen litt på forhånd. Jeg har et barnebarn, hun heter Natalie, er 10 år og bor i Bergen. Hun skal bli religionsforsker, sier hun, på religioner som har mange guder. Norrøn mytologi er hun svært opptatt av akkurat nå. — Kan du fortelle meg noe om guden Heimdal, spurte jeg. — Jo, han var født av ni kvinner, han hører gresset gro og ser ullen vokse på sauene. Siden hovedpersonen i mitt kåseri er Heimdal, så måtte jeg undersøke litt selv.

Heimdal er en av Odins sønner, født på et gåtefullt vis av ni jotunkvinner en gang i tidens morgen. Han er en gåtefull gud med mange ulike funksjoner. Han bor ved Himmelberget — der jord og himmel møtes. Han ser til at ingen fiende eller uvenn rir over regnbuen — Bifrost. Hvis han skulle trenge hjelp, så har han et digert horn, Gjallarhorn. Han kan se — så langt han vil. Enten dag eller natt. Han er den som lytter — den som ser. Han er gudenes vaktmann.

Odin har problemer. Tenk om Midgardsormen kryper på land! For det er spådd at alle mørke makter en dag skal samle seg og vandre som et stormvær over Jorden. At fiender skal trampe inn i Midgard — menneskenes verden! Og at ondskapen en dag skal prøve å klore løs stenene rundt festningen — den veldige borgen Åsgard!

Og han tenker: Hvis dette skjer i dag — kan æsene stille en hær som er sterk nok til å slå fienden tilbake? Odin trenger soldater, men hvor skal han finne dem? Menneskene — slik de nå er skapt — er altfor veike og usikre til å være til noen nytte. Derfor sender han en av sine sønner til Midgard for at guder og mennesker kan blande blod. Han vil at Heimdal skal få barn med kvinnene der, og slik bli stamfar for en ny og sterkere menneskeslekt. Og Heimdal går til menneskene.

¹ Foredrag framført 21.10.2001 i Stavanger Rotary Vest. Redigert, tilføyd referanser og kommentarer (Grete Lillehammer).

Eddadiktet Rigstula skildrer de forskjellige samfunnsklassers opprinnelse fra guden Rigr, alias Heimdal (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1994:96–97), og navnet Rigstula betyr Rigsramse (Holm-Olsen 1975:327). Rigstula tilhører Eddakvadene, en samling av gude- og heltesagn. Disse kvadene ble nedskrevet på Island ca. 1250 og kalles den eldre Edda til forskjell for Snorres Edda som han skrev i 1220 (Holm-Olsen 1975:7).

Mitt møte med Rigstula var under forarbeidet til en utstilling om vikingene (Møllerup 1972). Min oppgave var: mat og kjøkken (Myrvold 1972 a,b), klær, hår og skjegg (Myrvold 1972c), og runer. Jeg ble anbefalt å lese Rigstula; jeg syntes det var spennende og minnet om eventyr. Jeg vil at dere skal legge merke til *huset, døren, klærne og maten* som serveres.

Rigstula (jf. utgaven hos Holm-Olsen 1975:147–157) er et læredikt til en ung høvdingsønn; det forteller om hvordan han skal oppføre seg, hva som forventes av ham og hvilke kunnskaper han må besitte.

Heimdal besøker jorden, forkledd og under navnet Rigr. Han drar ut på sin vandring. Lenge følger han en strandbredd inntil han kommer til et lite hus. Døren er lukket. Han åpner og går inn. Midt på gulvet er et ildsted og i stuen sitter en mann og en kvinne. Utslitte og trette er de begge to, og klærne er gamle og fillete. De heter Åe og Edda (oldefar og oldemor (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 2)). Rigr får plass på benken mellom dem, og de setter frem den beste maten de har. Brødet er dårlig, klebrig og klumpete, og full av agner. Rigr blir hos dem i tre dager og tre netter, og han deler seng med dem. Så drar han videre på sin ferd.

Ni måneder senere nedkommer Edda med en sønn som får navnet Trelle. Han vokser opp og trives, men vakker er han ikke: — “på hendene hans var huden skrukket, krøkte knoker”, — “store fingrer, stygt ansikt, lut rygg, lange hæler”. Slik er den strofen som beskriver hans utseende. Trelle må tidlig krøkes: “basttau bandt han, gjorde bærer, kvist bar han heim hele dagen”. En dag kommer det en pike til hytten. Hun har stygge, tykke ben, skitne føtter, solsvilde armer og lang, nedhengende nese. Hun og Trelle setter seg ved siden av hverandre på benken, de snakker og hvisker til hverandre. Og så går de til sengs uten større seremonier.

De redde seng etter tunge dager, står det i diktet, og fikk mange barn. Særlig vakre var nok ikke de heller etter navnene å dømme (navnene på trelleparets barn har alle en nedsettende klang (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 12, 13)). Sønnene: Fjose, Stygge, Diger, Dvask,

Gråmann, Lunt og Lutrygget. Arbeidet bestod av akerstell, grisepass og torvstikking. Døtrene het likeens Drunte, Klunte og Uro, Ordrik, Asketut, Kjevle, Filleplagg og Tranebein. Og som det heter i diktet: — “Fra dem kommer alle trelle-ætter”.

På ferden videre kommer Rig til en hall, døren står på gløtt, og han “gikk inn i hallen, eld brant på golvet, et ektepar satt der med arbeidet sitt. Mannen telgde tre til vevbom; skjegget var pusset, pannelugg hadde han, skjorta satt godt”. Konen sitter og vever. Hun har skaut på hodet, brystduk og pen skjorte med spenner på skuldrene. Det er Ave og Amma (bestefar og bestemor (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 15)) som eier huset. Han får mat av fulle skåler og kalvestek er beste retten.

Rig blir hos dem i tre dager og tre netter, og ni måneder senere nedkommer Amma med en sønn. Han får navnet Karl (fri mann — bonde, av lavere rang (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 21)); han er rødusset og frisk med speillende, raske øyne. Han vokser opp og trives, temmer okser, tømmer hus og bygger låver, lager kjerrer og kjører plog. Karl gifter seg med Snor som bærer husets nøkler i beltet; det er hun som hersker innendørs.

Barn får de, og sønnene heter: Fri og Kriger, Freidig, Smed, Kjekkk, Bred, Bonde, Bo og Bodde (disse navnene har god klang (jf. Holm-Olsen 1957:327, strofe 24 og 25)). Nå er vi kommet til et fritt og solid bondemiljø som også blir understreket av døtrenes navn: Kvil, Brud, Kone, Kvinne, Vever, Pryd, Pike, Ferm. — “Fra dem kommer alle bonde-ætter”.

Imidlertid går Rig videre og kommer omsider til en sal. Dørene står åpne og vender mot syd.. Rig går inn. Gulvet er halmstrødd, og Mor og Far sitter og ser kjærlig på hverandre. Han snor på en buestrem og setter den i buen, mens hun retter på klærne sine og snører ermene ekstra stramt. Hun har store smykker på brystet, overskjørtet har slep og kjortelen er blåfarget. Her blir Rig bevertet ved et veldekket bord som best kan beskrives med dikterens ord (Holm-Olsen 1975:153, strofe 31 og 32):

Så tok Mor
en mønstret duk,
kvit av lin
la det på bord;
siden tok hun
tynne leiver,
lyse av hvete,
la dem på duken.

Fram bar hun
bugnende fat
prydet med sølv;
satte på bordet
stekte fugler,
flesk og kråser,
sølvslåtte skrus,
en kanne med vin;
de drakk og drøste
til dagen hellet.

Rig blir her i tre døgn med det etterhånden velkjente resultat. En sønn blir født som blir svøpt i silke, og øst med vann og får navnet Jarl (Rig oppkalte han og ga han sitt navn (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 36)). Guttens hår er blondt, kinnene hvite og øynene kvasse som på en ung slange.

Og Jarl må lære det en ung mann fra overklassen må kunne: idrett, våpenbruk og jakt. Rig lærer ham runene og befaler ham å samle alle "odelsvoller", den jord som eies av frie menn; han skal samle hele slektens eie.

Jarls hustru, Erna, er datter av en herse (høvding (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 39)) og også av høy byrd, dessuten er hun pen, klok og blond. De øker slekten, og gode dager blir deres lodd. Den eldste sønnen får navnet Byrd, så kommer Barn, Ung, Ung Adel, Arving, Svein og Sønn; den yngste het Kon (navn som karakteriserer dem som medlemmer av en ætt (jf. Holm-Olsen 1975:327, strofe 41)). Guttene lærer de samme idretter som sin far; de

temmer hester og hunder, svømmer, kaster spyd og spiller på brettspill. De lager skjold og sliper våpen.

Den yngste sønnen Kon unge — allerede navnet antyder at han er den vordende konge (*konungr* henspiller på ordet konge (jf. Holm-Olsen 1975:327)) — får den beste utdannelse. Han lærer lykkeruner og livsruner og visdom og blir således sin fars overmann. Han kan også stille stormer og stoppe ilden, redde menneskeliv og døyve sorger, han forstår fuglelyder og har åtte manns makt og styrke.

Resten av kvadet er delvis tapt (Holm-Olsen 1975:327), men utgangen synes klar. Kon-ung (navnet Håkon kan ha vært tolket som “den høye kon” (jf. Holm-Olsen 1975:327)) vinner makt og land, og med ham — vismannen og hærføreren — begynner kongedømmet. De siste linjene i kvadet (jf. versjonen hos Mortensson-Egnund 1961:88) forteller at han finner seg en møy, fagrest av alle kvinner, brynene bjartere, brystet lysere, halsen hvitere enn ren sne.

Hvem som er opphavsmann til Rígstula vet man ikke. Heller ikke hvor det ble laget, noen mener i vikingrikene i Skottland og Irland, andre tror Norge er stedet (Mortensson-Egnund 1928:292). At det er et hylningsdikt til et storkongedømme og dets hersker som varsles om at han skal kjempe mot to mektige krigere som hører hjemme i Danmark, er en teori, og vår eldre Harald Hårfagre og også Harald Harråde er nevnt (Holm-Olsen 1975:327).

Alt som skjer i diktet Rígstula er gjennomtenkt, bevisst og sammenhengende. Det viktigste for forfatteren var å begrunne den gudebestemte samfunnsdelingen i forskjellige klasser. All tre, Trell, Karl og Jarl er gudesønner, men det er morens blod som blir det avgjørende og som lager avstand mellom “Ættene”. Likevel vil han gjennom diktet få de underprivilegerte til lettere å bære sin vanskjebne.

Well, Riga alias guden Heimdal fullførte Odins ønske. Men at trelen skulle tro at han var gudeskapt, betviler jeg. Antagelig fikk de aldri høre Rígstula eller mulighet til å forstå at deres skjebne var gudebestemt.

Som vi ser i Rígstula, så var det trelen som gjorde det strevsomme og nedverdige arbeidet. Han slet fra morgen til kveld og ble merket av det. Vi hører at bonden temmet okser, tømret hus, gjorde kjerrer og kjørte plog. Men trellene var uunnværlige. Husholdet på gården bestod

av en kjernefamilie og en trellefamilie. Bondefamilien holdt til i en hall, trellefamilien bodde i et hus på tunet eller tett ved gården.

Definisjonen av en trell! I følge loven er trelle en levende ting som tilhører herren omtrent på samme linje som en sau eller en ku. Herren kan ustraffet drepe eller lemleste trelle sin. Treller kan selges, og brukes som betalingsmiddel eller leies ut, også til å utføre seksuelle tjenester. Trelle har ingen rett til å forsvare seg når en fri mann går løs på ham. Han har ingen rett til barna sine. Foreldre og barn kan selge hverandre. Han har heller ingen rett til å gifte seg. En trell er langt på vei det samme som en slave, slik vi kjenner det fra USA.

Forskerne sier at det kan ha vært mellom 50.000 til 75.000 treller på det meste. Etter beregninger vil det si at trellene må ha utgjort noe mellom en tredjedel og en halvpart av befolkningen her i landet.

Jeg vil ikke snakke så mye mer om trelles skjebne. Likevel vil jeg trekke frem den mest berømte trelle i vår historie, trelle Kark som skar hodet av Håkon Jarl da jarlen gjemte seg i en jordhule under en grisebinge.

Håkon Jarl (935–995) var en stor jarl i Trøndelag. Med sitt utgangspunkt i Trøndelag som var det nye politiske tyngdepunktet i landet, forsøkte han å erobre store deler av landet militært. Trønderne var lite påvirket av de nye kristne forestillingene, dyrket Tor og Odin, og holdt blot på gammelt vis. Håkon jarl var en stor blotsmann og holdt de gamle helligdommer i hevd. Under hans styre grodde kornet godt og fagert. Han holdt dessuten et stort hoff og var glad i vakre kvinner. Kanskje for glad?

Som sagt, Håkon Jarl endte siden dager på en ynkelig måte, og skaldene antyder at han måtte gjemme seg fordi trønderne ble lei av at han ikke kunne la kvinnfolkene deres i fred. Hvorfor drepte Kark Håkon Jarl? Kanskje han ventet å bli en fri mann, men Olav Tryggvason kuttet hodet av trelle. Og hodene av Håkon jarl og trelle Kark ble satt på stake og vist frem — og folket frydet seg. Håkon jarl vil nok mer huskes som en stor politiker både på godt og vondt, og hans kvinnehistorier hadde vært gefundenes fressen i for eksempel Se og Hør.

Alle religioner og samfunn har og har hatt denne inndelingen av stender; de indiske kaster for eksempel. Jeg skal fortelle Natalie, mitt barnebarn, at hinduismens gudeverden omfatter 33

millioner guder. Der har hun nok å ta av! For meg vrimler det av guder både i gresk og romersk mytologi. Jeg har aldri vært interessert, ikke i norrøn mytologi engang.

Den verdensberømte professoren Stephen Hawkin frykter for menneskenes herredømme. Det stod i Stavanger Aftenblad 6. september. Han frykter at datamaskinen tar over verden hvis menneskene ikke bruker genteknologi til å forbedre sin egen intelligens. — Vi må forbedre oss gjennom genteknologi, ellers holder vi ikke tritt med den store bølgen av kunstig intelligens, sier han. Matematikkprofessoren frykter at stadig kraftigere datamaskiner kan komme til å ta over verden. Faren for at datamaskiner utvikler intelligens og tar over verden er mulig. Vitenskapen kan brukes til å øke DNA-komplekset og således “forbedre” mennesket.

Er det nå vi trenger et nytt besøk av Heimdal — kongen Rig?

En liten litteraturoversikt

Holm-Olsen, L. 1975: *Edda-Dikt*. J.W. Cappelens Forlag, Oslo.

Mortensson-Egnund, I. 1928: *Edda-Kvæde. Norrøne Fornsongar*. Det Norske Samlaget, Oslo.

Mortensson-Egnund, I. 1961: *Edda-Kvede (Den Eldre Edda)*. Det Norske Samlaget, Oslo.

Myrvold, L. 1972 a: Litt om korn, brød og øl i vikingtiden. *Frå haug ok heiðni* 3, 252–255.

Myrvold, L. 1972b: Drikkehorn. *Frå haug ok heiðni* 4, 264–265.

Myrvold, L. 1972c: Litt om klær og moter i vikingtiden. *Frå haug ok heiðni* 1, 197–206.

Møllerup, O. 1972: Riksjubileet og Stavanger Museum. *Frå haug ok heiðni* 2, 217–218.

Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen, P. 1994: *Menneske og makter i vikingtidens verden*.

Universitetsforlaget, Oslo.

Klimarom: klimaets avhengighet av skala og landskap

Marianne Nitter

Abstract

Nitter, M. 2008: **Klimarom: klimaets avhengighet av skala og landskap. Jenny-Rita.org, Stavanger, Norway.**

Variation in temperature, precipitation and wind depends on variations in topography, vegetation, surface properties and topographic lines in a given landscape. Diverse weather phenomena exist, within well-defined areas, in this article called climate-rooms. A climate-room is defined as an area where (the) climate is homogenous or uniform in relation to a specific climatic parameter, e.g. temperature, precipitation, wind direction or wind force. The area of a climate-room is limited by topography and vegetation. The term climate-room is introduced by way of its ability to convey abstract physical meteorological phenomena into archaeological parlance and terminology, thereby attaining to a common terminological platform for professional dialogue. Regarding the scale on which a climate-room is considered, there are four different steps or levels: micro- meso- and macro-level. In this article a climate-room will be considered in relation to 1) weather phenomena limited in time, 2) the actual climate parameter and 3) the topographic lines in a given landscape. Additional examples of weather phenomena within each category of climate-rooms are given.

Marianne Nitter, Arkeologisk museum i Stavanger, Post Office Box 47, N-4002 Stavanger, Norway. Telephone: (+47) 51846066. E-mail: marianne.nitter@ark.museum.no

Key words: climate room, climate and landscape
Emneord: klimarom, klima og landskap

Klimarom: klimaets avhengighet av skala og landskap

MARIANNE NITTER

Innledning

Fastlandnorge strekker seg 13° i nord-sør retning, med havet i vest som nærmeste nabo. Landet er preget av store variasjoner med hensyn til topografi og vegetasjon. Alle disse faktorene medfører at klima varierer sterkt. For eksempel varierer årsnedbøren fra i underkant av 300 mm i året på Finnmarksvidda opptil 4000 mm i året enkelte steder på Vestlandet (Aune 1989). På årsbasis er kysten representert med høyest nedbørssum, for så å avta innover i landet. Temperaturforholdene varierer også. Mens det maritime klima langs kysten i vest er karakterisert av små variasjoner, både på døgnet, sesong og årlig basis, er det kontinentale klima i innlandet i øst, karakterisert med store temperaturvariasjoner.

Med hensyn til det storstilte sirkulasjonsmønsteret er klima relativt ensartet innenfor et fylke som Rogaland, i det minste hvis en ser på klimaendringer over 100 år. Derimot, ser en på variasjoner fra dag til dag eller time til time, vil en oppleve både små og store variasjoner innenfor korte avstander. Disse variasjonene av tempertur og vind er ofte knyttet til småskalavariasjoner som vegetasjon, overflateegenskaper og linjer i landskapet. Fordi landskapet varierer innenfor små avstander, fører dette til at de lokalklimatiske utfordringer og menneskers opplevelse av vær og klima vil være forskjellig innenfor små avstander. I dette varierte landskap har mennesker bodd og etterlatt seg spor i mer enn 10.000 år.

Hvordan og hvorfor landskapet setter rammer og skaper vær skal vi se eksempler på senere. På den annen side setter været også viktige rammer for landskapsopplevelsen. Et landskap vil oppleves forskjellig med forskjellige lysforhold og forskjellig vær. Regn, snø, tåke og sol er viktige vørelementer i et slikt perspektiv. Det er med andre ord et gjensidig forhold mellom vær- og landskapsopplevelsene.

I denne artikkelen skal en ha fokus på hvordan små og store landskapstrekk påvirker temperatur, vind og nedbørsfordelingen innenfor et fylke som Rogaland. Med inspirasjon fra begrepet landskapsrom (Keller 1993, Gansum et al. 1997) er begrepet "klimarom" innført. Et *klimarom er definert som et område der klimaet er ensartet med hensyn til en bestemt klimaparameter, for eksempel temperatur, nedbør, vindretning eller vindstyrke. Området er avgrenset av topografi og vegetasjon.*

Målet med denne artikkel er å gi en beskrivelse av klimarom innenfor fire forskjellige skalaer med tilhørende eksempler.

Landskapsteori

Rogaland er et Norge i miniatyr. Fylket har en lang værutsatt kystlinje. Landskapet langs kysten er karakterisert av lange strender og bratte svaberg ut mot Nordsjøen. Skjærgårdssonen mellom Sandnes og Tysvær, med alle sine øyer i Boknabassenget er mer skjermet. Innenfor dette bassenget, finner vi fjorder og stupbratte fjell. Dette området står i stor kontrast til de avslepte lavere fjellene i Dalane i sør og det flate og fruktbare Jærlandskapet.

Landskapet i Norge kan deles inn i landskapsregioner. Et nasjonalt referansesystem for landskap er konstruert av Pushmann (2005). Innenfor dette system beskrives Norge i 45

landskapsregioner og Rogaland faller innenfor åtte av disse regioner, mens Thomsen (2003) opererer med ni landskapsregioner for Rogaland.

Landskap har flere dimensjoner både med hensyn til kultur og natur og det er et samspill mellom disse dimensjonene. Den europeiske landskapskonvensjonens forståelse av landskap (European Landscape Convention 2000) understreker at det er menneskene som gir landskapet innhold: *"Landskap betyr et område, slik folk oppfatter det, hvis særpreg er et resultat av påvirkningen fra og samspillet mellom naturlige og/eller menneskelige faktorer"*.

Kulturlandskap har lenge vært et hyppig anvendt begrep. Med kulturlandskap menes alt landskap som er påvirket av mennesker, mens naturlandskap brukes for å fokusere på landskapsformene og landskapets biologiske innhold (Riksantikvaren 2007). Det er imidlertid blitt mer og mer vanlig at en kun bruker begrepet landskap der mennesket er involvert, fordi det meste av landskapet som en opplever i dag er påvirket av menneskene (pers. med. Lillehammer 2007).

Lillehammer (2004:24) har i sin doktoravhandling behandlet landskapsbegrepet i forbindelse med "landskap som konflikt" i kulturforvaltningen. Hun gir en rekke eksempler på hvordan miljøforvaltere og forskere bruker begrepet innen arkeologisk forskning, eksempelvis; det historiske landskap, det magiske landskap, det mytiske landskap, det politiske landskap (Schanche 1995) og det mentale kulturlandskap som har en tidsmessig og åndelig dimensjon (Keller 1993). En annen måte er å se på landskap som et kulturminne i seg selv (Gansum et al. 1997), eller se på landskapet som en prosess der landskapet forandrer seg samtidig med at menneskenes syn på landskapet forandrer seg (Jerpåsen 1996).

Landskapsrom

En annen måte å studere landskapstyper på, er at en deler landskapet inn i visuelle rom, i landskapsrom. Keller (1993:61) definerte landskapsrom *"som en del av landskapet som fremstår som en enhet, observert fra et ståsted. I et småkupert landskap vil et slikt rom være avgrenset mot naborommene av terrengformasjoner som høyderygger, vegetasjonsbelter og liknende"*.

Gansum et al. (1997) definerte landskapsrom som *"Landskapsrommet er sammensatt av gulv, vegger og tak. De flate områdene utgjør gulvet, mens elementer som åser og fjellvegger danner veggene. Himmelen er taket."*

Landskapsrommet må ha en sammenhengende flate eller gulv. I et landskap finner vi terrengformasjoner på alle skalaer. Dette betyr at terrengformasjoner som lave høydetrug og fremstikkende nes osv. kan dele store landskapsrom opp i små rom. Disse små rommene er det igjen mulig å dele opp i enda mindre enheter, nå avgrenset av de små formene i terrenget som åkerholmer, bekkedrag osv.

Selv om det er terrengets former som bestemmer landskapsrommene, vil oppfattelsen av landskapsrommet avhenge av hvor de oppfattes fra. For en arkeolog er det naturlig å velge kulturminnene som ståsted når en skal avgrense rommet.

Det er imidlertid en del kritikk mot begrepet landskapsrom, slik det ble introdusert og brukt av Keller (1993) og Gansum et al. (1997). Nyland (2003) påpeker at en av utfordringene er at det er dagens landskap som sammen med kulturminnet er utgangspunktet for hvordan et landskapsrom blir definert. Men et landskap endres fort, og det er vanskelig å si eksakt

hvordan landskapet var den gang kulturminnet ble anlagt. En annen kritikk fra Nyland er at vi mennesker erfarer verden ut fra subjektive posisjoner. Når en vektlegger landskapets visuelle karakter for sterkt, kan en miste det involverte og handlende historiske menneske.

Både den visuelle metoden og begrepet landskapsrom er benyttet og videreutviklet i ettertid. Prøsch-Danielsen (2002:5) har brukt begrepet med hensyn til ”Jordbruksristninger i ulike landskapsrom”. Her blir ristningene gruppert på en slik måte at de ulike typene er knyttet til bestemte landskap. Den visuelle metoden er blitt benyttet i et romlig studie av bronsemonumenter i Hordaland (Wrigglesworth 2000) og Myhre (2004) har videreutviklet metoden i forskjellig empiriske og teoretiske kontekster, som i hovedsak er maritimt baserte.

Landskap og klima

Landskapet har stor betydning for hvordan været oppleves på en lokalitet. Grovt sett kan vi si at været er en sum av 8 faktorer, der flere av faktorene er knyttet til landskap og topografi (Nitter 2003):

Været = 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8

1. Breddegrad
2. Storstilt vær
3. Årstidsvariasjon
4. Region
5. Storstilt topografi (kyst – indre fjordstrøk – innlandet – fjellet)
6. Småstilt topografi (flatt – hellende – kupert)
7. Overflateegenskaper (vann – skog – vegetasjonløst – sand)
8. Tidsperiode

Det er i første rekke faktorene 4-7 som er knyttet til landskap og topografi, mens faktorene 1-3 er knyttet til det storstilte været. Alle 8 faktorene er grundig beskrevet i Nitter (2003) og av Nitter i Høgestøl et al. (2006).

Som en konsekvens av at disse 8 faktorene varierer fra lokalitet til lokalitet, vil også dag til dag variasjoner av temperatur, nedbør og vind variere innenfor et relativt lite område som Rogaland. Det er et mønster i denne variasjonen som vil bli presentert nedenfor.

Klimarom

I arkeologien er det romlige begrepet landskapsrom benyttet i den hensikt å beskrive landskapets visuelle struktur, og kulturminnenes plassering innen denne visuelle strukturen (Gansum et al. 1997).

Romlige begrep brukes også innen meteorologien. Atmosfæren er stadig i bevegelse og har en tendens til å danne større eller mindre 3-dimensjonale virvler. Disse ulike atmosfæriske fenomen forekommer i en romlig skala fra molekylær (mm) til planetarisk (10.000 km), og tidsskalaen går fra brøkdel av ett sekund til årtier. Tabell 1 gir et eksempel på forslag til inndeling av klima på ulik skala (Utaaker 1991).

Som en ser av tabellen, opererer man med forskjellige klimabegrep ut fra hvilken romlig utstrekning værphenomenet har. Værphenomenet innen en geografisk utstrekning som faktor 4 (region) og 5 (storstilt topografi), kan betegnes som mesoklima. Derimot er faktor 6 (småstilt

topografi) og 7 (overflateegenskaper) knyttet til mindre områder og værphenomen på denne skala kan betegnes som lokal- eller mikroklima.

Tabell 1. Klima på ulike skala: horisontal og vertikal utstrekning, med tilhørende meteorologiske variable og tidskala på variablene.

Table 1. Different scales of climate, horizontal and vertical extent complete with meteorological variables and time scales of the variables.

Klima	Horisontal utstrekning	Vertikal utstrekning	Eksempel	Meteorologiske variable	Tidskala
Mikroklima	1 cm – 1000 m	1 cm – 10 m	Klimaet i en jordbæråker	Temperatur og vind	Timeverdier, 10 minutt verdier
Lokalklima	100 m – 20 km	10 cm – 1 km	Klimaet på Bryne, Rogaland	Temperatur og vind	Døgn og timeverdier
Mesoklima	10 – 200 km	1 m – 6 km	Klimaet i Rogaland	Temperatur, vind og nedbør	30 års normalen
Makroklima	> 200 km	1 m – 50 km	Klimaet i Sør-Norge	Temperatur og nedbør	Klima endring i løpet av 100 år

<i>Climate</i>	<i>Horizontal extent</i>	<i>Vertical extent</i>	<i>Example</i>	<i>Meteorological variable</i>	<i>Time scale</i>
<i>Micro climate</i>	<i>1 cm – 1000 m</i>	<i>1 cm – 10 m</i>	<i>The climate in a strawberry field</i>	<i>Temperature and wind</i>	<i>Hour mean values, 10 minutes values</i>
<i>Local climate</i>	<i>100 m – 20 km</i>	<i>10 cm – 1 km</i>	<i>The climate at Bryne in Rogaland</i>	<i>Temperature and wind</i>	<i>24 hours mean values, hour mean values</i>
<i>Meso climate</i>	<i>10 – 200 km</i>	<i>1 m – 6 km</i>	<i>The climate in Rogaland</i>	<i>Temperature, wind and precipitation</i>	<i>30 years normal period</i>
<i>Macro climate</i>	<i>> 200 km</i>	<i>1 m – 50 km</i>	<i>The climate in Southern-Norway</i>	<i>Temperature and precipitation</i>	<i>Climate change during 100 years</i>

På samme måte som et landskapsrom blant annet er avgrenset av topografien og linjene i landskapet, vil topografi og vegetasjon sette rammer for ulike værphenomen. Disse ulike værphenomener vil igjen eksistere innenfor forskjellige begrensede områder, som jeg har valgt å kalle *klimarom*. Begrepet klimarom brukes ikke innen tradisjonell meteorologi/klimatologi. Når jeg velger å ta dette begrepet i bruk, er det fordi det kan være en hensiktsmessig måte å kommunisere abstrakte fysiske meteorologiske fenomen inn i arkeologiens språk og termer og for å oppnå en felles språklig plattform for faglig dialog.

Et klimarom vil jeg definere som *et område der klimaet er ensartet med hensyn til en bestemt klimaparameter, for eksempel temperatur, nedbør, vindretning eller vindstyrke. Området er avgrenset av topografi og vegetasjon.*

Hvordan en avgrenser et klimarom avhenger av:

- (1) Værphenomenets tidsperspektiv: Tidsperspektivene kan strekke seg fra middelverdier av 10-minuttsmålinger til 100 årsverdier. Jo kortere tidsperspektivet, desto flere og mindre klimarom vil en få. Jo lengre tidsperspektivet er, desto færre og større er klimarommene.
- (2) Den aktuelle klimaparameteren en ønsker å relatere klimarommet til. Eksempelvis: temperatur, nedbør, vindstyrke og vindhastighet.
- (3) De topografiske linjer i landskapet: fra de lange og store linjene som er avgrenset av høye og store fjell, fjorder osv. til de småkuperte linjene i landskapet samt vegetasjonen.

Disse tre punktene er gjensidig avhengig av hverandre. Dette betyr at et klimarom kan variere i størrelsesorden fra 1 cm x 1 cm x 1 cm til 200 km x 200 km x 50 km. Et klimarom kan inneha alle mulige former.

Likheter og ulikheter mellom klimarom og landskapsrom

Både landskapsrom og klimarom er avgrenset av topografi og vegetasjon, men fordi begge begrepene har tilleggskriterier er det sjeldent at en kan definere et og samme område som samme landskaps- og klimarom.

Tiden er en viktig dimensjon for begge rom-begrepene, men spiller ulik rolle. Et landskapsrom vil vanligvis endre seg sakte fordi det er kulturminnene og hvordan kulturminnene henvender seg til landskapet som står i fokus (Gansum et al. 1997). Et klimarom vil derimot kunne endre seg raskt, fordi klimarommets avgrensing avhenger av blant annet klimaparametre som endrer seg raskt. For eksempel, når vinden dreier, vil klimarommets dimensjon endres. Denne type variasjon forekommer innenfor korte (minutter til timer) og lengre tidsintervaller (døgn). Ellers er et klimarom avhengig av topografiske forhold som for eksempel vegetasjon som endres fra sesong til sesong.

Både klimarom og landskapsrom har en annen viktig dimensjon som handler om opplevelse. Opplevelse kan være knyttet til sansene våre, hørsel, syn, følelser og luktesans. Opplevelse av ett og samme klimarom kan endre seg med vindretning, hvor sterkt det blåser og soleksponeringen. I praksis betyr dette at et klimarom kan oppleves som solfylt, varmt og behagelig i det ene øyeblikket, og som skyggefullt, kaldt og mindre behagelig i det neste. Disse variasjonene i et klimarom vil foregå innenfor alle tidsintervaller. Det vil også være en subjektiv faktor, fordi været oppleves forskjellig fra menneske til menneske. En undersøkelse viser at i det engelske språket er det 153 forskjellige måter å beskrive vær og klima på (Stewart 2004). Av disse er det en overvekt av uttrykk som beskriver dårlig vær. Den samme undersøkelsen viser imidlertid at den individuelle betydning og beskrivelse av vær og klima er situasjonsbetinget, og er geografisk avgrenset. Eksempler på adjektiver som beskriver været kan være: idyllisk, pent, stille, vindfylt, voldsomt, vått, tørt, bygevær, varmt, kaldt, ekstremt, fuktig, skyet, klarvær, solfylt, gråvær, tungt, svalt, nydelig, fint og dårlig. Klimaopplevelser kan også være knyttet til stemningsfulle værøpplevelser, for eksempel en soloppgang, solnedgang, skumringstiden, tåkesituasjoner eller frostrøyk.

Landskapsrom har også en dimensjon som handler om opplevelse. Jerpåsen (1996) mener at landskapet har innvirkning på trivsel, følelsen av tilhørighet, og det kan skape opplevelse. Når vegetasjonen endrer seg, vil opplevelsen av landskapsrommet endre seg (Nyland 2003: 46,

fig. 4). En kan også snakke om stemningsfulle landskap, og en kan tenke seg triste eller glade landskap (Tuan 1977). Tuan hevder videre at opplevelse av et sted handler om personlig erfaring, og vil kunne oppleves forskjellig (Tilley 1994:26).

Hva vi ser og hva vi opplever vil være forskjellig fra person til person. Dette vil avhenge av menneskets bakgrunn og erfaring og vil variere med livsform, brukerbehov og hvilken funksjon ulike grupper tillegger det samme landskapet (Gaukestad 1988:22). Som et resultat av ulik bevegelse gjennom landskapet, er vårt bilde av landskapet subjektivt og personlig (Jerpåsen 1996). Kjennskap til omgivelsene er dermed grunnleggende for menneskets relasjon til steder, og avgjørende for oppfattelsen av rommet (Bukkemo 2006:16).

Klimarom på ulike skalaer m/eksempler

Klimarom kan defineres innenfor fire forskjellige skalaer:

1. Klimarom på makronivå
2. Klimarom på mesonivå
3. Klimarom på lokalnivå
4. Klimarom på mikronivå

For hver av disse fire klimarommene vil en vise hvordan de avhenger av (1) værphenomenets tidsperspektiv, (2) den aktuelle klimaparameteren en ønsker å relatere klimarommet til og (3) de topografiske linjer i landskapet.

Det er også viktig å være klar over at størrelsene på klimarommene ikke er fastlåste i rom og tid. De overlapper hverandre.

1. Klimarom på makronivå > 200km

Klimaet på makronivå tar utgangspunkt i kurvene som viser hvordan temperatur og nedbør har variert og endret seg de siste 100 år. Hanssen-Bauer (2005:6,15) viser de forskjellige temperatur- og nedbørsregioner for Norge. (se:

http://met.no/english/r_and_d_activities/publications/2005/15_2005/15_2005.pdf)

Oppdelingen er basert på at hver region viser samme trend for perioden 1875–2004. Med hensyn til nedbør opereres det med 13 nedbørsregioner og med hensyn til temperatur opereres det med 6 regioner. Det er vanlig å slå sammen nedbørsregionene 1, 2 og 3 samt 4, 5 og 6. Da vil temperatur- og nedbørsregionene i grove trekk samsvare for Sør-Norge. Det betyr at området sør for Dovre vil være delt i to store klimarom, delt på midten (nord-sør) av Langfjella. Grovt sett vil hele Vestlandet, fra Mandal i sør til Kristiansund i nord være et stort klimarom, og hele Østlandsområdet vil være et annet.

I et slikt perspektiv vil alle kulturminner i Rogaland være en del av det samme klimarommet, på makronivå og møte de samme klimatiske utfordringer.

2. Klimarom på mesonivå: 10 – 200 km.

Klimaet i Rogaland viser relativt store forskjeller i vær og klima fra dag til dag. For å kunne fange opp disse forskjellene i temperatur, nedbør og vind, er 30-års normalene et naturlig utgangspunkt. Vi skal under nærmere se på disse dag til dag forskjellene.

Temperatur

Temperaturforholdene på en lokalitet påvirkes av flere faktorer, blant annet av strålingsbudsjett (inversjon, skyer, sesongvariasjon), lokale terrengeffekter, temperaturvariasjoner oppover i høyden, avstand fra kysten, høyde over havet og storskala sirkulasjon som har betydning for om luftmassene som tilføres er varme, kalde, tørre eller fuktige (Nitter 1999). Vi skal her konsentrere oss om avstand fra kysten, siden det er denne faktor som gir størst utslag i temperaturvariasjonene på denne skala. I denne sammenheng er havets høye varmekapasitet en nøkkelfaktor. At havet har høy varmekapasitet betyr at det skal store energimengder til å få varmet opp havet. På den annen side, når havet først er varmet opp, holder det lenge på varmen. Om vinteren er havet varmere enn landet og avgir varme til omgivelsene. Om sommeren, når landområdene varmes opp, er havet kaldere og avgir dermed kulde til omgivelsene. Jo lengre fra kysten en kommer, desto mindre innflytelse får havet på omgivelsene.

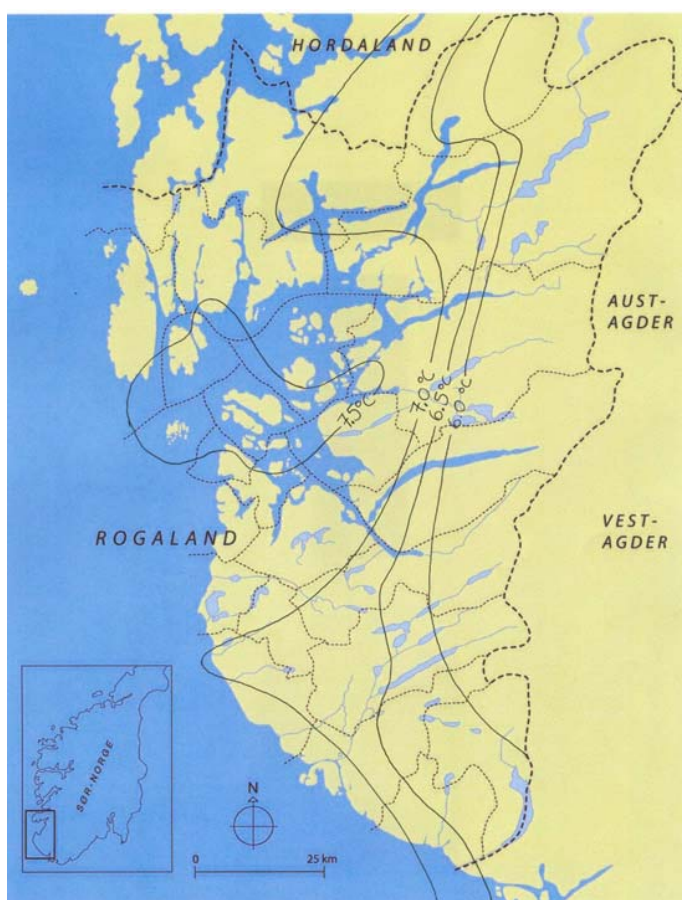

Fig. 1. Figuren viser normal årsmiddeltemperatur for Rogaland. Gjelder for normalperioden 1961-1999. Kilde:

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 1. The figure shows the normal annual mean temperature in Rogaland during the normal period 1961 –1990. From

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 1, 2 og 3 viser temperaturfordelingen i Rogaland, henholdsvis på årsbasis, for februar- (kaldeste måned) og juli måned. Fig. 1 viser at årstemperaturen synker desto lengre inn i landet en kommer. De høyeste temperaturene finner en blant øyene i Boknabassenget. Fordeling av februartemperaturen (fig. 2) viser samme mønster som fordeling av årstemperatur. En finner de høyeste vintertemperaturene i Boknabassenget, på Karmøy og Kvitsøy (1,6 °C). Lavest temperatur finner vi i Sauda (-1,7 °C). Årsaken til denne forskjellen er at fjorden blir forttere avkjølt enn havet lengre ute, og avgir dermed kulde til omgivelsene. Det er også interessant å legge merke til at hele kyststrekningen langs Jæren ligger innenfor samme temperatursonen, på lik linje med de kaldeste lokalitetene i Ryfylkebassenget. Dette

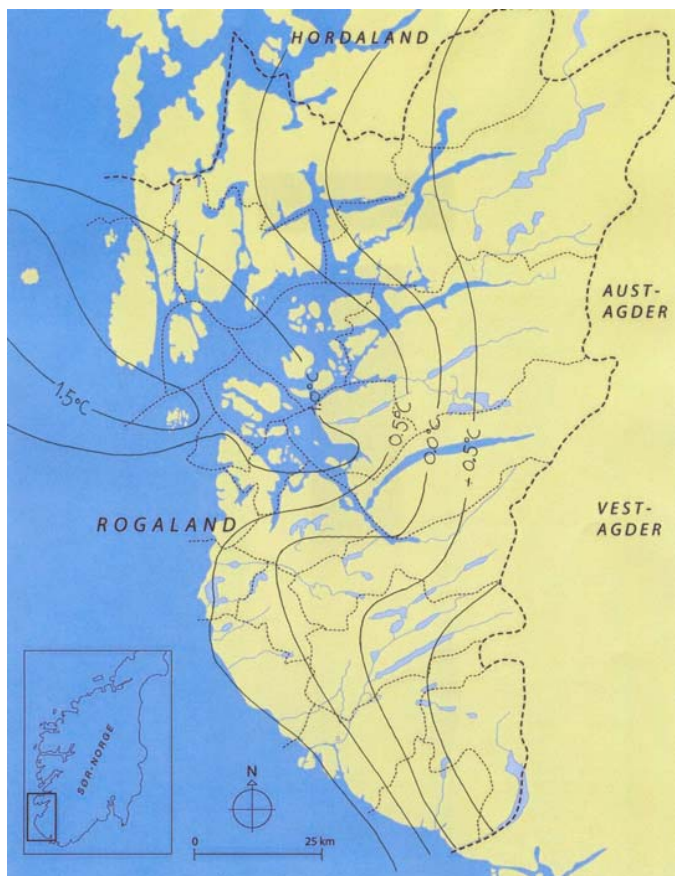

Fig. 2. Figuren viser normal februar middeltemperatur for Rogaland. Gjelder for normalperioden 1961-1990.

Kilde:

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 2. The figure shows the normal February mean temperature in Rogaland during the normal period 1961-1990.

From

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

viser at det kun er lokalitetene helt ute ved kysten som får fullt utbytte av varmen fra havet om vinteren. En skal ikke langt fra kysten før effekten avtar.

Går en julitemperaturen, er resultatet det motsatte av vintertemperaturfordelingen. Fig. 3 viser at de kaldeste områdene finner en ute ved kysten. Lavest julitemperatur har Obrestad Fyr (12,8 °C). Temperaturen stiger desto lengre inn i landet en kommer og høyest temperatur finner en i Sauda (14,9 °C). Årsakene er havets varmekapasitet. Fjordene og Boknabassenget blir fortere varmet opp enn havet, og avgir dermed varme til omgivelsene. Det er også interessant å legge merke til at temperaturdifferansen kun er 2,1 °C mellom Sauda og Obrestad Fyr for juli, mens midlere temperaturdifferanse mellom Sauda og Kvitsøy er betydelig høyere for februar måned (3,3 °C).

Som en konsekvens av dette, er temperaturforskjellen mellom sesongene størst for innlandsstasjonene. For Sauda er temperaturdifferansen mellom varmeste (juli) og kaldeste måned (februar) hele 16,6 °C, mens temperaturdifferansen mellom februar og august er 11,9 °C for Obrestad fyr.

Det er også en annen forskjell som det er viktig å poengtere. Ute ved kysten finner en maksimumstemperaturen i august, mens i innlandet er maksimumstemperaturen i juli. Dette skyldes at havets høye varmekapasitet fører til en treghet i oppvarmingene av luftmassene helt ute ved kysten sommerstid (havet avgir kulde).

Vi ser av fig. 1, 2 og 3 at temperaturen i fjellet, uavhengig av årstid, er lavere enn ute og ved kysten og innlandet. Dette har sin forklaring i at gjennomsnittlig avtar temperaturen med 0,7 °C/ 100 meter, avhengig av stabiliteten i luftmassene. Høyden over havet spiller med andre ord en viktig rolle med hensyn til temperaturfordelingen i landskapet.

Med utgangspunkt i 30-årsnormaler, viser fig. 1, 2 og 3 at klimarommene på mesoskala i Rogaland er noen avlange tanner, som strekker seg i nord-sør-retning.

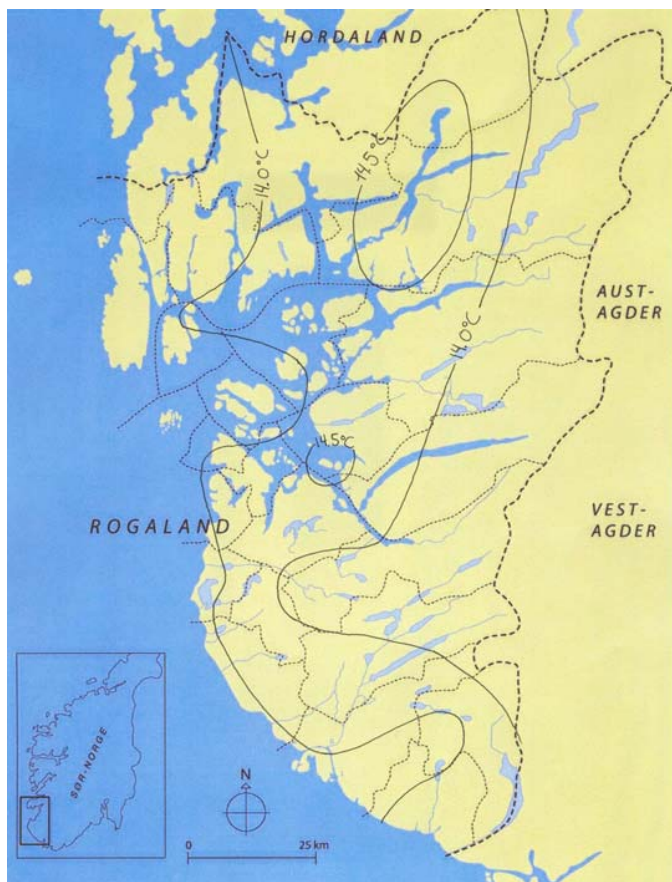

Fig. 3. Figuren viser normal juli middeltemperatur for Rogaland. Gjelder for normalperioden 1961-1990. Kilde:

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 3. The figure shows the normal July mean temperature in Rogaland during the normal period 1961-1990. From <http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Vindforhold

Høytrykket over Azorene og Islandslavtrykket flytter posisjon gjennom året. Dette medfører at polarfronten skifter bane. Lavtrykk med tilhørende nedbørsområder dannes ved polarfronten. Fronten forflytter seg innover land fra vest og gir en vekselvirkning av lavtrykk og høytrykk. Dette får konsekvenser for de dominerende vindretninger gjennom året for hele Norge. Ikke minst fører denne vekslinger til at værforholdene på kysten blir skiftende, ikke bare fra dag til dag, men også gjennom året. For Vestlandet sin del medfører dette at værtyper som gir opphav til vind fra sørvest og vest forekommer svært hyppig sommer, høst og vinter. Mens det er vind fra nord, nordøst, sørøst og variabel vind som er mest fremtredende om våren. Vind fra nordvest har sitt maksimum om sommeren. Derimot forekommer vind fra sør sjeldent for sommer- og høstsesongen men vind fra øst er sjelden hele året (Nitter 1999).

Nedbørsforhold

Nedbørsfordelingen i Rogaland avhenger av topografi, vindretning, sesongvariasjoner, dreining på isobarfeltet, lavtrykks plassering, banen til polarfronten og samt styrken på isobarfeltene (Nitter, 1999). Sesong, topografi og vindretning er av størst betydning.

Alle meteorologiske stasjoner i Rogaland følger sammen fordeling av midlere nedbør gjennom året. Fordelingen for Sola, er derfor representativ for resten av fylket (fig. 4). I middel finner en de laveste verdiene for april, der verdiene varierer mellom 51 mm (Stavanger) og 113 mm (Ulladalen i Ryfylke). Deretter øker summen utover våren og sommeren, for å nå maksimumverdier på mellom 143 mm (Kvitsøy) og 362 mm (Maudal) for

Med utgangspunkt i 30-årsnormaler, viser fig. 1, 2 og 3 at klimarommene på mesoskala i Rogaland er noen avlange tanner, som strekker seg i nord-sør-retning.

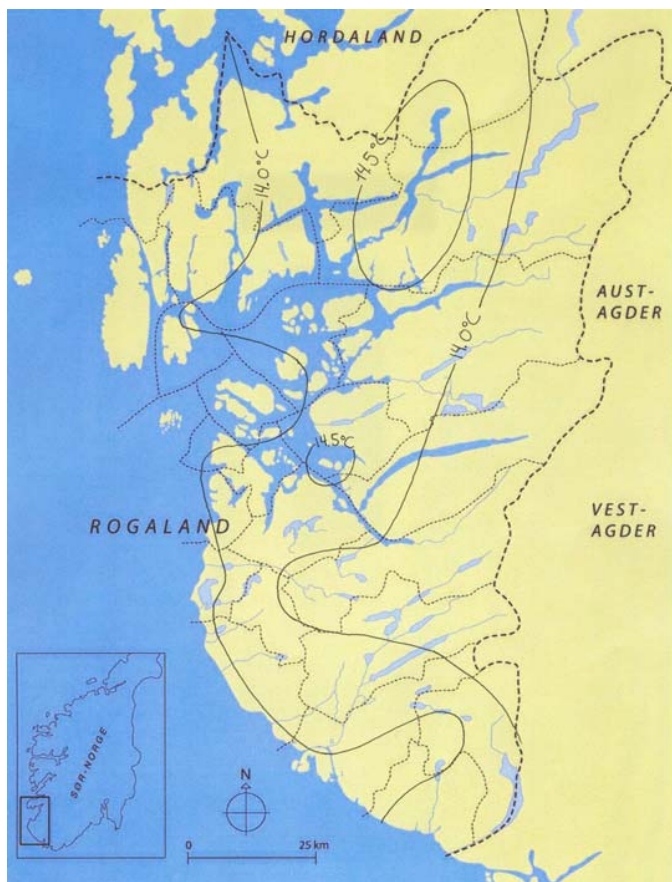

Fig. 3. Figuren viser normal juli middeltemperatur for Rogaland. Gjelder for normalperioden 1961-1990. Kilde:

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 3. The figure shows the normal July mean temperature in Rogaland during the normal period 1961-1990. From <http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Vindforhold

Høytrykket over Azorene og Islandslavtrykket flytter posisjon gjennom året. Dette medfører at polarfronten skifter bane. Lavtrykk med tilhørende nedbørsområder dannes ved polarfronten. Fronten forflytter seg innover land fra vest og gir en vekselvirkning av lavtrykk og høytrykk. Dette får konsekvenser for de dominerende vindretninger gjennom året for hele Norge. Ikke minst fører denne vekslinger til at værforholdene på kysten blir skiftende, ikke bare fra dag til dag, men også gjennom året. For Vestlandet sin del medfører dette at værtyper som gir opphav til vind fra sørvest og vest forekommer svært hyppig sommer, høst og vinter. Mens det er vind fra nord, nordøst, sørøst og variabel vind som er mest fremtredende om våren. Vind fra nordvest har sitt maksimum om sommeren. Derimot forekommer vind fra sør sjeldent for sommer- og høstsesongen men vind fra øst er sjelden hele året (Nitter 1999).

Nedbørsforhold

Nedbørsfordelingen i Rogaland avhenger av topografi, vindretning, sesongvariasjoner, dreining på isobarfeltet, lavtrykks plassering, banen til polarfronten og samt styrken på isobarfeltene (Nitter, 1999). Sesong, topografi og vindretning er av størst betydning.

Alle meteorologiske stasjoner i Rogaland følger sammen fordeling av midlere nedbør gjennom året. Fordelingen for Sola, er derfor representativ for resten av fylket (fig. 4). I middel finner en de laveste verdiene for april, der verdiene varierer mellom 51 mm (Stavanger) og 113 mm (Ulladalen i Ryfylke). Deretter øker summen utover våren og sommeren, for å nå maksimumverdier på mellom 143 mm (Kvitsøy) og 362 mm (Maudal) for

oktober måned. Verdiene avtar igjen utover vinteren til april. Denne årsfordeling av nedbør er lik for hele Vestlandet og skyldes endring i polarfrontbanens posisjon gjennom året. Endring i polarfrontbanens posisjon fører til at de dominerende vindretninger over Vestlandet varierer gjennom året, noe som igjen påvirker nedbørsfordelingen i fylket.

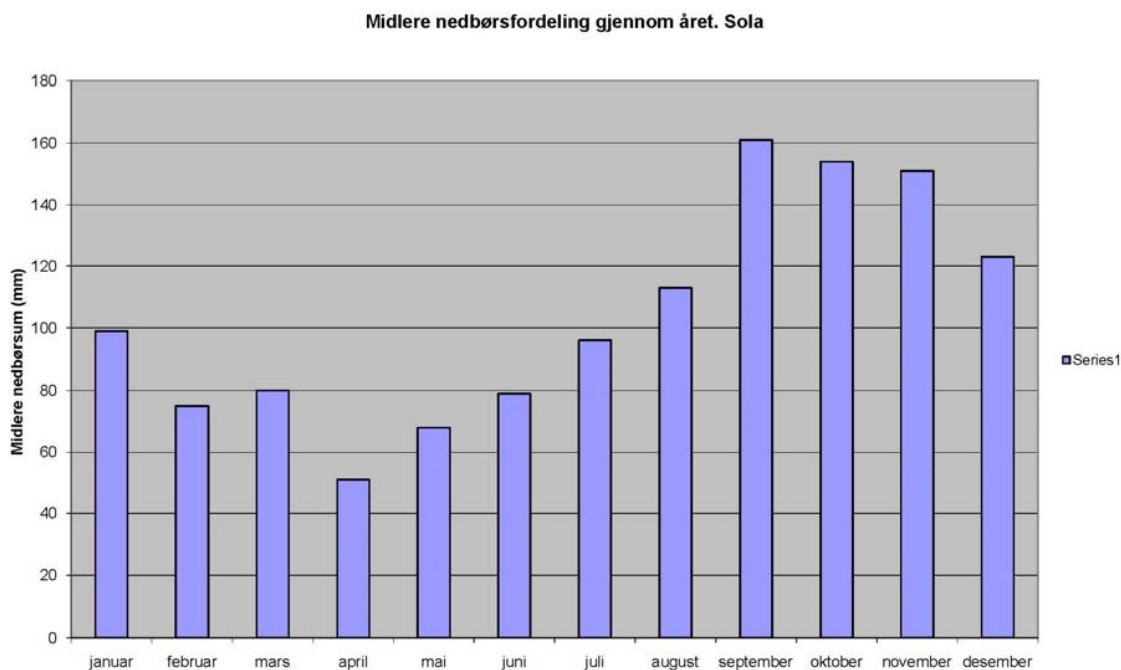

Fig. 4. Figuren viser fordeling av normal måned middelnedbør for Sola. Gjelder for normalperiode 1961-1990. Kilde: <http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 4. The figure shows the frequencies of normal monthly mean precipitation in Sola during the normal period 1961-1990. From <http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

30-års normalen viser at nedbørsfordelingen i Rogaland har en vest-øst gradient. Av fig. 5 ser en at jo lengre inn i landet en kommer, desto høyere er årsmiddelet. Det skyldes at det meste av nedbøren som kommer innover Rogaland er transportert med de vestlige vindene. Når luftmassene treffer et bratt terreng, vil de bli presset opp. Luftmassene blir da avkjølt, det vil forekomme en kondensasjon og nedbør felles ut. Resultatet av denne topografiske effekten er at midlere årsnedbør er ~100 % høyere i Suldal og Vindafjord i Ryfylke enn ute ved den ytterste kyststrøpen.

Med hensyn til fra dag til dag variasjoner finnes det mange vær-situasjoner som avviker i forhold til denne fordeling fordi nedbørsfordelingen er meget avhengig av vindretning. I det vinden dreier fra vest til en annen retning vil også fordelingen bli annerledes. For eksempel, i en vær-situasjon med vind fra øst vil det generelt falle lite nedbør på Vestlandet, og man vil finne en svak maksimumssone lengst ute i havgapet ved Utsira (Andersen, 1972).

Nedbørsfordelingen vist i fig. 5 viser at klimarommene med hensyn til nedbør er avlange og strekker seg nord-sør, med en øst-vest gradient.

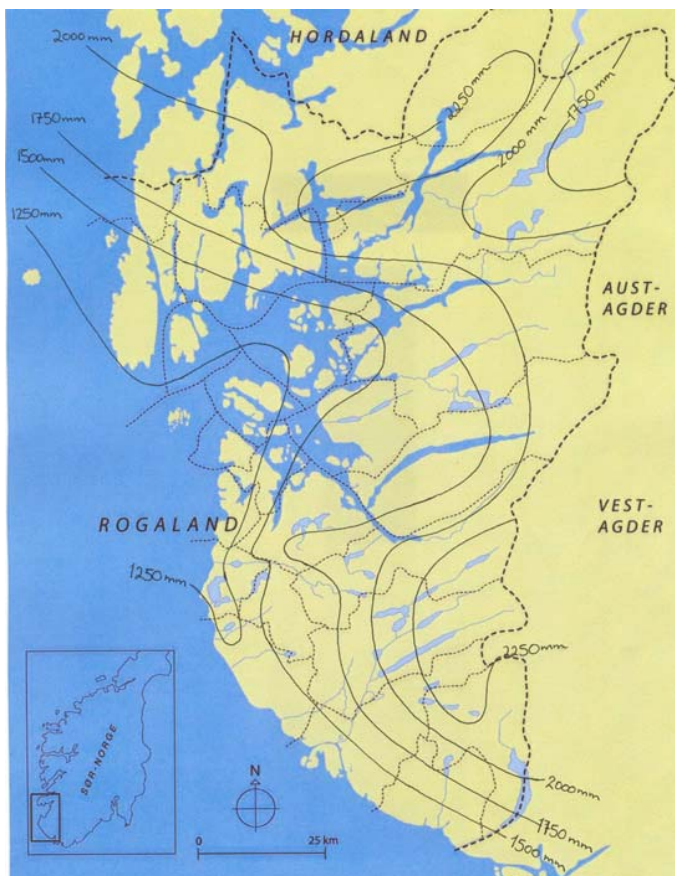

Fig. 5. Figuren viser normal årsmiddelnedbør for Rogaland. Gjelder for normalperioden 1961-1990. Kilde:

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

Fig. 5. The figure shows the normal annual mean precipitation in Rogaland during the normal period 1961-1990.

From

<http://met.no/observasjoner/rogaland/index.html>

3. Klimarom på lokalnivå: 100 m – 20 km

Selv om det er de store værssystemene som er avgjørende for klimaet på våre breddegrader, er det de lokalklimatiske utfordringer mennesket først og fremst møter i dagliglivet. Lokalklima er godværs klima eller kontrastens klima, der topografi og overflateegenskaper til landskapet er viktig. For å kunne studere forskjeller i lokalklima kan man verken bruke 100 års gjennomsnittsverdier eller 30 års normalverdier. En må bruke døgnverdier eller timeverdier. De fysiske forklaringene med hensyn til værphenomen på lokalnivå er grundig beskrevet i Nitter (2003) og Nitter i Høgestøl et al. (2006).

De lokalklimatiske utfordringene er først og fremst knyttet til temperatur og vind. Det er vanskelig å påpeke store nedbørsvariasjoner innenfor avstander på 100 m. Derimot forekommer det små nedbørsvariasjoner innenfor avstander på 20 km. Disse er imidlertid behandlet under klimarom på mesoskala.

Ved studie av klimarom innenfor grenser på 100 m til 20 km, må en ha et fugleperspektiv på området. Det er småskalatopografien som setter grenser for rommene. Eksempler på et klimarom kan være en dal, et åpent område avgrenset av fjell på alle sider, et dalføre (se fig. 6), en fjelltopp (fig. 7), et vann, et åpent havområde, en helning osv. Vegetasjonene kan også sette grenser for et klimarom, f.eks. en skogsgrense, eller en klynge med trær.

Ved å stå nede i et dalføre kan en få en opplevelse av å være en del av et rom (fig. 6). På en vindstille, skyfri dag kan det i dette rommet eksistere et lukket værssystem, fjell og dalvind. Dette vindsystemet er generert av temperaturdifferanser, styrt av solen, og avgrenset av topografien. Det har også et tidsbegrenset perspektiv da det kun eksisterer de timene på dagen

da solen er mest effektiv (fjellvind) og om natten når avkjølingen pga langbølget strålingstap er på det sterkeste. Fjell- og dalvind er tidligere forklart i Nitter (2003).

Fig. 6. Et dalføre er et eksempel på et klimarom på lokalnivå. Kjerrigstølsdalen, Sirdalen.
Foto: Marianne Nitter.

*Fig. 6. A valley is an example of a climate-room on local-level. Kjerrigstølsdalen, Sirdalen.
Photo: Marianne Nitter.*

Fig. 7. En fjelltopp er et eksempel på et klimarom på lokalnivå. Sinneskulen, Sirdalen. Foto:
Marianne Nitter.

*Fig. 7. A mountaintop is an example of a climate-room on local-level. Sinneskulen, Sirdalen.
Photo: Marianne Nitter.*

En fjelltopp kan også være et klimarom (fig. 7). Dette rommet er avgrenset av skråningene på alle kanter. Dette klimarommet er spesielt knyttet til vind. I værissituasjoner der isobarfeltet (trykkfeltet) tilsier sterk vind, vil det blåse betydelig kraftigere på toppen av fjellet enn lengre nede i dalsiden. Dette skyldes en forsterkning av luftstrømmen. Men det finnes værissituasjoner der klimarommet på toppen av fjellet føles helt motsatt. I en klarværssituasjon, med et tilhørende svakt isobarfelt, kan det være helt vindstille på toppen, mens en derimot har kjent en trekk på vei opp til toppen (fjell- og dalvinden).

En fjord kan være et klimarom med hensyn til bølgeklimate som er et værffnomen av lokal karakter (fig. 8). Den lange kystlinjen, inkludert fjorder og øyer i Boknabassenget, medfører at vindretning og vindstyrke er av stor betydning for bølgeklimate. Hvor en finner lune havner, vil derfor variere fra dag til dag, avhengig av vindretning og vindstyrke.

Fig. 8. En fjord er et eksempel på et klimarom på lokalnivå. Gandsfjorden, Stavanger. Foto: Marianne Nitter.

Fig. 8. A fjord is an example of a climate-room on local-level. Gandsfjorden, Stavanger. Photo: Marianne Nitter.

Et åpent landskap kan være et klimarom (fig. 9). Store deler av kystlandskapet i Rogaland er skogfritt. Dominerende vindretning på Rogalandskysten er vind fra vest ofte forbundet med lavtrykkspassing og sterk vind. Luftmassene som kommer fra vest treffer den skogfrie kysten med full styrke. Manglende skog i det småknausete landskapet medfører at vindstyrken bare blir lite redusert og det finnes knapt skjerming for vinden. Imidlertid kan dette åpne landskapet inneholde mindre klimarom i værissituasjoner der det blåser mindre, men dette vil avhenge av vindretning. Dette storstilte åpne landskapet, som også kan minne om fjellet, består av småskala landskapstrekk som knauser, grunne daler, vann, bukter osv. Dette fører til

en vekselvirkning mellom ytterpunktene varmt, kaldt, vindstille og vindfylt, alt ettersom hvor man er i le eller om solen får full uttelling. Dette fører oss videre til neste klimarom.

Fig. 9. Et åpent landskap kan være et klimarom på lokalnivå. Lygra i Hordaland. Foto: Marianne Nitter.

Fig. 9. An open landscape is an example of climate-room on local-level. Lygra in Hordaland. Photo: Marianne Nitter.

4. Klimarom på mikronivå: 1 cm – 1000 m

For å kunne si noe om variasjonene i klima på mikroskala må vi benytte oss av timeverdier eller 10-minutts middelerverdier. De klimatiske utfordringene på mikronivå er knyttet til temperatur og vind. Klima på denne skala må observeres og erfares fra bakkenivå. En kan tenke seg at en beveger deg gjennom landskapet. På dette nivå vil en oppleve å gå ut og inn av forskjellige klimarom, avhengig av landskapets karakter. Landskapsrommet kan da avgrenses av vegetasjon, en stor stein, en kløft/sprekk, en fjellvegg, et lokalt dalføre, en helning, leplanting eller et relativt stort homogent område.

Et skogholt er et eksempel på et klimarom på denne skala (fig. 10). Skogen har betydning for lokalklima, men ulik fra årstid til årstid. Om sommeren er skogen et varmt tilholdssted. Undersøkelser som er gjort viser at maksimumstemperaturen om sommeren er høyest i skogen, og lavest ute ved kysten. Dette skyldes at skogen absorberer varmestråling fra solen og temperaturen stiger. Denne effekten mangler ved den skogfrie, ventilerende kysten hvor en ikke oppnår samme temperaturøkning.

Fig. 10. Et skogholt er et eksempel på et klimarom på mikronivå. Rosenli, Stavanger. Foto: Marianne Nitter.
Fig. 10. A grove is an example of climate-room on micro-level. Rosenli, Stavanger. Photo: Marianne Nitter.

Et område som heller mot sørøst, med skjerming både av topografi og vegetasjon mot ”nordvesten” er et annet eksempel på et klimarom (fig. 11). Om våren og sommeren vil dette klimarommet i spesielle vær-situasjoner føles varmt. Dominerende vindretning på Vestlandet om våren og sommeren er fra nordvest. Dager der solen har begynt å varme, men luften

Fig. 11. Et området som heller mot sørøst, med skjerming både av topografi og vegetasjon mot nordvest er et eksempel på et klimarom på mikronivå. Godalen, Stavanger. Foto: Marianne Nitter.

Fig. 11. An area, sloping in a south-easterly direction with shielded topography and vegetation towards northwest, is an example of a climate-room on micro-level. Godalen, Stavanger. Photo: Marianne Nitter.

fortsatt er kald, kan temperaturen bli høy i et slikt klimarom på grunn av den doble leeffekten, av helning og vegetasjon. Om høsten derimot, når den dominerende vindretning er fra sørøst, vil dette klimarommet ofte oppleves vindfylt.

Et lite område, i le av en busk, et gjerde e.l. er et eksempel på klimarom på mikronivå (fig. 12). En slik leeffekt gir bedre vekstbetingelser, avhenging av høyden på busken, vindretning, styrke og plassering i forhold til solen.

Fig. 12. Et lite område, i le av en busk er et eksempel på et klimarom på mikronivå. Foto: Marianne Nitter.

Fig. 12. A small area, in lee behind a hedge is an example of a climate-room on micro-level. Photo: Marianne Nitter.

Oppsummering

Som meteorolog på en kulturhistorisk institusjon er en av mine utfordringer å forklare hvorfor og hvordan været varierer over lange og små avstander, på lang og kort sikt (Nitter 1999, Nitter (2003), Høgestøl et al. 2006). Som en fortsettelse av dette arbeidet har jeg hatt et ønske om å undersøke om det er mulig å beskrive meteorologiske fenomen med andre begreper og innfallsvinkler enn det som tradisjonelt brukes i meteorologien for å integrere kultur og kulturhistorie med meteorologi og klimatologi.

I denne artikkelen er begrepet klimarom introdusert og gitt en definisjon. Det er beskrevet hvordan de fire forskjellige klimarommene er begrenset med hensyn til horisontal og vertikal utstrekning, samt tidsoppløsningen til de aktuelle meteorologiske parametrene. De forskjellige klimarommene er illustrert med eksempler.

I dette arbeid ønsker jeg ikke å trekke noen konklusjon om begrepet klimarom er et anvendbart begrep som kan benyttes i humanistisk forskning. En god måte å teste ut begrepet er å prøve det ut i flere tverrfaglige prosjekter, jfr. Høgestøl et al. (2006).

Takk

Takk Jenny Rita for de årene jeg fikk lære deg å kjenne på Arkeologisk museum i Stavanger (AmS). Det har gitt meg mange gode minner. Du var en spennende samtalepartner, alltid åpen for nye problemstillinger, men også konstruktiv kritisk. Du var en av ildsjelene som fikk inkludert meteorologi/klimatologi som fag ved AmS. Uten deg hadde jeg neppe hatt min arbeidsplass her på museet. Derfor, i min introduksjon av begrepet klimarom har du vært savnet i prosessen. Jeg ser frem til dine tilbakemeldinger på denne innfallsvinkel å integrere meteorologiske fenomen inn i en humanistisk tankegang eller sag som Myhre(1995), når klima blir håndtert av mennesker blir det kultur. Til slutt, takk til Lotte Selsing som har lest

gjennom manus og har kommet med konstruktive tilbakemeldinger og takk til Sverre Engen som har lest engelsk korrektur.

Referanser

- Andersen, P. 1972: The distribution of monthly precipitation in Southern Norway in relation to prevailing H. Johansen weather types. *Årbok for Universitetet i Bergen, Mat.-Naturv. Serie 1*, 3-20
- Aune, B. 1993: Temperaturnormaler. Normalperioden 1961-1990. *Rapport 2, Klima*. Det norske meteorologiske institutt.
- Bukkemoen, G.B. 2006: *Alt har sin plass. Stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- European Landscape Convention, 2000:
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Conventions/Landscape/default_en.asp
- Gansum, T., Jerpåsen, G.B. & Keller, C. 1997: Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder. *AmS-Varia* 28, 55 s.
- Gaukestad, E. 1988: Kulturlandskapet og skinnenighetens harmoni. *Dugnad 1/88*, 11-30.
- Keller, C. 1993: Visuelle landskapsanalyser i arkeologien. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1991/1992*, 59-68.
- Hanssen-Bauer, I. 2005: Regional temperature and precipitation series for Norway: Analyses of time-series updated to 2004. *Met.no report 15/2005 Climate*, Norwegian Meteorological Institute.
- Høgestøl, M., Prøsch-Danielsen, L., Bakke, B., Bakkevig, S., Borgarp, C., Kjeldsen, G., Meeks, A., Nitter, M. & Walderhaug, O. 2006: Helleristningslokaliteter i Stavangerområdet, Rogaland. Dokumentasjon, sikring og tilrettelegging. *AmS-Rapport 19*, 100 s.
- Jerpåsen, G.B. 1996: Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse. *Varia* 35, Universitetets Oldsaksamling, 191 s.
- Lillehammer, G. 2004: Konflikter i landskapet. Kulturminnevern og kulturforståelse: Alvedans og utmark i Hå kommune i Rogaland, SV-Norge. *AmS-Varia* 42, 287 s.
- Myhre, B. 1995: Innledning til seminaret ”Kilder for klimadata i Norden fortrinnsvis i perioden 1860-1993”. I Selsing, L. (red.): Kilder for klimadata i Norden fortrinnsvis i perioden 1860-1993. *AmS-Varia* 24, 11-13.
- Myhre, L.N. 2004: Trialectic archaeology. Monuments and space in southwest Norway 1700-500 BC. *AmS-Skrifter* 18, 245 s.
- Nitter, M. 1999: *Variability in the atmospheric circulation of the North Atlantic region in the period 1881-1993*. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Nitter, M. 2003: Klima og hverdag. Hva er lokalklima og hvordan virker det inn på vårt daglige liv. *Frå haug ok heidni 1-2*, 27-34.
- Nitter, M. 2005: Menneskers forhold til vær og klima i forhistorien. Skisser til metodeutvikling. I Høgestøl, M., Selsing, L., Løken, T., Nærøy, A. J. & Prøsch-Danielsen, L. (red): Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning. *AmS-Varia* 43, 147-153.
- Nyland, A.J. 2003: *Å finne noe kjent ved det ukjente. Ytre, nordre Sunnmøre i neolitikum*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Pedersen, E.A. 1989: Jernalder-bosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse. *Varia* 17. Universitetets Oldsaksamling, 194 s.
- Prøsch-Danielsen, L. 2002: Jordbruksristningene i ulike landskapsrom. *Frå haug ok heidni 1*, 5-12.

- Puschmann, O. 2005: Nasjonalt referansesystem for landskap. Beskrivelse av Norges 45 landskapsregioner. *NIJOS rapport 10*, 196 s.
- Riksantikvaren, 2007: Strategi for arbeid med landskap.
<http://www.dirnat.no/attachment.ap?id=2400>
- Scanche, A. 1995: Det symbolske landskapet - landskap og identitet i samisk kultur. *Ottar 4*, 38-47.
- Stewart, A.E. 2004: *Assessing the human experience of climate: Development of the Climate Adjective Rating Scale (CARS)*. Poster presentert på The 85 Annual Meeting of the American Meteorological Society, San Diego, CA, USA.
- Tilley, C. 1994: *A phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Berg, Oxford, Providence, USA.
- Tuan, Yi-Fu. 1977: *Space and Place. The perspective of experience*. London.
- Thomsen, H. (red.) 2003: *Rogaland. Historien. Landskapet. Mennesket. Kulturen. En kulturhistorisk reise gjennom fylkets 27 kommuner*. Wigestrands forlag, Stavanger, 469 s.
- Utaaker, K. 1991: *Mikro- og lokalmeteorologi. Det atmosfæriske miljø på liten skala*. Alma mater forlag a/s, Bergen, 242 s.
- Vogt, D. 2000: Helleristninger i Onsøy. Fredrikstad kommune, Østfold. *Varia 50*, Universitetets kulturhistoriske museer oldsaksamlingen, 102 s.
- Wrigglesworth, M. 2000. *Ristninger og graver som sted. En visuell landskapsanalyse*. Upublisert masteroppgave, Universitetet i Bergen.

Hull etter hull – Hus på hus

Perry Rolfsen

Abstract

Rolfsen, Perry 2008: **Postholes and houses in abundance**. 2008, jenny-rita.org, Stavanger, Norway.

In Norway the first mechanical topsoil stripping occurred near Oddernes Church, Kristiansand municipality, Southern Norway, in 1971. It brought to light a large number of subsoil structures; postholes, ditches and pits from house-sites, pit houses, graves and different kinds of pits dating to the Roman and Migration Periods in the Iron Age. Since then, many sites have been uncovered across the country with the help of this method. From 2000 onwards, an unexpected amount of sites have been found in the eastern and southern parts of Norway.

At present the usual practice of topsoil stripping is the mechanical removal of soil without sifting. In the habitation areas of settlements a large number of structures, in particular postholes are discovered on a regular basis during archaeological excavations. It is also well reported that many house-sites partly overlap, thus creating difficulties during fieldwork, as the archaeologists are faced with many challenges with regard to classification of contexts, activity areas and dating.

Most of the excavated occupation sites in the farmland have been cultivated for several thousand years. Over the course of time, many sheaf poles, hay drying racks and fences have been erected in these areas. The hay drying racks excluded however, the dimensions of poles and posts vary only a little in diameter, between 8-12cm for the sheaf poles and 12-15cm for the fence posts. The evidences indicate these to have been dug as far as 40-50cm deep, but consequently also a little down in the subsoil. On central farms ten thousands of poles and posts have been distributed in the same fields over a period of hundred to two hundred years. An important question is therefore the development of methods in order to distinguish between poles of earlier and later occupations phases on the settlement sites.

In addition, a number of ongoing processes in the soil caused by humans, animals, plants, micro-organisms and frosts have lead to the displacement of finds and to a constant formation of new structures in the subsoil.

In order to reach a complete picture as possible of farm structure and settlement the features, and in particular postholes, have to be examined by using a strategic, professional approach. The author claims the machine sifting of the soil to be executed in the same manner as this was carried out with excellent results during his excavations of a Roman Period village at Augland, Kristiansand municipality, in 1974-75.

The knowledge about artefacts is well documented as the result of the excavation of occupation sites, and a wealth of ideas has been created in the past years. However, the author questions the knowledge, competence and experience of the younger generations of archaeologists with regard to mastering tasks required by the excavation of house-sites. Do the diggers ask relevant questions; do they dare to discuss problems and apply new approaches; do they build only on recent information and publications; and - are the elder

generations of archaeologists sufficiently broad-minded with regard to the views of the younger generations? According to the author, in order to achieve new goals in this field these questions have to be extended to include also ways of thinking innovatively about the excavation of structures from occupation sites.

Perry Rolfsen, Kulturhistorisk museum, P. O. Box 6762 St. Olavs plass, NO-0130 Oslo, Norway. Telephone (+47) 22859559, mobile (+47) 911 98 316, e-mail perry.rolfsen@khm.uio.no

Key words: Stone Age - Modern Times, mechanical topsoil stripping, documentation techniques, house-sites, pits, postholes, cultural landscape, agriculture, poles, posts.
Emneord: Steinalder - moderne tid, flateavdekking, dokumentasjonsteknikker, hustufter, groper, stolpehull, kulturlandskap, jordbruk, staur, stolper.

Hull etter hull – hus på hus

PERRY ROLFSEN

INNLEDNING

En ung arkeolog spurte forleden: ”Har du, Perry, funnet hustufter?” Jeg kvakk til og så på ham. Han tilføyde: ”En ekte arkeolog finner hustufter.” Jeg kastet et flyktig blick på ham og trakk på smilebåndet.

Da jeg kom inn på kontoret mitt, kunne jeg ikke gi slipp på den ungdommelige ytringen. Var det noe han selv hadde erfart eller var det kunnskap fra forelesninger eller bøker? Var dette en ny holdning innen faget som jeg ikke hadde fått med meg? Hadde jeg falt av lasset?

Vel, denne ytringen har i alle fall bidratt til at jeg har festet noen ord på papiret om strukturer i undergrunnen, om stolpehull, groper og hus.

Tuft etter tuft oppdages nå opp over alt ved maskinell flateavdekking. Perfekte hus med regelmessig grunnplan er i ferd med å bli prototypen på bronsealderens og jernalderens hus over det ganske land. Er det husets form, avdekkningsteknikken eller arkeologens tolkning som er blitt fullkommen? Er det de uerfarne arkeologers resultater som slår igjennom?

En arkeolog vil ved første øyekast oppfatte disse spørsmålene som noe useriøse, mildt sagt. Men ved nærmere ettertanke viser det seg at en diskusjon om temaet er høyst påkrevet. Temaet er innfløkt og utfordrende. Mitt grunnlagsmateriale er egne erfaringer og gravningsrapporter i Kulturhistorisk museums arkiver. Først skal jeg gi en kort redegjørelse for hus- og gårdsforskningen i Norge.

HUS- OG GÅRDSFORSKNING

Den klassiske ”folkevandringstidsgården”

En interessant fornminnetype fra romertid og folkevandringstid er de tallrike tuftene og gårdsanleggene. Disse fornminnene omfatter til dels store arealer, og de gjør det mulig å studere i detalj bosetningsmåte, ervervsmønster og samfunnsform i visse deler av landet.

De fleste av denne fornminnetypen finnes i Sørvest-Norge, især i Rogaland og Vest-Agder. Spredt oppover kysten til Troms er det også funnet rester av hus og gårder som ligner de vi kjenner så godt fra Sørvestlandet.

Gårdene har stort sett vært bygget etter samme grunnprinsipp. Rundt ett eller flere langhus er det ryddet et passende stykke jord. Her har åkrene ligget, og i denne innmarka er rydningsrøyser og gravhauger blitt bygget. Hus, åkrer, rydningsrøyser og graver har som regel vært omgitt av et steingjerde som danner grensen mot utmarka eller mot andre gårder.

Et karakteristisk trekk ved husene er at de ytre veggene var bygget av stein. Da husene falt sammen, ble steinveggene liggende igjen som voller. Dermed har tuftene holdt seg lett synlige.

I yngre jernalder og middelalder endres gårdsstrukturen noe, men fortsatt er husene oppført med yttervegger av stein.

Den første utgravningen av et langhus, hvor ytterveggene var bygget av stein og jord, fant sted i 1907, den siste på 1980-tallet. Flere hustufter og gårdsanlegg av denne typen er undersøkt og har avfødt en rekke publikasjoner (Schetelig 1910, Petersen 1933; 1936, Grieg 1934; 1939, Hagen 1953, Martens 1973, Lillehammer 1979, Myhre 1980, Rolfsen 1984, Bjørge m. fl. 1992) (fig.1).

Fig. 1. Hustuft, Vere IV, fra eldre jernalder. Vere i Farsund, Vest-Agder. Foto: Louis Smedstad 1934.

Fig. 1. Houseground, Vere IV, from the Early Iron Age. Vere, Farsund, Vest-Agder county. Photo: Louis Smedstad 1934.

I mer enn 60 år ble dette ansett for å være prototypen på jernalderens og middelalderens hus i Norge. Det går nå tiår mellom hver gang det graves denne type folkevandringstidsgårder.

Til den unge arkeologen vil jeg gjerne si: Jeg priser meg lykkelig for at jeg i mine unge dager fikk anledning til å delta på utgravninger av hus med ytre vegger av stein. Undersøkelsene ble ledet av eldre, erfarne arkeologer og ga meg perspektiv og faglig ballast.

Maskinell flateavdekking – hus av tre

I Danmark startet arkeologene med maskinell flateavdekking i begynnelsen av 1960-tallet. På Grøntoft i Jylland ble det avdekket en hel landsby fra førromersk jernalder i 1961 (Becker 1966). Anvendelsen av maskinell flateavdekking førte til en rask utvikling i utforskningen av bronsealder- og jernaldergården i Danmark, der tuft etter tuft, landsby etter landsby ble avdekket. Funnene vakte internasjonal oppmerksomhet. I Norge var fremdeles utforskningen av jernaldergården i all hovedsak knyttet til synlige hustufter med ytre vegger av stein. Kun få arkeologer stilte spørsmål om hvorvidt hustufter under markoverflaten kunne avdekkes hos oss.

Også norske arkeologer tok maskiner i bruk for å frilegge fornminnefelt i 1960-årene. Da Bjørn Myhre startet undersøkelsen av gårdsanlegget på Ullandhaug i Stavanger i 1967, brukte han en traktorgraver til å fjerne torvlaget og deler av matjordlaget på et stort område, altså en variant av maskinell flateavdekking. Jordlaget var imidlertid så hardt og undergrunnen så steinrik at Myhre ga opp å bruke metoden. I stedet måtte grastorv og matjord fjernes med spade, og en sammenhengende flate på ca. 3000 m² ble avdekket (Myhre 1967). Ved undersøkelsen av det store gravfeltet på Sørheim og Støle i Etne, Hordaland i 1969 ble det foretatt maskinell avtorving og finskraping av hele undersøkelsesområdet, både på og mellom de synlige gravhaugene (Myhre 1977). Likeså brukte Oddmunn Farbrege bulldoser til avtorving av et gravfelt på Å i Snillfjord, Sør-Trøndelag i 1970 (Farbrege 1972). De tre undersøkelsene, og sikkert flere andre, må betegnes som viktige forløpere for maskinell flateavdekking i Norge.

Fig. 2. Maskinell flateavdekking, den første i Norge. Oddernes prestegård i Kristiansand, Vest-Agder. Foto: Perry Rolfsen 1971.

Fig. 2. The earliest mechanical topsoil stripping in Norway, Oddernes vicarage, Kristiansand, Vest-Agder county. Photo: Perry Rolfsen 1971.

I 1971 og 1972 inntrådte et vendepunkt ved at den maskinelle flateavdekkingen ble introdusert i Norge. Under planeringsarbeid på Oddernes prestegård i Kristiansand ble det oppdaget et stort felt med fornminner under markoverflaten. Funnene var så spesielle at jeg fant grunn til å rådspørre danske arkeologer, blant andre C. J. Becker. De anbefalte bruk av maskinell flateavdekking (fig.2). Ved hjelp av shoveldoser og gravemaskin ble et område på ca. 10 000 m² avdekket. Undergrunnen besto av lys sand, og nedskjæringer tegnet seg tydelig. Det framkom deler av en ”landsby” med treskipete langhus og grophus, et stort antall stolpehull, ildsteder, kokegroper, graver og rester etter gjerder. Anlegget er fra romertid og folkevandringstid (Rolfsen 1976a; 1980a; 1992).

Samtidig foretok Historisk Museum i Bergen maskinell flateavdekking av et område på 900 m² på Gjerland, Førde i Sogn og Fjordane. Det ble funnet rester etter to treskipete hus, en del spredte stolpehull, en avfallsgrop og 43 kokegroper. Anlegget er datert til romertid (Myhre 1973).

Maskinell flateavdekking etter dansk mønster var dermed introdusert i Norge, og det skulle ikke gå lang tid før metoden kom til anvendelse flere steder.

Fig. 3. Maskinell flateavdekking og maskinell sålding. Augland i Kristiansand, Vest-Agder. Foto: Perry Rolfsen 1975.

Fig. 3. Mechanical topsoil stripping and sifting. Augland, Kristiansand, Vest-Agder county. Photo: Perry Rolfsen 1975.

I 1974 kom det på nytt for dagen et stort fornminnefelt under markoverflaten i Kristiansand, denne gang på Augland. Etter igjen å ha konferert med danske arkeologer ble det satt i gang en storstilt undersøkelse med maskinell flateavdekking. Metoden ble kombinert med tradisjonell graving der vi frila flater, gravde med profiler og anvendte store siktemaskiner (fig. 3 og 4). Fornminnefeltet

ble anslått til ca. 10 000 m², og i 1974 og 1975 ble ca. 2500 m² undersøkt (Rolfsen 1976b; 1980a; 1992). Det framkom fire rektangulære og to runde tufter, graver, basseng med råleire, ovnsgroper og 138 nedskjæringer som omfatter spredte stolpehull, ildsteder, kullgroper, slaggroper, kokegroper og avfallsgroper. Funnmaterialet domineres av ca. 55 000 skår av leirkar og spannformete kar. Anlegget kan dateres til romertid og folkevandringstid. Det er tolket som en "landsby" hvor det blant annet ble drevet stortilt produksjon av keramikk.

Fig. 4. Store flater ble avdekket med gravemaskiner og gravd i kvadratmeterruter samt i mekaniske og stratigrafiske lag. Augland i Kristiansand, Vest-Agder. Foto: Perry Rolfsen 1975.

Fig. 4. Large parts of the settlement area was shovelled by a mechanical digger and excavated in m² squares using mechanical and stratigraphic layers. Augland, Kristiansand, Vest-Agder county. Photo: Perry Rolfsen 1975.

Den fjerde maskinelle flateavdekkingen av en viss størrelse foregikk i 1977, også denne gang i Kristiansand. På Eg avdekket Oldsaksamlingen 1500 m² som følge av at det året før var funnet to slaggroper ved sjakting. Ved flateavdekkingen framkom fem til. Slaggropene er bunnrester etter sjaktovner fra romertid (Nakkerud og Schaller 1979).

På slutten av 1970-årene vant metoden også innpass i Trøndelag. I 1978 ble det satt i gang planering av dyrket mark på Bertnem i Overhalla, Nord-Trøndelag. Innenfor et område på ca. 4000 m² ble det ved hjelp av maskiner og krafser avdekket hustufter og groper fra jernalderen, de første hustuftene fra eldre jernalder som er blitt undersøkt i Trøndelag (Farbregd 1980).

I kjølvannet av Eg-undersøkelsen ble det på 1970- og 1980-tallet årlig foretatt

maskinelle flateavdekkinger i Vest-Agder og Aust-Agder i forbindelse med arealplaner. Ved de fleste av undersøkelsene ble det funnet groper, men kun få spor etter hustufter.

Ser man 1970-årene under ett, kan man slå fast at maskinell flateavdekking var tatt i bruk i fire fylker: Vest-Agder, Aust-Agder, Sogn og Fjordane og Nord-Trøndelag. I løpet av disse årene gjennomgikk metoden justeringer og forbedringer, dels i samarbeid med danske og svenske kolleger. Ved å anvende metoden fleksibelt lot det seg gjøre både å opprettholde en god dokumentasjon og å ta vare på funn.

I 1980 – ti år etter de banebrytende flateavdekkningene på Oddernes prestegård og på Gjerland – satte Arkeologisk museum i Stavanger i gang med maskinell flateavdekking på Forsandmoen i Rogaland. Prosjektet pågikk fram til 1990 med senere mindre undersøkelser, og i alt er det oppdaget 240 hustufter innenfor et areal på 78 500 m² av et beregnet boplassareal på ca. 120 dekar (Løken m. fl. 1996:69). Denne undersøkelsen har frambrakt nye perspektiver, både hva angår metodens anvendelighet og gårdsbosetningens utvikling. I så henseende er den storstilte utgravningen grunnleggende.

Den neste større flateavdekkingen i landet kom i Kristiansand kommune. I 1988 ble det på Kongsgård frilagt et område på 11 000 m² av et antatt bosetningsareal på omkring 20 dekar (Rolfsen 1992). Det ble funnet rester etter 18 hus, 5 grophus samt spredte stolpehull, 130 groper/ildsteder, rester etter innhegning, grøftestumper og partier med ardspor. Anlegget er datert til romertid og vikingtid/tidlig middelalder. Lokaliteten ligger like ved ”Odderneslandsbyen” og må sees i sammenheng med den.

I årene 1988-1989 foretok Oldsaksamlingen sin første større, maskinelle flateavdekking på Østlandet: på Åker i Hamar, Hedmark (Hernæs 1989). Av andre store flategravningsprosjekter på den tiden kan nevnes undersøkelsene på Korsegården, Ås i Akershus i 1989 og 1990 (Uleberg 1990) og Åkerprosjektet, Hamar i Hedmark fra 1991 til 1993 (Pilø 2005). I løpet av 1990-årene ble maskinell flateavdekking vanlig over hele landet, og mange hustufter ble funnet. Man har fått et helt nytt og mer nyansert bilde av gårdsbosetningen, særlig gjelder dette Rogaland.

Det er interessant å merke seg at fire av de første store flateavdekkningene i Norge fant sted i Kristiansand i 1970-årene. I boken om maskinell flateavdekking fra 1996 skriver Trond Løken, Lars Pilø og Olle Hemdorff: ”... , har det inntil nylig i liten grad vært mulig å finne prosjekter utenfor Rogaland, som i større eller mindre skala har nyttet maskinell fjerning av matjordlaget.” (Løken m. fl. 1996:8). Denne påstanden gir grunn til undring når de tre arkeologene under ”Forskningshistorie” har ignorert å omtale flere store undersøkelser: Gjerland (1971-1972), Augland (1974-1975), Eg (1977) og Kongsgård (1988) – for å nevne noen. Senere har heller ikke Lars Pilø viet de omtalte undersøkelsene i 1970-årene noen særlig oppmerksomhet i sin avhandling for doktorgraden fra 2002 (Pilø 2005).

I skogsmark anvendte Svinesundprosjektet i 2001 og 2002 maskinell

flateavdekking, og store flater ble åpnet. Metoden viste seg å gi gode resultater også i kupert terreng (Rønne 2004).

Når metoden har vist seg så fruktbar, har jeg undret meg over hvorfor det gikk så lang tid før den ble tatt i bruk i Norge? En grunn er nok arkeologers tradisjonelle syn på gårdsbebyggelsen og gårdsutviklingen i landet. Metoden var dessuten kostbar, og det var ikke alltid lett å framskaffe midler. I tillegg er jordsmonnet i store deler av Norge steinrikt og egner seg dårlig til maskinell flateavdekking. Og ikke minst, innføring av en slik metode vil alltid være personavhengig (se Løken m. fl. 1996:11-12).

Enhver utgraver må legge vekt på å oppnå en best mulig dokumentasjon. Ved flateavdekking kan det være nyttig å sette igjen profiler, gjerne ”hjelpesprofiler”. Avhengig av jordens beskaffenhet kan det være strukturer som er vanskelige å oppdage ved flategravning.

Ved hjelp av maskinell flateavdekking er det funnet mange hustufter over hele landet, og det gir grunn til å spørre: Hvordan så gårdsstrukturen ut med gjerder, innhegninger og innmark? Var det regionale forskjeller? Å finne svar på disse spørsmålene er blant de største utfordringene de nærmeste årene (Rolfsen 2006).

Hustuftfeberen sprer seg

På Østlandet og Sørlandet har flere hustufter kommet for dagen ved maskinell flateavdekking på 1990-tallet, og i 2000-årene har antallet økt betraktelig. Det gjelder så vel ved mindre utgravninger som ved store prosjekter som E6-prosjektene i Østfold og E18-prosjektene i Vestfold. Moder jord har altså lettet seg for mange hustufter og gårdsanlegg de siste årene (fig.5).

Feltaktiviteten er termometeret som viser hvordan hustuftfeberen brer seg. Hus med forskjellig grunnplan fra ulike perioder er avdekket. Nå er det funnet hustufter i alle de ti fylkene i Kulturhistorisk museums forvaltningsområde, og vi har fått en bedre forståelse av hus- og bosetningsstrukturen.

La meg slå fast: Det er foretatt flere gjennomtenkte utgravninger av tufter som har gitt spennende resultater, og det er skrevet veldokumenterte rapporter.

Likevel finner jeg grunn til å stille spørsmålene: Er det og strukturer man ikke har fått tak i? Er helhetsbildet mer komplisert enn rapportene gir opplysninger om?

Under besøk på gravninger har jeg observert mange strukturer som i beskjedne grad er omtalt i gravningsrapportene, især gjelder dette et stort antall stolpehull, liggende spredt utover de frilagte feltene. Det er slike strukturer, men også andre, som jeg i det følgende skal rette søkelyset mot. Men først skal vi se litt på noen elementer i jordbrukslandskapet.

STAUR OG STOLPER I DET GAMLE JORDBRUKSLANDSKAPET

Kulturlandskapet, og ikke minst jordbrukslandskapet, har alltid opptatt meg. Dette skyldes nok at jeg er oppvokst på en av Norges største gårder og har således

Fig. 5. Langhus, 60 meter, tilhørende et gårdskompleks av syv hus fra romertid. Flere av husene overlapper hverandre. Lokalitet 5, Missingen søndre i Råde, Østfold (Vikshåland 2005: 24-27, 36). Foto: Line Grindkåsa 2004.

Fig. 5. A longhouse, the size of 60m, is the part of a Roman Age farm complex of seven houses. Site 5, Missingen søndre, Råde, Østfold county (Vikshåland 2005: 24-27, 36). Photo: Line Grindkåsa 2004.

deltatt i gårdsarbeid fra jeg var gutt. Går vi bare noen tiår tilbake, så det norske jordbrukslandskapet annerledes ut enn i dag.

Det var noe eget å stå på en høyde en sommerdag og skue utover et jorde der hesjene sto tett i tett, eller å beskue et jorde med kornnek på staur en augustdag. Et gildt syn. Korn på staur og høy på hesjer; basismateriale for mennesker og dyr i uminnelige tider. Men det er historie: Nå har siloballe og skurtresker for lengst overtatt.

Et annet karakteristisk trekk ved kulturlandskapet var de mange jordene, teigene, som var avgrenset med gjerder. Hensikten var å verne åkermarken og å holde dyr innhegnet. Mekanisert jordbruk har ført til større jorder, og gjerder er fjernet.

I tidligere tider ble samme åkerlapp dyrket år etter år. Senere innførte mange gårder vekselbruk, en driftsmåte som innebærer å unngå samme planteslag to år på rad på samme jordstykke.

Driftsformene i jordbruket har gjennomgått en rivende utvikling, og en viktig oppgave i denne artikkelen er å få fram hvordan elementer i kulturlandskapet så ut for bare noen tiår siden. I det følgende skal vi se litt nærmere på hesjer, sneis (staur med kornband til tørk) og gjerder, og i den sammenheng rette fokus på kornstaur, hesjestaur og gjerdestolpe (gjerdestaur, gjerdepåle). I årenes løp har det utviklet seg mange lokale varianter, noe også navnebruken avspeiler (Rommetveit 1979).

Staur- og stolpemateriale

Det ble brukt mange treslag til kornstaur, hesjestaur og gjerdestolper – alt etter hvor i landet jordbruket ble drevet. Man brukte de treslag skogen bød. Likevel var noen treslag mer anvendelige og mer ettertraktet enn andre.

I mange bygder var gran et utbredt materiale til kornstaur, ellers ble det brukt einer, bjørk og or.

Bjørk var ofte anvendt til hesjestaur, likeså einer, gran, or og rogn.

Eik var særlig godt egnet til gjerdestolper. De ble som regel kløyvd, og kunne ha en trekant- eller trapesform i snitt. Det var viktig å anvende den harde kjernen. For øvrig ble bjørk, osp og gran benyttet til gjerdestolper.

Hva einer angår, er den særs motstandsdyktig mot råte, den trekker lite vann. Den ble derfor mye brukt til både kornstaur, hesjestaur og gjerdestolper. Kornstaur og hesjestaur av einer kunne vare i over 100 år, mens en gjerdestolpe av einer og eik kunne holde seg i vel 20 år. Mange steder var det vanlig å skjøtte eineren fordi den var godt egnet til flere formål.

Sneis og kornstaur

Da kornet var modent i august eller september, ble det skåret med sigd eller slått med ljà, senere kom selvbinderen. Kornet ble bundet i nek og satt på staur (sneis, snes), en variant kalles rå (fig.6) (Søberg 1982:78). Å sneise betyr å sette korn på staur. Noen steder ble kornet tørket på hesjer. Andre steder ble fire kornband satt

mot hverandre og tørket på bakken (rauk). Å sette korn på staur er en gammel framgangsmåte og har sannsynligvis vært brukt i flere tusen år.

Fig. 6. Korn på staur (sneis). Korngård på Hedemarken. Foto: Østlendingen.
Fig. 6. Grain stacks of sheaves, the bundle of grains stalks tied together after reaping, arranged around a pole in the middle. Cereal farming in the county of Hedmark, eastern Norway. Photo: Østlendingen.

Fig. 7. Hesjer. Os, Hedmark. Foto: Perry Rolfsen 2000.
Fig. 7. Haydrying racks. Os, Hedmark county. Photo: Perry Rolfsen 2000.

En kornstaur var vanligvis 8-12 cm i diameter nederst. Etter at et passende hull i bakken var laget med spett, ble stauren støtt ned. Toppen på stauren var også tilspisset, slik at kornbandene (nekene) kunne nedsettes ovenfra. Etter to-tre ukers tørk, ble kornbandene båret eller kjørt på låven. Deretter ble staurene tatt opp og tørket, og klargjort til neste års bruk. På ett og samme jordstykke, beroende på størrelsen, kunne det stå flere hundre sneis med kornnek spredt utover.

I dag er det høyst uvanlig å se korn på staur. Denne driftsformen er i ferd med å forsvinne helt.

Hesje og hesjestaur

En hesje er et stativ for tørking av høy eller korn (fig.7). Den består av en rad staurer som er satt ned i jorden, med lange staurer (rajer) eller ståltråd imellom. Å hesje betyr å legge gras på hesje. Framgangsmåten med å bruke hesjer med ståltråd er forholdsvis ny, mange steder bare 100 år gammel. Før ståltrådens tid, ble det lagt stokker (rajer) mellom staurene (fig.8). Ellers ble graset tørket i stakk, en stor såte av høy lagt opp omkring en staur (stang). En annen type er høyhjelm. Den er firkantet med en staur i hvert hjørne, av og til også med en staur i midten (Lillehammer 2005:129-137). Disse driftsmåtene går langt tilbake i tid, trolig til jernalderen.

Fig. 8. Hesjing på den gamle måten med langsgående stokker til å legge gras på. Odda, Hordaland. Tidlig på 1900-tallet. Utgiver: Ole Theresius Oman Ohm (nr. 14). Arkiv: TraxiRama.

Fig. 8. A two hundred years old method of hay drying. The length of the racks was used to store grass. Scene from Odda, Hordaland county, in the early 20th Century. Publisher: Ole Theresius Oman Ohm (No. 14). Archive: TraxiRama.

Hesjestaur hadde vanligvis samme dimensjon som kornstaur. Det var vanlig å spette staurhullene og så støte ned stauren. Avstanden mellom staurene var vanligvis 2 meter. På begge sider med jevne mellomrom sto det oppstivere på skrå inn mot hesjen med avstand 2 eller 4 meter. I enden av hesjen sto en kraftig staur på skrå ut fra hesjens lengderetning. Til denne stauren ble strangene festet. Avstanden mellom hesjene var vanligvis 10-15 meter, alt etter mengden gras. De fleste hesjene sto parallelt. Lå jordet i en skråning, ble hesjene vanligvis anlagt langs hellingen. Terrengets skråning, og ikke minst vindretningen, hadde mye å si for plasseringen av hesjene. De kunne være lange, over 100 meter. Det er viktig å merke seg at hesjene år etter år ble oppført i samme retning, men ikke på nøyaktig samme linje. Året etter kunne de bli flyttet opptil flere meter til siden. Graset ble tørket tre-fire uker og så båret eller kjørt på låven. Deretter ble hesjestaurene tatt opp og tørket og gjort klare til neste års bruk.

Dette er også en driftsform som er i ferd med å gå ut av bruk. Noen steder, for eksempel i våre fjellbygder og kystbygder, holdes denne tradisjonen fortsatt i hevd.

Fig. 9. Gjerdestolper og telefonstolper langs vei. Os, Hedmark. Foto: Perry Rolfsen 2000.

Fig. 9. Lines of fence posts and telephone posts along the road. Os, Hedmark county. Photo: Perry Rolfsen 2000.

Gjerdestolper

De fleste jordstykkene var inngjerdet, og det var derfor mange gjerder på en gård. Vanlige gjerdetyper var skigard, stolpegjerde og steingjerde, omkring åker og eng og mellom innmark og utmark (fig.9). Gjerdestolpene var kortere enn staur, men de hadde en større diameter, gjerne 12-15 cm. Til gjerdestolpene var det festet

gjerdenetting eller gjerdestråd. I mange bygder på Østlandet ble det brukt skigard av kløyvde trestykker festet til stolper eller staur med diameter 8-10 cm. Hensikten med å innhegne et jordstykke var enten å verne om åkervekster eller å stenge buskapsen inne på et jordstykke. Husdyrhold krevde et omfattende system av faste og flyttbare gjerder. Gjerder markerte også grenser mot eiendommer og veier.

I tillegg til gjerdestolper var det også andre typer stolper som lysstolper, telefonstolper, portstolper og hagestolper (se fig.9). Disse stolpene hadde en betraktelig større diameter enn staur og vanlig gjerdestolpe.

Fortsatt er det vanlig å bruke gjerder med stolper av tre over det ganske land (fig.10 og 11). Flere steder har imidlertid elektriske gjerder med stålstrenger overtatt. De karakteristiske telefonstolpene og lysstolpene setter fremdeles sitt preg på landskapet, men nå er det mer vanlig å legge ledningene i bakken.

Fig.10. Innhegninger for hester ved gårdstun. Sneis i Ås, Akershus. Foto: Tom Heibreen 2006.

Fig. 10. Fences for horses. Farmhouses in the background. Sneis, Ås, Akershus county. Photo: Tom Heibreen 2006.

Dimensjoner og dybde

I vår sammenheng er det først og fremst staur og stolpen som har interesse – både dens diameter og dens dybde i bakken.

Både staur og gjerdestolper ble spisset for lettere å komme dypt. Den delen av en staur som stakk ned i bakken, hadde vanligvis en diameter på 8-10 cm, en gjerdestolpe 10-15 cm og en lysstolpe o. l. 20-30 cm.

For å få et egnet hull i bakken brukte man spett, vanligvis et spesialspett med en pyramideformet fortykning nederst. Staurene ble støtet, noen ganger også slått, ca. 40-50 cm ned i bakken. Gjerdestolpene ble slått ned med slegge eller dertil egnet redskap til en dybde av ca. 50 cm. Jorda rundt staur/stolpen ble stampet med hælen. Noen ganger ble staur og stolper støttet med steinskoning, især gjaldt dette hesjestaur i skrånende terreng og vinkelstolper i gjerder og dessuten skrånstilte endestolper i hesjer. Staurene og stolpene ble støtet/slått så dypt at de i de fleste

tilfeller gikk gjennom aurhellen/plogsålen og et godt stykke ned i undergrunnen, selvsagt beroende på matjordlagets tykkelse.

Lysstolper o. l. var av slike dimensjoner at de måtte reises opp. Først ble det gravd et hull med dybde på opptil en meter i bakken, så ble stolpen reist og satt ned i hullet. Stolpen ble deretter støttet med stein.

Fig.11. Stolper langs vei med innhegninger på begge sider. ”To stolperækker = hus!”. Søndre Bjerke i Frogn, Akershus. Foto: Tom Heibreen.

Fig.11. Posts along a road with enclosures on both sides. “Two rows of posts = a house!”. Søndre Bjerke, Frogn, Akershus county. Photo: Tom Heibreen 2006.

Tusenvis av stolpehull

På en middels stor gård kunne det årlig stå hundrevis av kornstaurer og hesjestaurer. Dertil kom et stort antall gjerdestaur. Selv om det ble drevet vekselbruk, satte man ned flere titusener staurer og stolper i bakken i løpet av hundre år. I løpet av flere hundre år kunne antall staurer og stolper bli forbausende høyt. De mange staurene og stolpene må ha satt spor etter seg i undergrunnen. Og det er de som først og fremst er av interesse i vår sammenheng. Mekaniseringen i jordbruket sammen med jordglidning har nok ført til at mange stolpehull i årenes løp er blitt fjernet som følge av blant annet pløying. Det samme gjelder strukturer fra middelalder og forhistorisk tid. Utgravningene viser imidlertid at mange strukturer fortsatt er bevart.

PROSESSER I JORDSMONNET OG I UNDERGRUNNEN

Et annet problem en utgraver vil stå overfor er å forstå prosesser som foregår i jordsmonnet og i øverste del av undergrunnen. Det dreier seg om en rekke prosesser forårsaket av mennesker, dyr og planter; telehiv og andre naturfenomener. Resultatet blir forskyvninger av gjenstander og strukturer. Jorden

er ikke stillestående, den er stadig i bevegelse. ”Jorden snakker”, sier min kurdiske kollega.

For vel 25 år siden skrev jeg artikler om prosesser i jordsmonnet. I disse artiklene har jeg belyst sentrale tema som har betydning for enhver utgraver. Artiklene er fortsatt sentrale i forståelsen av jordsmonnet – ja, kanskje enda mer enn tidligere. De fortjener å tørkes støv av (Rolfsen 1979; 1980b).

De fleste av våre fornminner har vært utsatt for en rekke prosesser. Tar man deres alder i betraktning, er det all grunn til å tro at de har gjennomgått ganske kompliserte og omfattende forstyrrelser. Hvordan de enkelte prosessene i detalj fører til forstyrrelser, er lite utforsket, og mange fenomen har det ennå ikke lyktes å finne tilfredsstillende forklaringer på.

Kunnskap om prosesser i jordsmonnet er i høyeste grad relevant og av betydning ved tolkning av stratigrafi og funnforhold. Er man ikke oppmerksom på at forstyrrelser kan ha funnet sted, kan funn fra ulike tidsrom bli tolket som samtidige, og da kan grunnlaget være lagt for feil kronologi.

Dersom arkeologene setter strengere krav til undersøkelsesmetodikk, skaffer seg bedre viten om årsaker til forstyrrelser i jordsmonnet og diskuterer om det utgravde materialet virkelig gir grunnlag for en relativ kronologi, vil en god del feilkilder og ubegrunnede slutninger kunne ryddes bort på et tidlig stadium. Og det vil igjen bidra til bedre forskningsresultat.

Arkeologer har i de senere år avslørt en urovekkende mangel på kunnskap om prosesser i jordsmonnet. Slik kunnskapsmangel har ført til forhastede tolkninger av strukturer og funn. Dette er et kunnskapshull som må tettes.

EN KREVENDE UTGRAVNINGSMETODE

Utgravning og sålding

Enhver utgravning er komplisert og byr på utfordringer. Undersøkelser av store områder med tykt jordsmonn og hustuftkomplekser er kanskje noe av det vanskeligste en arkeolog har med å gjøre. Flateavdekking med maskin er en effektiv metode, store flater blir frilagt og strukturer kan ses i sammenheng. Den er også særdeles krevende fordi arkeologen stadig må treffe valg som ikke kan gjøres om.

I grove trekk foregår en maskinell flateavdekking i dag på følgende måte: En gravemaskin fjerner jordlaget så å si ned til undergrunnen (se Nilsen 2004). Flaten renses for matjord med krafse. Nedskårne strukturer i undergrunnen trer fram som fargeforskjeller. Består undergrunnen av sand, framtrer de fleste strukturene tydelig, men består den av morene eller av fyllittmasse, kan de være vanskelige å oppdage. I de senere år har arkeologene rettet blikket mot strukturer i undergrunnen, ikke så meget på jordmassen, kulturjorden, over undergrunnen. Derfor blir en utgravning og tolkning av strukturene så utrolig viktig.

Det synes temmelig klart at store, moderne maskiner som brukes til pløying og harving, har fjernet spor etter både forhistoriske anlegg og kornstaur, hesjestaur og gjerdestolper.

En utgravning av et fornminne er destruktiv, i den forstand at man ødelegger og fjerner deler av eller hele objektet. Derfor er dokumentasjonen så viktig, og det viktigste av alt er øynene som ser. Å spole tilbake til start i en utgravningsprosess, for så å granske alle trinn i gravningen, er et utfordrende detektivarbeid og meget vanskelig. Jeg har mang en gang søkt etter informasjon i utgravningsrapporter med det resultat at jeg blir sittende igjen med en rekke spørsmål.

Jeg skal ikke kommentere flateavdekkingsmetoden som sådan, men et ledd i prosessen ser jeg meg nødt til å dvele litt ved: Den manglende sålding av massene ved maskinell fjerning av matjordlaget/kulturlaget.

Ifølge utgravningsrapporter er det gjort få gjenstandsfunn. Forbausende få! Avspeiler funntomheten de reelle forhold? Det burde for lengst ha blinket et varsellys når så mange utgravninger gir få funn. Enda verre er det at denne metoden medfører fjerning av funn. Og ikke nok med det: Observasjoner i matjordlaget utelukkes. Funn og informasjon blir sauset sammen i jordhauger. På den måten går uerstattelig informasjon tapt; gjenstander og iakttagelser som kunne ha gitt opplysning om livsgrunnlaget og dagliglivet på gården.

Her er det tilstrekkelig å vise til det gode resultatet ved undersøkelsen av landsbyen på Augland i Kristiansand i 1974 og 1975, hvor all jord ble maskinelt såldet (Rolfsen 2006). Etter den tid har metoden utviklet seg forholdsvis lite. Men det som kanskje verre er: Avskrapet kulturjord blir kjørt bort og anbrakt langt fra utgravningsstedet. På den måten kan framtidige kolleger gjøre sekundære funn og få et uriktig bilde av stedet de undersøker.

Igjen tilbake til utgravningen på Augland for å vise hvor viktig det er å sålde. Vegvesenet kjørte hundrevis av billass med såldet jord fra Augland til Kristiansand. Lass etter lass ble tippet i rabatter i bykjernen. Hva kunne ikke ha skjedd hvis vi ikke hadde såldet jorden? Rabattene ville ha bugnet av forhistoriske funn. Christian den 4. grunnla Kristiansand i 1641. Det ville ha vært et betimelig spørsmål om byen ble grunnlagt på en gammel bosetning. ”Norges eldste by!”, ville vært på manges lepper.

Augland nok en gang: Med 60 meters avstand ble det funnet to deler av et spinnehjul, mens skårene av ett og samme leirkar fantes spredt innenfor et område på 120 m². Dette viser funnspredning og aktivitet. Videre ble det funnet flere gjenstander utenfor langhusene enn inne i dem og viser en påfallende stor aktivitet på sør- og vestsiden. Hva forteller dette? At man ikke bare må sålde jordmassen fra selve tuftene, men også jorden mellom dem – ja, hele boplasskomplekset.

Sålding av matjord har i flere tiår vært et aktuelt diskusjonstema. Manuell sålding brukes særlig ved undersøkelser av steinalderboplasser, mens maskinell sålding, der utstyret er en stor siktemaskin og transportbånd, har fremdeles ikke slått igjennom ved maskinell flateavdekking. Det er aldeles ubegripelig. Funn, store mengder, går tapt! Arkeologer har erkjent problemet. Likevel fortsetter man i det

gamle sporet uten å sålde. Her er det på sin plass å trekke fram den tidligere formålsparagrafen i lov om kulturminner av 9. juni 1978: ”Lovens formål er å verne og ta vare på våre kulturminner.”

I begrenset omfang er det riktignok utført manuell sålding ved noen hustuftundersøkelser. Videre er det noen steder forsøkt sålding ved at man har festet en ”vogge” på armen til gravemaskinen. Metoden har først og fremst vært brukt ved sålding av store, sammenkjørte jordhauger. I de tilfellene vektlegges særlig funn, ikke funnkontekst. Det viktige er imidlertid at oppgravd jord blir brakt direkte til såldet, og at man vet hvilken rute og hvilket lag jorden kommer fra. Erfaringer viser i så måte at en effektiv såldemetode er å anvende en stor siktemaskin med transportbånd (se fig.3). Siktemaskinen bør ha montert flere duker med forskjellige maskestørrelse.

Hustuftundersøkelser bør selvsagt i dag også dreie seg mer om gjenstander, kulturlag og stratigrafi. Det er jo funn, jordlag og observasjoner som sammen med strukturene i bakken er grunnlagsmaterialet for videre tolkninger.

Strukturer og funn

Ved maskinell flateavdekking har et stort antall strukturer framkommet i undergrunnen. De vanligste er groper, stolpehull, ildsteder, vegggriller, veggrenner, grøfter samt riller etter innhegninger og gjerder og dessuten graver. Parallelle vegggriller og veggrenner sammen med regelmessig beliggende stolpehull innenfor gir indikasjon på hustuft. Og er man så heldig å finne spor etter gjerder eller innhegninger, kan man si noe om gårdsstrukturen.

La oss så se på hovedelementet i denne artikkelen: Stolpehullene. Vanligvis settes de i forbindelse med hus. Og nylig avdøde professor i arkeologi, Arne Skjølvold, pleide i godt lag å si det slik: To stolpehull på rekke er hus, tre på rekke er landsby.

Noen stolpehull ligger på rekke, andre tilsynelatende hulter til bulter. En kombinasjon synes å være vanlig. De tegner seg som mørke flekker i undergrunnen, alt etter undergrunnens beskaffenhet. Stolpehullene opptrer i mange varianter, fra små til store nedskjæringer, med og uten steinskoning. Ved å snitte eller tømme dem får man fram strukturenes form og stolpenes dimensjoner. De har vanligvis en diameter på 30-40 cm og er opptil 50 cm dype. Danner stolpehullene to parallelle rekker og utgjør en regelmessig grunnplan, tolker man det som hus (Olsen 1968).

Ved flere utgravninger er det avdekket et virvar av stolpehull som ved første blick ikke synes å passe inn i systemet. Dette er utvilsomt stolpehull for takbærende stolper. I årenes løp er flere hus oppført på stedet. Men tuftene etter dem ligger som regel skjevt i forhold til de eldre og overlapper dem kun delvis. Mennesker har altså søkt til samme sted århundre etter århundre. Dette forholdet kompliserer en utgravning, og gjør det svært vanskelig å skille bosetningene fra hverandre. Saken blir ikke lettere når det funnførende kulturlaget blir fjernet med maskiner uten å bli undersøkt. Man fjerner altså i stor grad muligheten for å kunne påvise ulike aktiviteter på boplassen.

Det virkelige bildet er mer komplisert enn som så. For rundt på det avdekte området finnes det dessuten et stort antall forskjellige strukturer, hvorav mange utvilsomt er stolpehull. Og her er vi ved den faglige kjernen i denne artikkelen: Avspeiler disse stolpehullene forhistoriske konstruksjonstyper som har vært lite påaktet, eller er de spor etter staurer og/eller gjerdestolper fra moderne tid?

I dag har vi dannet oss et bilde av hvordan husene så ut: Langhus er prototypen. Jeg tror dette er et altfor ensidig bilde. Her tror jeg vi må tenke nytt og se etter andre husformer som kvadratiske hus, runde hus og vinkelhus – for å nevne noen. Mye tyder på at det også har vært hus/bygninger/skur av en annen konstruksjon, blant annet uthus med lettvegger. Framtidige utgravninger vil temmelig sikkert vise en bebyggelse av ulike husformer, og ikke minst en annen og mer nyansert gårdsstruktur enn den vi kjenner i dag (se Løken 1998 og Lillehammer 2005:145-150).

På de fleste boplassområdene finnes det altså mange stolpehull som man har vektlagt lite i tolkningen. Det kan neppe være tvil om at en stor del av dem er spor etter staurer og stolper fra nyere tid, mens andre sannsynligvis er langt eldre. Slike stolpehull er 8-30 cm i diameter og varierer fra noen få cm til 50 cm i dybde.

Hvordan skal vi kunne klare å skille ”gamle” stolpehull fra nye? Her står vi overfor en formidabel utfordring. Funn og ^{14}C -dateringer kan gi en viss avklaring. Men man må også forsøke å se strukturene i en helhet. Og desto viktigere er det da at funn og iakttakelser er trygt faglig begrunnet.

Det er eksempler på at hus er blitt ^{14}C -datert på små, spredte trekullbiter funnet i stolpehull. Er ikke dette å gå for langt? For hva skjer i jordsmonnet? La oss ta utgangspunkt i følgende situasjon: Det har vært bosetning på samme sted i flere perioder, flere hus overlapper hverandre. I nyere tid har det her stått tusenvis av hesjestaurer, kornstaurer og gjerdestolper. Når en staur/stolpe råtner, fjernes eller byttes ut, vil det sige jord ned i hullet. Om trekull følger med, hva tidfester da den radiologiske dateringen? Stolpehullet (huset, hesjen, kornsneisen) eller noe annet? Dette er kjernespørsmål, som er vanskelige å besvare. Trekullet vil alltid være eldre enn den kulturelle hendelsen som ønsket datert. Problemet er også at trekull kan være kommet ut av sin opprinnelige sammenheng. Kun når trekullet stammer fra stolpen som sto i hullet, kan dateringen knyttes til hendelsen (Bloch-Nakkerud 1987:126-139). Derfor holder det ikke med én datering, det må utføres flere. De samme spørsmålene er like aktuelle når det blir funnet oldsaker, for eksempel leirkarskår i stolpehull.

Det synes i dag å være en tendens til å vektlegge ^{14}C -dateringer som stemmer med en foruttenkt datering av bosetningen. Når det gjelder ^{14}C -dateringer av gårdskomplekser, er det ikke uvanlig at de spenner over et langt tidsom, fra steinalder til jernalder. Det må være et absolutt krav at alle dateringene legges fram og vurderes, så vel de ”positive” som de ”negative”.

Hva med alle de utydelige stolpehullene? De skråstilte stolpehullene? Alle disse strukturene må måles inn, graves og dokumenteres. Graving av stolpehull er i seg selv vanskelig og krever erfaring; en veksling mellom eller kombinasjon av snitting og tømning bringer ofte klarhet i problemet. Her kan i alle fall innsikt i

prosesser i jordsmonnet bidra til en større forståelse. Og man må stille spørsmål som: Danner stolpehullene noe bestemt mønster? Ligger de på linje? I den forbindelse bør man ha i mente hesjenes og gjerdenes oppbygning. Skal man komme nærmere en oppklaring, må det anvendes gjennomtenkte strategier.

Utgravninger har gitt mye ny kunnskap, men de har også avdekket at det er mye vi ennå ikke vet. Det vil kreves enorm forskningsinnsats i mange år før flere svar kan gis – hvis det overhodet er mulig. Arkeologene er kanskje på sitt beste når problemene tas alvorlig, når de uløste spørsmålene blir viktigere enn de klare svarene.

Arkeologi er i høy grad et feltfag. Forståelse er målet. Kyndig veiledning er viktig i observasjonsfasen og etterarbeidet. Som regel er det utgraveren selv som i felt har den beste forutsetning til å vurdere strukturer og deres innhold i sammenheng. Derfor er utgraverens feltobservasjoner så viktige.

Feltarkeologi har hatt en tilbaketrukket plass i arkeologisk undervisning. Derfor må det satses på etter- og videreutdanning. På det området i den arkeologiske forskningsprosessen gjelder dessverre at ”veien blir til mens vi går”.

TØR MAN DISKUTERE?

Feltteknikk må underlegges en kontinuerlig debatt som skal surre og gå hele tiden. Vi må tenke nytt, stille spørsmål og uavlatelig søke motargumenter. Vi må våge å satse, våge å utvide. I lys av dette er det nødvendig å ta litt mer risiko. For å bli en god feltarkeolog må man også erkjenne feiltrinn, først da vil man ha styrke til å strekke seg mot nye mål.

Det er viktig å ha noen å diskutere med, og at man backer hverandre opp. Har man en mening som avviker fra det etablerte, skal man ikke være redd for å ytre seg, en saklig kritikk stimulerer med den følge at kritikken ikke forstummer eller fortreges til de mørke kroker. Derfor bør det være en såkalt tenketank på enhver utgravning, en tenkesmie. Det gjelder dessuten å finne balansen mellom grunnidéene og andre idéer som dukker opp underveis. Et manglende engasjement er det verste. Man må ikke dra opp stigen etter seg!

Disse refleksjonene meldte seg nylig da jeg besøkte en utgravning av hustuffer i fjor sommer. De ble forsterket da jeg så unge arkeologer bruke tykke, forete hansker. De godt beskyttede hendene måtte da være en ulempe? Men nei, de innså ikke problemet. Ikke bare ble fingerferdigheten sterkt redusert, men også følingen med graveskjeen, jordsmonnet og det arkeologiske materialet. Det ble ikke stilt spørsmål om hva de undersøkte, det var nærmest bestemt på forhånd. De var opptatt av detaljer og finurligheter. Ingen av deltagerne hadde noe særlig erfaring fra utgravning av hustuffer!

Dømmekraft og avveiningsevne er nokså likelig fordelt, og erfarne arkeologer har absolutt ikke monopol på sannheten. Ikke minst derfor er det viktig å slippe studenter og yngre arkeologer til i diskusjonen, og likeså personer med en helt annen kunnskap og erfaring.

En utfordring er å få utgraverne til ikke å trekke for raske slutninger. Stikkord er kunnskap og erfaring. Har man ikke kunnskap, så har man heller ikke noe å spørre om. Satt på spissen: Det graves uten kunnskap, og ikke for å få kunnskap.

Det lages mange bra utgravningsrapporter i dag, bevares. Men det generelle erfaringsnivået burde ha vært høyere. Kompetansebredden synes å ha blitt smalere. Det stilles få spørsmål. Hva kan grunnen være? Arkeologistudiet er nå blitt skole, og skal man følge tidsplanen blir det liten tid til feltarbeid. Den arkeologiske undervisningen og andre må nok ta sin del av ansvaret og ikke tro at museene gjør jobben alene. Arkeologene har dessuten vært lite flinke til å bruke beslutningsstøttesystemer. Men yngre arkeologer og studenter er drivende flinke i bruk og håndtering av nye elektroniske hjelpemidler. I dag er det ikke vanskelig å få tak i software og hardware, det vanskelige er hvordan man skal bruke, tolke og sammenligne informasjon. Masse detaljkunnskap gjør oss neppe bedre rustet til å se helheten når strukturer og funnførende lag skal tolkes.

Det er også greit å ha i bakhodet at det går an å spørre eldre arkeologer til råds. Et godt prinsipp er: Hvis du vil vite noe om veien foran deg, så spør den som har gått den. Her er utfordringene og veivalgene mange!

Er debatt trylleformularet i denne sammenheng? Debatt kan nok løse problemer og skape forståelse, men ord kan også tildekke. Og den stadige insistering på debatt kan bli en måte å parkere vanskelige diskusjoner på, eller bli et middel til å sluse vekk ubehagelige spørsmål. Men å bli utfordret av ubehagelige spørsmål fra feltdeltagerne er en del av oppvarmingen.

VEIEN VIDERE

La oss så vende tilbake til utgangspunktet: den unge arkeologens bemerkning. Ikke bare var bemerkningen provoserende, den var også tankevekkende. Den var i alle fall en viktig erfaring for å utvikle min egen kritiske bevissthet – en tankevekker!

Jeg vil ikke beskyldes ham for å være arkeologisk korrekt, jamfør den pågående debatten om ”politisk korrekt”. Han klarte i alle fall å ruske litt opp i min tankegang. Og min trøst er: Heng med og bær over.

En ting er å ha en kritisk holdning, en annen ting er å følge opp med konkrete forbedringsforslag. Etter mer enn 50 års felterfaring sitter jeg inne med flere konkrete ideer, men de skal se dagens lys i annen sammenheng.

Mine kritiske bemerkninger i denne artikkelen skal ikke forstås som en ensidig, negativ kritikk av dagens feltarbeid. Men mine ytringer er heller ikke ment som en sementering av problemene. Men vi vet fra matematikken: Ligninger med mange ukjente er sjelden enkle å løse.

Hva er jeg egentlig ute etter? Mitt hovedanliggende er at de yngre arkeologene bør bygge på de eldres kunnskaper, mens de eldre må ta til seg de yngres kunnskaper. Det er nettopp den kombinasjonen som utvikler faget og fører det videre. Still

spørsmål, tenk nytt, det er forfriskende å få brakt ulike syn for dagen. Det som driver arkeologien framover, er jo skifter i de historiske sporene.

Arkeologer bør også bli mer kritiske til andre arkeologer. Forsøket på å få i gang meningsfulle debatter om arkeologisk metode og feltteknikk må vektlegges. Primitiv pingpong må ikke bli utslagsgivende.

Mye tyder på at utfordringen ligger i kunnskap, erfaring og respekt. Kan det tenkes at erkjennelsen av dette kan være klargjørende? Tør vi tydeliggjøre uenighetene for å komme videre?

Det er tid for å samle alle gode krefter.

TAKK

Takk til Tom Bloch-Nakkerud, Johannes Havstad, Tom Heibreen, Bjørn Myhre, Per Oscar Nybruget, Kim Rolfsen, Ola Syrstad og Perry Ingvar Tengedal for hjelp og verdifulle opplysninger.

REFERANSER

- Becker, C. J. 1966: Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. Vorbericht über die Ausgrabungen 1961-63. *Acta Archaeologica XXXVI, 1965*, 209-222. København.
- Bjørge, T., Kristoffersen, S. & Prescott, C. 1992: *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske Rapporter 16. Historisk Museum. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Bloch-Nakkerud, T. 1987: *Kullgropen i jernvinna øverst i Setesdal*. Varia 15. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Farbregd, O. 1972: Arkeologisk utgraving på Å i Snillfjord 1970. *Fosen Historielags Årbok 1971*, 15-34. Trondheim.
- Farbregd, O. 1980: Perspektiv på Namdalens jernalder. Undersøkingar på Veiem, Sem, Værem og Bertnem. *Viking. Bind XLIII*, 20-80. Oslo.
- Grieg, S. 1934: *Jernaldershus på Lista*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter XXVII. Oslo.
- Grieg, S. 1939: Vikingetidshus i Gudbrandsdalen. *Årbok for Dølaringen 1938*, 116-125. Lillehammer.
- Hagen, A. 1953: *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Bind IV. Oslo.
- Hernæs, P. 1989: De arkeologiske undersøkelsene på Åker i Vang 1988-89. *Fra kaupang og bygd 1989*, 6-13. Hamar.
- Lillehammer, A. 1979: Garden på Sørvestlandet i jernalderen. I Fladby, R. & Sandnes, J. (red.): *På leiting etter den eldste garden*, 23-39. Oslo.
- Lillehammer, G. 2005: *Konflikter i landskapet*. Kulturminnevern og kulturforståelse: Analyse av alvedans og utmarksmiljø i Hå kommune i Rogaland, SV-Norge. AmS-NETT nr. 1. Stavanger.
- Løken, T. 1998: Hustyper og sosialstruktur gjennom bronsealder på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. I Løken, T., Pilø, L. & Hemdorff, O. (red.):

- Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon. *AmS-Varia* 33, 107-121. Stavanger.
- Løken, T., Pilø, L. & Hemdorff, O. 1996: *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser*. AmS-Varia 26. Stavanger.
- Martens, I. 1973: Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1970-71*, 1-84. Oslo.
- Myhre, B. 1967: Utgravningen av gårdsanlegget på Ullandhaug. *Frå haug ok heidni, 1967 Nr. 3*, 49-57. Stavanger.
- Myhre, B. 1973: I en åker på Gjerland i Førde. *Arkeo, 1973 nr. 1*, 15-18. Bergen.
- Myhre, B. 1977: Åker fra bronsealderen. *Arkeo, 1/77*, 5-17. Bergen.
- Myhre, B. 1980: *Gårdsanlegget på Ullandhaug I*. AmS - Skrifter 4. Stavanger. .
- Nakkerud, T. B. & Schaller, E. 1979: Slaggroper på Eg, Kristiansand, Vest-Agder. I Løken, T. (red.): Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge. *AmS-Varia* 4. Arkeologisk museum i Stavanger, 8-18. Stavanger.
- Nilsen, R. H. L. 2004: *Rutiner for arkeologiske påvisningsundersøkelser ved hjelp av den maskinelle flateavdekkingsmetoden*. Sør-Trøndelag fylkeskommune. April 2001. Revidert oktober 2004. Stensil. Trondheim.
- Olsen, O. 1968: Om at udgrave stolpehuller. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1968*, 155-170. København.
- Petersen, J. 1933: *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning Serie B: Skrifter XXIII. Oslo.
- Petersen, J. 1936: *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter XXXI. Oslo.
- Pilø, L. 2005: *Bosted – urgård – enkeltgård*. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken. Oslo arkeologiske serie. Vol. 3. Oslo.
- Rolfsen, P. 1976a: Hustufter, grophus og groper fra eldre jernalder ved Oddernes kirke, Vest-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972-1974*, 65-82. Oslo.
- Rolfsen, P. 1976b: *Arkeologiske undersøkelser – Augland, Kristiansand 1974-1975*. Undersøkelse av et fornminnefelt fra eldre jernalder på Augland, gnr. 20, bnr. 8, Kristiansand kommune, Vest-Agder. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Rolfsen, P. 1979: Prosesser i jordsmonnet. I Martens, I. & Mikkelsen, E. (red.): *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok 1979*, 252-258. Oslo.
- Rolfsen, P. 1980a: Et pottemakerverksted fra romertiden. I Johansen, Ø., Marstrander, L., Mikkelsen, E. & Rolfsen, P. (red.): Festskrift til Sverre Marstrander på 70-årsdagen. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke Nr. 3*, 15-20. Oslo.
- Rolfsen, P. 1980b: Disturbance of Archaeological Layers by Processes in the Soil. *Norwegian Archaeological Review. Vol. 13, No. 2*, 110-118. Oslo.
- Rolfsen, P. 1984: Jernaldergårder i Sørøst-Norge. I Liedgren, L. & Widgren, M. (red.): Gård och kulturlandskap under järnåldern. *Kulturgeografiskt seminarium 2/84. Stockholms Universitet*, 121-135. Stockholm.
- Rolfsen, P. 1992: Porten til Europa. I Myrvoll, S., Christensson, A. & Bergset, Å. (red.): Gård – Tettsted – Kaupang – By. Seminar i Bergen 11.-13. desember 1991, *N. U. B. Nr. 3. Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen*, 33-51. Bergen.
- Rolfsen, P. 2006: Blikket bakover og framover. I Glørstad, H., Skar, B. & Skre, D. (red.): Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen.

- Kulturhistorisk museum. Skrifter 4*, 199-214. Oslo.
- Rommetveit, M. (red.) 1979: *Norsk landbruksordbok*. Oslo.
- Rønne, O. 2004: Utgravningsstrategi – Flateavdekking. I Glørstad, H. (red.): Oppsummering av Svinesundprosjektet. Universitetets kulturhistoriske museer. Bind 4. *Varia 57*, 90-95. Oslo.
- Schetelig, H. 1910: En ældre jernalders gaard paa Jæderen. *Bergens Museums Aarbog 1909*. No. 5, 1-18. Bergen.
- Søberg, E. 1982: *Hedmark Landbrukselskap gjennom 150 år*. Elverum.
- Uleberg, E. 1990: En gård fra eldre jernalder i Akershus. *Nicolay, Nr. 54/2-90*, 48-54. Oslo.
- Vikshåland, L. H. (red.) 2005: *E-6 prosjektet i Østfold*. Arkeologiske undersøkelser i Fredrikstad, Råde og Sarpsborg kommuner, Østfold. Årsrapport 2004. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen. Oslo.

Far etter Eirik Vandvik. Frå Suldal til Akropolis

Anne Berit Skeie

Abstract

Skeie, A.B. 2007: **Eirik Vandvik – from Suldal to Akropolis.**

Eirik Vandvik, 1904 –1953, is one of Norway’s most talented and gifted classical scholars. He studied at the University of Oslo and graduated in Latin, Greek and German in 1934 and published some of his works in German as well as in English and French. Before graduation, in 1933, he won the King’s gold medal for his paper on some intricate grammatical problems in Latin, “Genitivus und Ablativus Qualitatis im Latein”.

As one of seven brothers Eirik Vandvik grew up in a teacher’s family in Suldal, a small remote place in Ryfylke in the southwest of Norway. Although a true and talented scholar it is as a gifted, poetic and creative master of translation of Homer’s Iliad and the great classical Greek tragedies he is best known. His books about Greek mythology and philosophy, “Gods on Olympus” (“Blant gudar på Olymp”) and “Traces made by humans” (“Far etter menneske”) have enabled Norwegians to get to know and love both Greek gods and Greek authors and philosophers. The latter book written during World War II, and published when the war ended in 1945, is dedicated to those who fought and gave their life to end the tyranny against the free human spirit. Eirik Vandvik saw the connection between the resistance against the nazi regime and the free spirit of the Greek democracy.

Eirik Vandvik was an active writer in contemporary newspapers and magazines as well as an industrious, original and creative linguist; maybe too creative for the small department of classical studies at the University of Oslo in the 1940s. He was not appointed to the vacant professorship in Greek and Latin, but became, however, professor in 1949 in Norwegian literature from the Middle Ages. His scope was so wide. He mastered all fields, and scientists and historians, poets and authors considered his early death in 1953 to be a great loss.

Anne Berit Skeie, Nordenden 13, N-4230 Sand, Norway. Telephone: (+47) 52797737.
E-mail: annebe@online.no

Key words: Eirik Vandvik, classicist, Greek tragedies, the Iliad.
Emneord: Eirik Vandvik, klassisk filolog, greske tragediar, Iliaden.

Far etter Eirik Vandvik Frå Suldal til Akropolis

ANNE BERIT SKEIE

Eirik Vandvik, fødd 16. oktober 1904, voks opp i ei lita bygd i Ryfylke, døydde som professor i norsk mellomalderlatin 19. september i 1953 på sjukehus i Oslo; - eit kort liv, men eit som lyser av diktekunst og klassisk filologi, av humanisme og engasjert samfunnsdebatt. Den største klassiske filologen Norge har fostra.

”Far etter menneske” er tittelen på ei lita bok Eirik Vandvik gav ut i 1945 (fig. 1 og 2). I den vonar han å gi lesaren ”...ein og annan glytt av gresk ånd og daning slik dei syner seg i sine beste stunder, ...”. Far etter menneske, tittelen viser til menneske som har levd før oss og stridd for det dei trur på. Eirik Vandvik, han er og eit menneske som viser igjen. Eg veit ingen annan ryfylking som har sett slike spor etter seg i norsk ånds- og kulturliv som han. Han minner oss på at vi som lever i dag, høyrer med i ein større samanheng. Som han seier det sjølv i jubileumboka ”Studentene frå 1923”: ”... den åndelege og moralske arven frå Hellas og Palestina kan gje mennesket ein sjanse mot maskinen og verda ei framtidsvon.”

Fig. 1. ”Far etter menneske” er tittelen på ei bok Eirik Vandvik skreiv under andre verdskrigen og utgitt i 1945. Framsida er laga av Frøydis Haavardsholm.

Fig. 1. ”Traces made by humans” is the title of a book Eirik Vandvik wrote during World War II, published in 1945. This is the front page by Frøydis Haavardsholm.

Korleis kan eg formidle mi begeistring for diktaren, omsetjaren, vitskapsmannen, samfunnsdebattanten og åndshøvdingen Eirik Vanvik? Det er uråd, og så er det nett det eg vil. Kvifor? Fordi han skriv slik at ein får lyst til å lese og lære meir om dei gamle grekarane som levde for meir enn 2000 år sidan. Viktig nok, men han gjer noko meir. Han er trufast mot den opphavlege teksten, men set og sine egne spor og greier å formidle poesien og rikdommen i den klassiske greske litteraturen slik at den blir like levande i dag som på Sofokles tid. Eirik Vandvik har ei eineståande evne til å finne:

”...bara de riktiga orden
orden med krona och fågelsong”

som den svenske lyrikaren Hjalmar Gullberg uttrykkjer det i eit dikt. Sjølv om eg aldri fekk møte Eirik Vandvik, synest eg at eg kjenner han likevel, og for meg er hans ånd levande og verd å strekkje seg etter.

Fig. 2. Hytta ved Mosstøl i Bråtveitsheia der Eirik Vandvik skreiv ”Far etter menneske” under andre verdenskrigen. Foto: Inge Vandvik. Se note bakerst i manus.

Fig. 2. The cottage at Mosstøl in the mountain area of Bråtveitsheia where Eirik Vandvik wrote “Traces made by humans” during World War II. Photo: Inge Vandvik. See note at end of manuscript

I ei verd med markedsliberalisme og auka forbruk av naturressursar, med terror og framandfrykt, krig og klimaendringar er det viktig ikkje å gi opp kampen for det som godt og rett er. Eirik Vandvik gir lesarane sine ei tru på at det nyttar, det er ikkje til fånyttes å slåss for det gode ein trur på. For grekarane var mennesket nesten guddommeleg, med eineståande krefter – ja, ikkje slavane og kvinnene sjølv sagt, det såg han tydeleg. Men Hellas var ein stat der mannen i alle fall hadde lov til å uttrykkje seg fritt både i biletkunst og litteratur. Og det er

i kunsten mennesket sprengjer grenser. Det gjorde dei gamle grekarane, og det gjer Eirik Vandvik.

I minneorda (1953) om Eirik Vandvik skildrar Sigmund Skard han slik: ”Dette livsnære ustøvete merkte heile hans arbeid som opplysningsmann; den sanne klassikar må stå i dagens strid. Ingenting kunne for Vandvik vera meir aktuelt enn budskapet at dei gamle som midt i vargtida og maskinalderen vil lære oss å bli menneske. Hans klåre og skarpe standpunkt under okkupasjonen bygde på grunntankane i vesterlandsk demokrati; det var naturleg for han å vigje boka si frå 1945 om gresk filosofi til minne om martyrane i norsk ånds strid mot tyranniet.»

Fig. 3. Eirik Vandvik vart fødd 16. oktober 1904 i den vesle fjellbygda Bråtveit der far hans var lærar. Foto: Lotte Selsing, 1974

Fig. 3. Eirik Vandvik was born on October 16th 1904 in Bråtveit, a small mountain valley where his father worked as a teacher. Photo: Lotte Selsing, 1974.

Han vart fødd 16. oktober 1904 i den vesle fjellbygda Bråtveit ved Suldalsvatnet der far hans var lærar (fig. 3 og 4). Familien flytta seinare til Sand der han voks opp som tredjemann i ein syskenflokk på sju gutar. Han kom tidleg ut i verda, til landsgymnas i Volda der han tok artium i 1923, og til Universitetet i Oslo med embetseksamen i 1934. Faga hans var tysk og gresk bifag, latin hovudfag. Før han fullførte embetseksamen, vann han kongens gullmedalje for ei avhandling om genitiv og ablativ i latin. Gullmedaljen selde han, for den gav han middagar i fire månader kan eldste sonen hans Bodvar, fortelje. Men øskja som medaljen hadde lege i, fekk dei tre ungene beundre. (”Om far”, Bodvar Vandviks etterord i ”Vardar på vegen” side 247).

Eirik Vandvik hadde eit mangslunge og rikt yrkesliv. I studietida arbeidde han som lærar både på Jelsa og Sand, seinare ved Eidsvoll og Bryne landsgymnas. Eit ekte flogvit frå Bygdenoreg som måtte syte for seg sjølv. I studietida begynte han og Asgaut Steinnes på ei latinsk-norsk ordbok som Vandvik sjølv ikkje fekk sjå ferdig. Boka kom først ut i 1958. Då han var ferdig med embetseksamen, vart han tilsett ved Klassisk Institutt ved Universitetet i Oslo i ulike stillingar og i 1949 utnemnd til professor i norsk mellomalderlitteratur. Men så vart han sjuk under eit studieopphald i USA og døydde i september 1953 (fig. 5 og 6).

Fig. 4. Bråtveit ligg ved Suldalsvatnet som ikkje var knytt til noko vegnett anna enn ved ferja "Suldalskongen" før vasskraftutbygginga Ulla-Førre i syttiåra. Då vart det veg langsmed Suldalsvatnet frå Solheimsvik til Nesflaten og vidare til Bråtveit. Foto: Lotte Selsing.

Fig. 4. Bråtveit is situated by the lake Suldalsvatnet, and its only connection was with the ferry "Suldalskongen" until the Ulla-Førre hydro electric power project in the seventies. Then a road was built along the shores of Suldalsvatnet from Solheimsvik to Nesflaten and then further to Bråtveit. Photo: Lotte Selsing.

Det var klassisk filologi som var karrierevegen hans; lærde avhandlingar om latin og mellomalderlitteratur. Likevel er det som meisterleg gjendiktar av Iliaden og greske tragediar at han er mest kjend, ikkje som den gåverike og maurflittige språkforskaren han også var. Professor i allmenn litteraturvitskap Jon Haarberg ved Universitetet i Oslo meiner noko av årsaka er at det samtidige filologiske miljøet i Norge var historistar som ville til botnar i den minste filologiske og historiske detalj i antikken. Dei hadde ikkje sans for humanistar som Eirik Vandvik som "ville sjå framover. Humanistane ville sjå antikken som ei samtidig åndsmakt, etisk så vel som politisk. Antikken kunne gjere teneste som eit middel til menneskeleg vekst og danning, til nasjonal og sosial harmoni, og han kunne vere eit bolverk mot krig. Antikken var ikkje tidlaus. Antikken var no." skriv Jon Haarberg i minneartikkelen sin i *Dag og Tid* i 2004 om filologen Eirik Vandvik. Hans gjendiktingar kunne lovprisast, prega av kunstnartemperament og poetisk gåverikdom som dei var. Men slik tankeflukt og slike evner blei ikkje like verdsett av filologane på Klassisk Institutt i 1930- og 1940-åra.

Men så var det vel det at han var ein slik ypparleg vitskapsmann som gjorde at han greidde å lage dei meisterlege gjendiktingane av gresk litteratur og formidle både Iliaden av Homer og tragediane til Sofokles og Aischelos til oss som ikkje har ork eller evne til å studere gresk og latin. Han seier det klart sjølv i artikkelen "Latinsk mellomalder og norsk litteratur" trykt i "Vardar på vegen": "Ein kan ikkje vurdera eit bokverk før ein skjønar det, og ein skjønar ikkje eit bokverk før ein veit hva orda tyder."

Vond dag

Vi er så få her i landet — —>. Ein vond dag hender det at dette såre diktarordet kjem attende til deg gjennom dei lange år og for alvor får deg til å kjenne kor tungt det tapet er, som ulykkesfuglar nyleg bar bod om. Ein er borte som du alltid tykte stod trygt og godt ved sida, anten han var nære ved eller langt ifrå. Ei kongsfure er fallen, og brått tykkjst det nake og snautt der solvinden ruska i rike kroner. Det grånar under kalde vindflager som spelar seg fritt på den vide mo.

Ein ven med augo som det gjorde godt å møte. Eit menneske som hadde vunne fram til klårsyn og vidsyn, som hadde rydda grunnen og tufta huset sitt så du kjende all igjennom deg at det stod. Ein arbeidsmann som aldri veik unna dei tunge bøkene eller klaga seg for tak som kunne tvinge den sterkaste i kne. Ein som du hadde sett vinne opp tyngste brekka og retta armene i useieleg glede fram mot alt det som strøynde imot han der oppe, alt det vi venta han skulle hente ned til oss.

Så er det din tur til å stire inn i den mørkaste av alle gåter, medan sorga feller stille tårer ved ei blomepydd grav. Du spør og ventar ikkje svar, du kjenner det sviande vondt inne i deg kor gjerne dette skulle vore annleis, kor uoppretteleg tapet er ved det som her har skjedd.

Og likevel veit du at sol skal skine og vind spela der skuggar i denne stund teiknar sin tunge kross. At framtidshagar skal vekse med rike frukter der ingen i dag kan sjå anna enn bort-

come frø på skrin grunn. Og du vender augo framover og ser ein veg som korkje tykkjst tung eller skræmande, for di der er noko som lokkar på vandringsmannen — far etter menneske.

(Framhald frå side 1)

— Du får nå sjå a når ho kjem, seier han, så det er ikkje så mykje å snakka om. »Ut av skuggen«, heiter ho. Og når eg seier at ho tek til i mai 1945 og sluttar i mai 1949, så har du vel som ei peiling på ho. Skuggen, det kan vel vera både slikt som okkupasjonsåra skapte og slikt som etterkrigstida har skapt, det.

Handlinga går føre seg i tenkt bygd i midt-Noreg. Men det som boka fortel om, det kan og høva dei fleste stadene i landet. Ho fortel både om den materielle og den åndelege atterreisninga. Det er ofte så at ein ser den eine sida av atterreisninga, men ikkje den andre. Det kan hende at boka fortel litt om korleis ein blir var den andre. Eg vil tru at ho svarar på sumt av debatten etter krigen og. Eg vil vone ho vil vera som ei prisme der strålene frå dei ulike generasjon bryt seg. Men la oss heller snakka om noko anna. Boka kjem i si tid, den, om ein månad skulle ho vera der.

— Problema i tida...

— Ja, så vidt eg kan sjå er det ein rogalending som er mest vaken når det gjeld problema i tida, ikkje minst når det gjeld problema utover i bygdene våre. Den mannen heiter Eirik Vandvik.

— Han vart jo nyleg professor.

— Slik kar som han som har så opplagd vitenskapleg givnad og slik uvanleg orienteringsevne på alle område, burde sjølv sagt hatt eit personleg professorat for 15 år sidan. Men det var godt at det vart nå i alle fall. Så vidt eg veit er det ingen her i landet som sameiner vitenskapsgivnaden og kunstnarevna slik som Vandvik. Dei omsetjingane han har gjort i klassisk litteratur ligg på eit uvanleg høgt nivå. Det er alle samde om.

Og det vil venteleg syna seg at det blir mykje av eit nybrottsarbeid han kjem til å gjera i mellomaldergranskinga. Det er serleg gledeleg for oss som

han har gjeve så mykje av si arbeidskraft. Det er karakteristisk for han at då Anders Wyllera fram sine storfelte planar om Nansenskulen — ei av dei største gåvene som vart gjeven norsk ungdom i mellomkrigstida — vart Inge Krokann straks oppglødd for saka, og frå første stund gjorde han eit framifrå arbeid for å få reist skulen. Få var vel så lukkelege som han den marskvelden i 1939 då skulen vart innvigd. Men same kvelden var det tyskarane marsjerte inn i Tsjekkoslovakia — det var som om ein attom det glitrande festsurlet hørde omen av støvletrampinga. Og sidan er mangt vorte annleis.

Men kom ikkje til Inge Krokann med tvil på kvaliteten hjå ungdomen, snakk heller ikkje om at det tykkjst gå føre seg ei fordumningsprosess av uvanlege dimensjonar eller om ein samvitslaus underhaldningsindustri som medvite arbeider på å nivållera nedetter den åndelege standarden. Han vil kan hende sitja med ein lun blenk bak brillelensa og høyra på deg. Men så legg han fram sine motargument, konsist og med ein optimismisme som så visst ikkje er tufta på laus grunn. Tvert om står den seg til ein imponerende kunnskap om menneskja, ikkje berre til dei menneskja som lever i dag, men til renessansen sine menneskje, til mellomalderen sine menneskje, til antikken sine menneskje — for Inge Krokann er dus med dei alle. Og ved sida av kunnskapen eig han ei tru som er Wergelandsk i sin styrke, i si spennkraft.

— DEN UNGDOMEN me har nå, er mykje meir sakleg innstilla enn me var i min generasjon, seier han m. a. Eg har størje tru på eit godt resultat av denne ungdomen enn den eg har kjent før. Eg har inntrykk av frasene si tid er forbi for etterkrigsungdomen. Han er velsigna

Fig. 5. Faksimile av eit ikkje underteikna avisutklipp frå ei ukjend avis då Eirik Vandvik døydde i september 1953.

Fig. 5. Facsimile of an anonymous newspaper cutting from an unknown newspaper, written when Eirik Vandvik died in September 1953.

EIRIK VANDVIK

Til minne.

(Skrive den dagen eg hørde han var avliden).

Å nei, so tungt eit slag
for Noreg og for alle dine
at du so tidleg vandra bort
som enno kunne storverk gjort!
Du som var so ung, so klok og hag
og alltid heldt den reine, norske line
og var ein vidkjend meister i ditt fag.
Ei verd av djupe tankar fram du bar
og synte etter mannaborni trygge far.
Vidt yver Hellas krinsande du flaug,
yver dalar, øyar, fjell og fiskegrunn,
so mang ein storgild tanke inn i hugen smaug
og gav oss jamt ei god og festleg stund.

Og diktar var du óg.
Det kan dei alle sjå som ser,
helst i dei klare tydingane av Homér.
Det kling som tonar gjenom fjerrdæmd skog
som omar fagert yver land og hav.
Du strøydde tankar ut med gavmild hand
i djupe åndsverk til ditt folk og land.
Du synte trott og visdoms dygder
og kasta glans og æra yver våre bygder.
Me difor takkar deg for alt du gav
og luter oss i takksemd ned —
og lyser yver minnet ditt Guds fred.

HANS HYLEN

Fig. 6. Faksimile av eit dikt skrive av Hans Hylén som var skribent, omsetjar frå islandsk og lærar i Sauda. Ukjent kvar og når det er trykt.

Fig. 6. Facsimile of a poem written by the teacher Hans Hylén in Sauda who also was a writer and translator from Icelandic. Unknown where and when the poem was printed.

Forelda litteratur, seier du. Ikkje meir forelda enn at styresmaktene i Oslo ikkje ville la Det Norske Teateret setje opp «Antigone» av Sofokles, som Vandvik gjendikta i 1942, under andre verdenskrigen. Tragedien handlar om etterkomarane etter kong Oidipus, dei to døtrene Antigone og Ismene som mister begge brørne sine i krig. Den eine broren, Polyneikes, har kjempa mot onkelen kong Kreon og sin eigen bror. Kreon som er sigerherre, bestemmer at liket av Polyneikes, som har vore mot ham, ikkje skal gravleggjast, men liggje ope for ver og vind og rovfuglar. Antigone vil berge den døde bror sin frå ei slik vanære medan systera Ismene er den lovlydige og minner Antigone på:

”Vi bør da hugse på at vi er kvinner
som ikkje skal gå fram mot menn i strid”.
Og kong Kreon seier det like tydeleg:
”..i strid med menn må mannen gjerne døy
men aldri må ei kvinne rå med oss.”

Dei to systrene er to motpolar som har svært ulikt syn på det å vere sivilt ulydig. Slik karakteriserer Eirik Vandvik Antigone i føreordet til tragedien:

”Antigone slektar ikkje på sine gammalgreske medsysstrer. Ho er ein samansett natur som sameinar i seg det beste hos både kvinne og mann. I staden for underdanig lydnad og einsidig interesse for heimelivet syner ho ein byrg trass og ein brennhug for høge ideal som berre mannen drøfte i Sofokles' samtid. Ho eig jamvel det modet som alltid hadde vore mannens adelsmerke i det greske samfunnet. Så langt har diktaren skapt eit kvinneideal som måtte verka framandt på hans publikum, og som berre kunne verdsetjast med større forståing nokre hundreår seinare. Men Antigone er mykje meir enn dette, mykje meir enn eit kvinneleg sidestykke til den manlege heroen. Ho er samstundes, djupt og ekte ei kvinne, ei ung jente som har gledd seg til den samlivslukke ho no må gje avkall på, ei god syster, som med si kvinnelege finkjensle held av den næraste ætta, jamvel den maktsjuke broren, meir inderleg enn kanskje nokon mann kunne gjera. Kjensleregisteret hennar går gjennom alle tonar i ei kvinnesjel; men den tonen som kling sterkare enn alle dei andre, er den fromme ættekjensla og kjærleikstrongen. ”Til kjærleik er eg fødd, ikkje til hat,” seier ho då Kreon lastar henne for lovbrotet.”

Då Jenny Rita og eg var unge, i 1964, gav Det Norske Samlaget ut ei lita bok, ”Greske tragediar” i billegutgåve. For kroner 12,50 kunne ein lese både dei tre delane av ”Oresteia” av Aiskylos og ”Kong Oidipus” og ”Antigone” av Sofokles i gjendikting av Eirik Vandvik. Ragnvald Skrede melde boka i Dagbladet og skreiv: ”Eirik Vandviks omsetjingar er – så langt eg kan dømme om dei – fullborne meisterverk. Målet er like mjukt som rikt, og verseteknikken så suveren at ein vel aldri har sett maken i nynorsk omsetjingskunst”. Men kroner 12,50 var mange pengar den gongen Jenny Rita og eg studerte fransk og las ”Antigone” og ”Eurydice” av Jean Anouilh.

Den kunnskapen Eirik Vandvik deler med oss, blir vår eigen. Ikkje trudde eg at eg nokon gong skulle bli interessert i gamle romerske diktalar som Horats og Ovid som eg på Universitetet i Oslo fekk inntrykk av var heller tørre og keisame, ein bleik avglans av dei klassiske greske. Men når eg les det Eirik Vandvik skriv om dei i ”Så er sagt - Utdrag av gresk og romersk litteratur”, får eg lyst til å lære meir – til og med lese dei. Alt han skriv om blir spennande same om det handlar om korleis den kristne kyrkja overtok tradisjonar frå Romarriket i keisartida, eller når han kastar lys over ”mørk” norsk mellomalder gjennom å peike på det sambandet som eksisterte mellom vårt utkantland og europeisk åndsliv i fleire artiklar, t.d. ”Latinsk mellomalder og norsk litteratur”, ”Eirik Kongsson i dokument og saga” og ”Gåter i Kongsspegelen” trykt i ”Vardar på vegen” 1974.

Eirik Vandvik var ein suldøl som tok vegen frå Sand til Akropolis, men som vende tilbake til heimtraktene så ofte han kunne. Han, som då han var gutunge drøymde om å bli bonde i Bråtveit, visste kor han hadde røtene sine, og kor han hadde språket sitt frå (fig. 7). Like sjølvstendig som han var i dei vitskaplege arbeida sine, like ubøyeleg var han då Universitetet i Oslo kravde at han skulle skrive omsetjingar frå latinoppgåver på bokmål (Sigmund Skards minneartikkel i 1953 og munnleg kjelde Eiriks bror Olav Vandvik). Det ville han ikkje, og han hevda sin rett til å skrive nynorsk i Studentmållaget, og dermed hadde han kritisert Det Kongelige Fredriks offentleg, og som straff ville ikkje professorane rette oppgåvene hans i det heile. Men ikkje om han gav seg. Han var ryfylking, og nynorsk var språket hans!

I føreordet til gjendiktinga av Iliaden i 1951 skriv han:

”Omsetjaren takkar forlaget for høvet det baud han å freista flytta Homers mangslungne verd over i eit språkmiljø som på fleire vis skulle høva til ho. Der det kan ha lukkast å visa at vegen ikkje er så lang frå Hellas til Noreg, der står omsetjaren i gjeld til norske målføre til

norsk måldyrking og ikkje minst den arv av bygdenorsk forteljarevne som barndomsheim og heimbygder synte han.”

Fig. 7. Eirik Vandvik. Foto tatt på Mostøl 1950 av venen Jon Moe.
Fig. 7. Eirik Vandvik. Photo at Mostøl 1950 by his friend Jon Moe.

Eirik Vandvik
 18. oktober 1905, d. 19. september 1953.

Han skriv nynorsk slik at ein høyrer suldalsmålet, og når ein les gjendiktinga hans av Sofokles dikt: ”Jorda er rik på underverk”, trur eg ikkje norske lesarar berre ser bønder som levde i Hellas for over to tusen år, men like mykje bønder i Bråtveit, i Norge, menneske som til alle tider og stader har stridd med naturen for å livberge seg:

”Fuglen den vake på lettan veng
 fangar han sløgt i nett og snare.
 Villdyr i skogen som renn på spreng,
 fiskar i havet som stimar vare,
 vasar seg fast i hans fengande band,
 vert eit rov for hans gløgge tanke.
 Han kan tvinga med temjande hand
 skjerre fjelldyr på videvanke,
 månfager villhest og sterkbygd stut
 til dei ber åket med nakken lut.”
 (”Far etter Menneske” 1945)

Det var likevel ikkje berre nynorsk, filologi og den klassiske arven frå Hellas og Roma som opptok Eirik Vandvik. Han deltok med iver og lyst i samtidsdebatten; ikkje minst var han engasjert i alt som hadde med skule og oppseding å gjere. Han ville ha ein skule der elevane skulle lære for livet, bli verdsborgarar slik folkehøgskulen legg vinn på; akademisk danning er mindre viktig og ikkje det same som menneskedanning. Men skikkeleg kunnskap skulle det vere, og i dag, med to skulereformar på eit snautt tiår, kan ein spørje om ikkje det han skreiv om skulen for snart 60 år sidan, også gjeld i våre skiftande læreplantider:
 ”Dei mange skulereformene har stort sett berre vori meir eller mindre vellukka brikkeflyttingar att og fram (ja, att og fram) på den intellektuelle danings sjakk Brett. Den siste

reformen tok sikte på å oppsede ungdomen gjennom meir sjølvstendig arbeid, ein plan som i seg sjølv var rosverdig nok. Men den nye skulen er berre ei ny form for intellektuell daning, etter planen ei betre form enn den gamle, men dessverre - etter domen av mange av dei beste lærarane- lite eller inkje betre enn den form ein gjekk bort ifrå. Mange seier nemleg at det planlagde sjølvstendige arbeidet i somme fag er illusorisk" ("Kulturproblem i dag" frå "Vardar på veggen" 1974)

● eirik vandvik 1904–1953

Frå Suldal til Akropolis

Eirik Vandvik var ein ektefødd son av motkulturanen. Han var heile livet oppteken av den klassiske danninga og folkedanninga, og synta at veggen ikkje var lang frå Suldal til Akropolis.

Marit Aakre Tennø
Marit.Tennoe@nn.no

I år er det 100 år sidan Eirik Vandvik vart fødd. 15.–17. oktober vart dette feira tre dagar til ende på kulturhuset på Sand i Suldal. Guten frå Bråteit i Suldal skulle vekse opp og få eit kall om å spreie dei antikke ideala. Då han døyde i 1953 stod det att ei lang rekke verk bak han, mellom anna dei populærvitenskaplege «Blant gudar på Olymp» og «Far etter menneske» som begge vart presenterte i nye utgåver under Vandvikdagane. «Blant gudar på Olymp» vart òg sett opp av kulturskulen under Vandvikdagane. Ei imponerende framsyning med eigenkomponert musikk

av Goos ten Napel. Stykket gav oss ein gløtt inn i familieforholda og intrigane mellom gudane på Olymp.

Prinsippfast

Likevel var seminaret på laurdagen høgedepunktet under Vandvikdagane. Her fekk me lære Vandvik betre å kjenne. Sonen Bodvar kunne fortelje at faren aldri var noko skulelys, men at då han låg med spanskesjuka som ungut fekk han eit eksemplar av Arne Garborg si omsetjing av Odysseen. Denne vart ei oppdaging for ungutten som med ein gong la tanken om å verte gardbrukar i grava.

Alle føredragshaldarane heldt fram at Vandvik var temperamentsfull og prinsippfast.

– Ikkje ein representant for «akkordens ånd», meinte professor og ven Egil A. Wyller som heldt festtale laurdagskvelden.

Sonen, Bodvar, fortalde til dømes om lærarane på latin og gresk som ikkje ville rette omsetjingane hans frå latin og gresk fordi dei var på landsmål. Vandvik nekta å bøye seg. I protest

heldt han i studentmållet, der han var leier våren 1931, føredraget: «Que Vadis universitas osloensis». Instituttleiinga vart rasande og truga med å kaste han ut frå instituttet. Vandvik skreiv eit krast brev attende, slikt fann han seg ikkje i, og fekk bli.

Det greske idealet

– Eirik Vandvik hadde ein urokkeleg tillit til dei greske tekstane som siviliserande og danningkraft. For han vert danning nøkkelordet, fortel førsteamanuensis i litteratur Jon Haarberg. Han peikar på at det fyrst og fremst er breidda som slår ein ved arbeidet til Vandvik. Han byrja med den latinske grammatikken i hovudoppgåva si. Denne fekk han kongens gullmedalje for. I oppgåva avgrensa han kategoriar som tidlegare hadde vore utflytande. Dette nytte han stor respekt for hjå dei tyskinspirerte klassisistane. Dei meinte dette var det beste arbeidet til Vandvik. I dei seinare prosjekta sine vert han skulda for å hamne lenger og lenger inn i det

subjektive, noko han hausta kritikk for. Haarberg peikar på at han hamna her fordi han i motsetnad til kollegaene sine var etisk og politisk.

– Vandvik ville sivilisere mennesket no!, fortel Haarberg i sitt føredrag. Vandvik meinte den antikke kunsten var tidlaus og at det klassiske har kvalitetar som er oppheva i tid. Det greske samfunnet var eit ideal også for vår tid, meinte Vandvik. Haarberg påpeikar at Vandvik gjer nett det same som Vinje: han ropar attende til antikken i si lengt etter det opphavlege.

Folkedanning

– Det er noko heroisk over Vandvik, hevda Kjartan Fløgstad i sitt føredrag. Suldal var ikkje området der forfattarar kom frå. Eirik Vandvik var eit ektefødd born av motkulturanen. Han hevdar Vandvik skal ha sagt at den einaste kona trong vere sjalu på, var Ivar Aasen. For Fløgstad meiner Eirik Vandvik fyrst og fremst var malmann, med føtene godt planta i folkedanninga i Suldal.

I eit brev til kona Ragna har Vandvik skrive om si store inspirasjonskjelde Josef Bråteit, frå Bråteit i Suldal: «(...) denne reine etterkomaren etter dei norrøne sogeforteljarane, han som var lik dei i det at han var ætti, ja bygd i sitt samvit (...) den mest geniale målkunstnaren eg hev råka. Kva er t.d. ein dosent Midttuns litterære ordheng mot hans sprakande friske som olla fram or eit rikt menneskeliv som eit oppkome or jordi?» Fløgstad trur at det er når Vandvik ligg tettast opp mot Josef, at han skriv best.

– Eirik Vandvik synta oss at folkemålet og klassisk danning ikkje er motseiingar. Han opphevar skiljet mellom høgt og lågt, slår Fløgstad fast i kulturhuset på Sand i Suldal.

Fløgstad avsluttar føredraget sitt med å konstatere at Vandvik tok eit langt steg, slik at vi kunne kome til oss sjølve. Egil A. Wyller legg til i sin festtale seinare på kvelden at vi ikkje hadde hatt bruk for nokon verdikommisjon om Vandvik framleis hadde levd.

Fig. 8. Eirik Vandvik får oss til å kjenne fellesskap med tidlegare tiders menneske. Faksimile av første del av artikkelen "Frå Suldal til Akropolis" trykt i Norsk Tidend nr. 5 2004 skriven av Marit Aakre Tennø i samband med Eirik Vandviks fødsel.

Fig. 8. Eirik Vandvik makes us realise that we who live today have something in common with people from ancient times. This is a facsimile of the first part of an article "From Suldal to Acropolis" in Norsk Tidend no 5 2004 written by Marit Aakre Tennø on the occasion of a marking of the birth of Eirik Vandvik.

Fig 8 del 1 ovenfor, fig 8 del 2 neste side.

Fig. 8 part 1 above, fig. 8 part 2 next page.

Omsetjaren Vandvik

Eirik Vandvik har gjort noko av det største ein omsetjar kan gjere: han har omsett Illiaden av Homer.

Marit Aakre Tennø
Marit.tenno@nm.no

Stipendiat på klassisk og romansk institutt, Eirik Welo, fortel at det ikkje fanst noko heilt verk av Homer på norsk før Garborg si omsetjing av Odysseuskvædet kom ut i 1918. Det var denne omsetjinga som gav Vandvik ein hug til antikken. Vinje hadde lenge villa omsetje Homer, men kom aldri så langt.

– Med Garborg si omsetjing hadde nynorsk-rørsla sikra eit klassisk storverk på nynorsk, medan riksmålsrørsla ikkje hadde følt trongen for eit slikt verk fordi begge verka allereie fanst på dansk, fortel Welo. P. Østbye sine omsetjingar til riksmål kom først i 1920–22 og no hadde plutselig riksmålet begge Homer sine verk på sitt språk. Homer vert såleis ei brikke i språkstriden. Det var viktig for nynorskfol-

ket å syne at nynorsken høvde til den mest høgverdige litteraturen, seier Welo.

Diktar og filolog

Når Vandvik si omsetjing av Illiaden kjem i 1951 har nynorsk-rørsla endeleg fått heile Homer på nynorsk. Vandvik var ein del av nynorskmiljøet på universitetet og byrja omsetje klassiske tekstar rundt 1930. Desse vart mellom anna gjevne ut i serien Klassiske bokverk som Studentmållaget i Oslo gav ut.

– Vandvik var klassisk filolog og hadde gresk og latin arv som arbeid, men han hadde òg store kreative evner. Han sameiner såleis to viktige føresetnader for å omsetje Homer; dikteren og filologen, seier Welo. Han fortel at Garborg, fordi han ikkje var klassiskfilolog, under sitt omsetjingsarbeid måtte samarbeide tett med ein filolog.

Krevjande omsetjing

Kor stort arbeid ligg bak ei slik omsetjing av Homer?

– Illiaden har 15.000 verseliner og er skriven på ei særskild form av gresk.

Språket Homer nytta, var eit kunstspråk, det var utvikla nettopp for å skrive helte-dikt. Homer blandar greske dialektar og tek i bruk uvanlege, arkaiske ord. Språket i diktet er bygd opp rundt fraser og liner som blir tekne opp att. Det er eit stort sprang frå vår eigen diktartradisjon. Ei av dei største utfordringane er nok versemålet som er heksameter, ein rytme som minner om vals. Homer sitt språk var tilpassa versemålet. Å få 15.000 verseliner til å variere i rytmen er krevjande, utan å få det til å høyrest ut som ein søvndyssande vals. Ei anna utfordring i omsetjingsarbeidet er å finne gamle norske ord som kan avløyse dei gamle greske. Sjølv om Homer sitt språk er kunstig, må ein, om ein skal tale over kløfta av tid, leggje seg på ein meir naturleg stil. Vandvik si omsetjing er moderne og levande i syntaksen, og ho fungerer poetisk på norsk. Det er ei omsetjing som står seg. Ho er eit monument ikkje berre i den nynorske tradisjonen, men òg i forståinga av Homer sin tekst, avsluttar Welo.

Ei slik utsegn er sjølv sagt som manna for mitt gamle lærarhjarte. Det nyttar ikkje berre med rettleiing, prosjektarbeid og gruppediskusjonar. Noko må lesast og lærast, til og med puggast om det skal bli noko kunnskapsløft. Eg innbillar meg at han visste det, han som må ha pugga både latin og gresk før han greidde å formidle noko av den klassiske kulturarven til oss.

I artikkane sine viser Eirik Vandvik oss ei usvikeleg tru på at det nyttar å satse på det gode i mennesket. Kort tid etter andre verdskrigen var slutt, i 1946, skriv han dette i Syn og Segn: "Greidde Nazismen å få alle oppsedande krefter til å dra i same lei med ein effektivitet og eit resultat som vi må tilbake til Sparta for å finne eit sidestykke til, så skulle vel den demokratiske oppsedinga av borgaren og verdsborgaren også ha ein sjanse - ein liknande sjanse som i det gamle Aten, det klassiske eksemplet på oppsedande samarbeid mellom alle greiner av åndslivet på demokratisk grunn.

Det opnar seg lovande framtidsutsyn ved tanken på kva verda kan nå dersom alle oppsedande krefter, i heimar og alle skulegreiner, samlar seg like hugheilt om kristen etikk og om den humanistiske verditriaden "det sanne, det gode, det vakre" som nazistane samla seg om "blod og jord". Vi har ein sjanse som kan reknast med av alle, av alle som ikkje har stirt seg blinde på vondskapen i menneskenaturen, og som trur det både historia - den konsentrerte menneskerøynsla fortel, og einskildmanns røynsle jamvel frå det siste ragnarok stadfester: at det er noko godt i mennesket." ("Skulen i dag" frå "Vardar på vegen" 1974).

Eirik Vandvik får meg til å kjenne fellesskap mellom tidlegare tiders menneske og oss som lever i 2007 (fig. 8 og 9). Han får meg til å tru på viljens og tankens kraft slik han sjølv gjorde. Det er viktig og muleg å strekkje seg etter ideala sine, dei kristne og humanistiske. Han skriv i "Far etter menneske" at vi aldri får noko demokrati dersom vi vanlege menneske "... sig inn i viljedvale og likesæle." Skal tru kva han ville ha tenkt om oss i dag.

Eirik Vandvik var stolt av Suldal

– Dette skal vere eit bygdebyggingsprosjekt; ein skal vere stolt av kvar ein kjem ifrå. For Vandvik var Suldal og Bråtveit heile tida med han, seier Anne Berit Skeie i nemnda som står bak Vandvikdagane.

Mart Aakre Tennø
Marit.tennoe@vsn.no

Ein hadde ikkje spart på noko då Vandvik skulle feirst i Suldal. Fredagen opna med kulturskulen si framsyning «Blant Gudar på Olymp». Nynorsk kultursentrum hadde laga utstillinga «Klassisk kulturarv – Linjene frå Europa til den norske bokheimen» som skal hengje på kulturhuset i Suldal. Den kjende kunstnaren Kristian Blystad presenterte skisser til ei utsmykking til minne om Vandvik, Arnhild Litlere las gjendiktingar og eigne

tekstar av Eirik Vandvik og Inger Bråtveit og Åshild Vetrhus avslutta festkvelden laurdag med det spesialskrivne stykket «Unge stemmer frå Bråtveits». Sundag var det sogevandring til Bråtveit.

Vil gjere Vandvik kjend

– Vårt hovudmål har vore å gjere Eirik Vandvik kjend i Suldal og i Rogaland, seier medlem i nemnda Anne Berit Skeie. Ved sida av å gjere Vandvik ålment kjend har det òg vore viktig at dette er eit bygdebyggingsprosjekt. Ein skal vere stolt av kvar ein kjem ifrå. For Vandvik var Suldal og Bråtveit heile tida med han. Før vi starta med dette arbeidet, ante ikkje folk i Suldal kven Vandvik var. Sjølv sagt finst der unntak, seier ho. Sjølv er ho eit av dei.

– Eg har lenge vore «fan», smiler ho. Ho er den uavhengige medlemen i nemnda, i kraft av at ho var oppteken av Vandvik, seier ho sjølv. I nemnda sat

òg ein frå mållaget, ein frå Ryfylkemuseet, ein frå folkeakademiet og ein frå sogelaget.

Anne Berit Skeie er heller ikkje den einaste som har eit nær forhold til Vandvik.

– Det var tidlegare rektor på Ryfylket Folkehøgskule, Ingvar Olimstad, som våren 2002 sende eit brev til kommunen for å gjere dei merksame på at i 2004 ville Eirik Vandvik ha vore 100 år om han framleis hadde vore i live, fortel Skeie. Eg trur han fyrst og fremst såg føre seg ei byste eller noko slikt.

Alle ville vere med

Det vart sett ned ei nemnd som tok til å arbeide med planane som raskt utvikla seg til ei tilskipping over fleire dagar.

– Eg såg føre meg ei førelingsrekke, fortel Skeie. Vi sette opp ei liste med kven vi ville ha med. Bodvar Vandvik skulle fortelje om far sin, professor Jon Haarberg om Vandvik sitt vit-

skaplege arbeid, professor Egil A. Wyller om Vandvik som ven og forskar og Inge Eidsvåg om oppsedingstankar frå antikken. Sist men ikkje minst ville vi ha Kjartan Fløgstad. Han hadde halde tale då Suldal kommune opna kulturhuset i Sand. Etter talen hadde Bodvar Vandvik

sagt «Dette hadde far likt!». Det var klart han måtte vere med då, seier Anne Berit Skeie. Desse namna var dei fyrste dei hadde på blokka, og alle sa ja! Anne Berit Skeie meiner dette syner kor stor Vandvik faktisk er. Alle dei andre kom til etter kvart.

Fig. 9. Faksimile av andre delen av den same artikkelen i Norsk Tidend av Marit Aakre Tennø: "Eirik Vandvik var stolt av Suldal."

Fig. 9. Facsimile of the second part of the same article in Norsk Tidend by Marit Aakre Tennø: "Eirik Vandvik was proud of Suldal".

"Jorda er rik på underverk og mennesket sjølv det største under..." heiter det i Sofoklesdiktet. Ja, når eg tenkjer på Eirik Vandvik, er det ikkje vanskeleg å sanne det. Er det rart eg er stolt av å vere ein del av det lokalsamfunnet han voks opp i? Så sluttar helsinga mi til Jenny Rita med nokre strofer frå eit dikt av Eirik Vandvik sjølv:

"Credo" vigt Leo Tolstois minne

Eg trur på den Gud som skaper
sin himmel i menneskesinn,
som strider mot mørket og taper,

men alltid kjem att og vinn,
den Skapar som aldri får spreia
ei natt med eit ord «Bli ljøs!»,
men brøyter seg veg gjennom skoddeleia
i livet frå kjelde til os.

Eg trur på den store skapar
av Himmel og Jord og Hel,
den evige vinnar og tapar,
Guden i mannsens sjel.

Som skapte i *sitt* bilete
alt som har guddoms namn,
og gjorde det høge stjernesætet
om til ei himmelhamn.

Som tok or sitt eige hjarta
skapingsmold til ei jord,
der alt det som *er* og skal verta
må lyda hans guddomsord.
Som skapar i *sitt* bilete,
or eiga god-vonde sjel,
det evige liv på jord og set det
i spenn mellom Himmel og Hel.

(”Vardar på veggen” 1974)

Noen viktige kjelder

- Christophersen, H.O. 1923 (red.): *Studentene fra 1923. Tanker og minner ved noen av dem*. Nasjonalbiblioteket.
- Gullberg, Hjalmar 1984: *Utvalg ved Eilif Straume*. Bokklubbens lyrikkvenner, Oslo.
- Haarberg, Jon 2004: *Filologen*. Artikkel i *Dag og Tid* 16.10.2004
- Hellesvik, Alf 1953: *Professor Vandvik er død*. Minneartikkel i *Stavanger Aftenblad* nr. 221, september 1953.
- Krokann, Inge 1954: *Han som synte oss ”Far etter menneske”*. Sannsynlegvis *Dagbladet* 16.10.1954, evt. *Stavanger Aftenblad* samme dato.
- Moe, Jon 1974: *Vegen er ikkje lang frå Suldal til Akropolis*. Bokmelding av ”Vardar på veggen” i *Stavanger Aftenblad* 6.12.1974.
- Moren, Sigmund 1953: Nekrolog i *Nationen* 19.09.1953.
- Mørland, Henning 1975: Artikkel i *Norsk biografisk leksikon XVII*.
- Skard, Eiliv 1955: *Minnetale over professor Eirik Vandvik 8.10.1954*. Særtrykk av årboka til Det norske videnskaps-akademi 1954.
- Skard, Sigmund 1953: *Professor Eirik Vandvik*. Minneartikkel, sannsynlegvis i *Dagbladet* september 1953.
- Venås, Kjell 2005: *Eirik Vandvik – suldøl og europear*. Minnetale i *Asker* oktober 2004, trykt i *Vestmannen* juni 2005.
- Weilo, Eirik 2004: *Omsetjaren*. Artikkel i *Dag og Tid* 16.10.2004.
- Wyller, Egil A. 1956: *Religiøsiteten i det gamle Hellas*. Bokmelding av Eirik Vandvik ”Blant gudar på Olymp”. Sannsynlegvis *Stavanger Aftenblad* i 1956.

Wyller, Egil A. 2004: Minnetale halden ved hundreårsminnefesten for Eirik Vandvik på Sand 16.10.2004.

Noen viktige publiserte arbeider av Eirik Vandvik sett opp kronologisk

Stang, Nic & Vandvik, Eirik 1935: *Så er det sagt. Utdrag or gresk og romersk litteratur.*

Johan Grundt Tanum, Oslo, 2. utgåve 1936.

Vandvik, Eirik 1945: *Far etter menneske. Glimt av gresk ånd.* Noregs Boklag, Oslo. 2. utgåve 1978. 3. utgåve 2004 (Eige forlag) kan tingast frå Suldal kommune, 4230 Sand.

Vandvik, Eirik 1951: *Iliaden.* Omsett til nynorsk av E.V. Det Norske Samlaget, Oslo.

Vandvik, Eirik 1956: *Blant gudar på Olymp.* Det Norske Samlaget, Oslo. 2. utgåve 1963, 3. utgåve 2004.

Steinnes, Asgaut & Vandvik, Eirik 1958: *Latinsk ordbok.* Det Norske Samlaget, Oslo.

Vandvik, Eirik 1959: *Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204.* Det Norske Samlaget, Oslo.

Vandvik, Eirik 1964: *Greske tragediar.* Omsett til nynorsk av E.V. Orion-bøkene, Det Norske Samlaget, Oslo.

Vandvik, Eirik 1974: *Vardar på vegen. Frå Suldal til Akropolis.* Artiklar i utval ved Egil Wyller. Etterord "Om far" av Bodvar Vandvik. Noregs Boklag, Oslo.

Appendiks

Bodvar Vandvik, november 2003: "Eirik Vandvik – curriculum vitae" (skrive til vedlegg A) og "Bøker og tidskriftstykkje Eirik Vandvik gav ut" (skrive til vedlegg 1 (E.V.)). Listen er ikkje fullstendig. Se neste sider.

Note til fig. 2: Eirik Vandvik teikna denne hytta sjølv med utgangspunkt i det gamle hotellet på S som brende ned i 1965, og ho vart bygd i 1932 av bror hans Olav, som vart rektor på Yrkesskule Sand, og søskenbarnet Olav Bråtveit. Hytta er bygd av lafta tømmer som vart skore ned på Flataf og frakta med hest til byggeplassen. Eirik Vandvik brukte hytta mykje om sumrane. Det var her I skreiv "Far etter menneske" under krigen, og det var her han gjendikta Iliaden og mykje av dei g tragediane. Hytta ligg ved Mostølvatnet i Bråtveitgrenda ikkje så langt frå Turisthytta. Flatafosse no regulert, men ein kan sjå han rett før ein kjem opp til Mosskar. Frå ca 1950 vart tre av brørne Eirik Vandvik medeigarar, Olav Vandvik, Toralv Vandvik og Elias Vandvik. Det er etterkomma dei som no eig hytta i lag. (Opplysninger fra Inge Vandvik og Anne Berit Skeie.)

EIRIK VANDVIK - CURRICULUM VITAE

(Kortversjon, ved Bodvar Vandvik november 2003)

Personalialia.

Eirik Vandvik f 16.10 1904 i Suldal, død 19.09.1953 i Oslo; foreldre lærar Bertrand Vandvik frå Vanvik i Hylsfjord og husmor Inger Albertsdotter f Aarhus, frå Bråtveit i Suldal. Gift 1935 (i Oslo) med fysioterapeut Ragna Hamar f 100609; foreldre folkehøgskulestyrar Olav S. Hamar og husmor Johanne Elisabet f Vassbotn, frå Hovdebygda i Ørsta, Sunnmøre. Born Bodvar f 010837, Jorunn Inger f 160139, Tone f 060647.

Bakgrunn/oppvekst.

EV vart fødd i Bråtveit, Suldal, der faren då var lærar, som nr 3 av ein seinare samla syskenflokk av 7 brør. I 1910 flytte familien til strandstaden Sand, der faren hadde fått stilling som lærar og seinare var overlærar gjennom mange år, dertil ordførar i ein lengre periode. EV kjente seg alltid seinare i livet sterkt knytt til Suldal og gav i både skrift og tale ofte uttrykk for si kjensle av gjeld til det suldalsk kultur, språk og forteljartradisjon hadde gjeve han i barndom og oppvekst.

Utdanning.

Examen artium ved Volda Landsgymnas 1923. Språkleg-historisk embetsamen (latin hovedfag, gresk og tysk bifag) ved Universitetet i Oslo (UiO) 1934. Innan sluttført embetsstudium vann han i 1933 H.M.Kongens gullmedalje for avhandlinga "Genitivus und Ablativus Qualitatis im Latein". Fire år etter sluttført embetsstudium vart han på grunnlag av avhandlinga "Rhythmus und Metrum. Akzent und Iktus" tildelt doktorgraden og kreert dr.philos i 1938.

Yrkesliv.

I yngre vaksne år hadde EV mangt arbeid ved sida av studiane, m.a. som lærar i folkeskulen i Jelsa i Ryfylke (1923.24), og som lektorvikar ved Sand middelskule (1924-26), ved Eidsvoll Landsgymnas (1928-29) og Rogaland Landsgymnas på Bryne (1931-32). Etter embetseksamen hadde han ulike tilsetjingar ved Klassisk Institutt ved UiO med plikt til undervisning i latin til førebuaende prøver (1935-46). Han var universitetsstipendiat i klassisk filologi (1936-41) og seinare i 1940-åra professorvikar i klassisk filologi og middelalderlitteratur og lærar i latinsk stil for filologistudentane. Etter eitt år som lærar ved Nansenskulen i Lillehammer (1946-47), kom han tilbake til UiO der han vart utnemnd til professor i mellomalderlitteratur (etter avlidne Fredrik Paasche) i 1949. I 1952-53 var han gjesteprofessor med Fulbright-stipend ved Yale-universitetet i USA; under USA-opphaldet vart han alvorlig sjuk og døydde kort etter heimkomst hausten 1953.

Verksemd.

I tillegg til sin innsats i vitskapleg arbeid, var EV aktiv på mange andre felt, der serskilt kan nemnast hans formidling av antikkens kultur og åndsverdiar gjennom ei rad skriftstykkje og bøker i tillegg til omsetjingar av "Iliaden" og fleire av dei store greske tragediane til nynorsk, og ei omfattande skribent-og foredragsverksemd innanfor den norske kultur-og samfunnsdebatten, m.a. om målsak, skule og oppseding. Han var medlem av Det norske vitenskapsakademi fra 1950, i 1952 vart han innvotert som medlem av Den norske forfatterforening. Nokre bilete av hans korte livs arbeid går fram av ei liste over utgjevne bøker og tidsskriftstykkje (avisartiklar ikkje tekne med) (Vedlegg 1); ord om han frå samtida gjennom minnetale i Det norske vitenskapsakademi ved professor Eiliv Skard i 1954 og omtale i Norsk biografisk leksikon ved professor Henning Mørland (Vedlegg 2, 3); og omtale 25 år i ettertid gjennom føreord til den posthumt utgjevne boka "Vardar på vegen" (1974) ved professor Egil Wyller (Vedlegg 4).

Vedlegg 1-4

BØKER OG TIDSKRIFTSTYKKE EIRIK VANDVIK GAV UT

- Dei tvo vegane i kristen og heiden etikk. — Syn og segn 1928, s. 441—445.
- Marcus Tullius Cicero: Um alderdomen (Cato den eldre). Umsett frå latin. Oslo 1931. 66 s. (Klassiske bokverk i norsk umsetjing. Utgj. av Studentmållaget. 19.)
- Liktalen åt Perikles. Kva ein samtidning segjer um Athen i velmaktstidi. — Syn og segn 1931, s. 84—91.
- Aischylos: Agamemnon. Umsett frå gresk. Oslo 1932. 104 s. (Klassiske bokverk i norsk umsetjing. Utgj. av Studentmållaget. 21.)
- Die Euphonie im Gebrauch des Genitivus qualitatis. — *Symbolae Osloensis*. XIII (1934), s. 74—92.
- Ein prestestrid for 600 år sidan. Biskop Eirik i Stavanger mot abbed Eirik på Utstein. — Stavanger aftenblad 1934, nr. 15.
- Så er sagt —. Utdrag or gresk og romersk litteratur. Red. ved Nic. Stang og E. V. (Nynorsk.) 1. Herodot. 2. Tykudid. 3. Germania slik romarane såg det. Oslo 1935. 52, 40, 46 s.
- Så er sagt —. Utdrag av gresk og romersk litteratur. Red. av Nic. Stang og E. V. (Riksmål.) 1. Herodot. 2. Tykudid. 3. Germania som romerne såg landet. Oslo 1935 53, 39, 46 s.
- Einige Spuren des aurium iudicium in der Sprache Vergils. — *Symbolae Osloensis* XV/XVI (1936). s. 173—203.
- Så er sagt —. Utdrag or gresk og romersk litteratur. Red. ved Nic. Stang og E. V. (Nynorsk.) 4. Cicero. Tri talar. 5. Plutark. Temistokles. Gaius Gracchus. 6. Uppseding og opplæring. Oslo 1936. 48, 43, 48 s.
- Så er sagt —. Utdrag av gresk og romersk litteratur. Red. av Nic. Stang og E. V. (Riksmål.) 4. Cicero. Tre taler. 5. Plutark. Temistokles. Gaius Gracchus. 6. Opdragelse og opplæring. Oslo 1936. 48, 44, 48 s.
- Rhythmus und Metrum. Akzent und Iktus. [Dr.avh.]. Oslo 1937. 237 s. (*Symbolae Osloensis*. Fasc. supplet. VIII.)
- Marcus Tullius Cicero: Talen for M. Marcellus og Talen for Deiotarus. Med merknader ved E. V. Oslo 1938. 60 s. (Latinske skuletekster med merknader. 9.)
- Platon: Gjestebodet. På norsk ved E. V. Oslo 1939. 99 s. (Klas-

- siske bokverk i norsk omsetjing. Utgj. av Studentmållaget. 24.)
 Simplex dumtaxat et unum. — *Symbolae Osloensis* XIX (1939),
 s. 110—117.
- Latin for medisinarar. Av Ingjald Reichborn-Kjennerud og E.
 V. Oslo 1940. 114 s. — 2. utg. 1945. 123 s. — 2. utg. 2. oppl.
 1958. 123 s. — Overs. av Elisabeth Greve. Oslo 1942. 37 bl.
 Stensil. 2. utg. Overs. av Knut Kristiansen og Knut Kleve.
 1954, 1958 og 1970. 37 bl. Stensil.
- Latin frå St. Hieronymus til Holberg. Oslo 1941. 81 s. (Kursorisk
 lesnad for gymnaset.)
- Ajax the insane. — Serta Eitremiana 1942, s. 169—175, og *Sym-
 bolae Osloensis* supplet. XI (1943), s. 169—175.
- Genitivus und Ablativus qualitatis. Oslo 1942. 116 s. (Avhand-
 linger utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo. II/1941,
 no 2.)
- Så er sagt —. Gresk og romersk litteratur. Red. ved Nic. Stang
 og E. V. (Nynorsk.) 7. Sofokles. Antigone. Frå gresk ved
 E. V. Oslo 1942. 62 s.
- Boksjå. Eiliv Skard: Stordomstida i Aten. — Syn og segn 1942,
 s. 175—176.
- Antikken i norsk kulturliv og skule. — Norsk pedagogisk tid-
 skrift 1942, s. 257—263. — Oppattpr. i Vardar på vegen
 (1974), s. 187—194.
- The Prometheus of Hesiod and Aeschylus. Oslo 1943. 54 s. (Skrif-
 ter utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo. II/1942,
 no 2.)
- Greske livsideal. Homer. Refleksjonen vaknar. Aten. — Syn
 og segn 1943, s. 1—6, 45—53 og 74—79. — Oppattpr. i Får
 etter menneske (1945), s. 13—49.
- Så er sagt —. Gresk og romersk litteratur. Red. ved Nic. Stang
 og E. V. (Nynorsk.) 8. Homer. Iliaden. I utval ved E. V.
 Oslo 1943. 64 s.
- National admixture in medieval Latin. — *Symbolae Osloensis*
 XXIII (1944), s. 81—101.
- De mytho Aristophaneo in Platonis Symposio. — *Symbolae Oslo-
 ensis* XXIII (1944), s. 102—103.
- Lux illuxit letabunda. — *Symbolae Osloensis* XXIII (1944),
 s. 117—122.

- Kring Homer og antikken. [Melding av Sigmund Skard: Vinje og antikken. — Josef Faaland: Ibsen og antikken.] — Syn og segn 1944, s. 186—192. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 183—186.
- Får etter menneske. Glimt av gresk ånd. Oslo 1945. 135 s.
- Some notes on the «Works» of Hesiod. — Symbolae Osloensis XXIV (1945), s. 154—163.
- Kulturproblem i dag. — Syn og segn 1945, s. 257—270; jfr. s. 343: Eit spursmål um folkehøgskulen. Av Jakob Naadland. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 195—212.
- Folkehøgskulen i framtida. Eit lite svar til Jakob Naadland. — Syn og segn 1946, s. 47—48; jfr. s. 205—209: Idegrunlaget for folkehøgskulen. Av Jakob Naadland.
- Tilsvar til Jakob Naadland. — Syn og segn 1946, s. 210.
- Prometevs. — Edda 46 (1946), s. 108—117. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 52—58.
- Skulen i dag. — Syn og segn 1946, s. 433—444. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 213—225.
- Skulen og oppsedinga. — Syn og segn 1947, s. 49—63. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 226—242.
- Tru, tanke og manns verk. [Melding av Kristen tro og fri tanke, red. av O. F. Olden. — Asbjørn Øverås: Fridtjof Nansen.] — Syn og segn 1947, s. 95—96.
- Greske tragediar. I. Aischylos. Oresteia. I. Agamemnon. II. Gravofferet. III. Semja. Frå gresk ved E. V. Oslo [1948]. 217 s.
- Humanisme og kristendom. — Syn og segn 1948, s. 1—11; jfr. s. 175—180: Humanisme og kristendom. Av P. E. Rynning.
- Magnus Erlingssons kroningseid. — Historisk tidsskrift 34 (1948), s. 625—637. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 158—167.
- Tilråding om vedtekter for ei fast språknemnd. 1949. Stensil. [E. V. med i nemnda.]
- [Medarb. i] Våken ungdom. Boken om ungdomsproblemene. Oslo 1949.
- Mellomalderen i si beste tid. Ein kulturell høgsommar. — Bygdeungdomen 1950, julenr.
- Homer: Iliaden. På norsk ved E. V. Oslo 1951. XV/479 s., illustr. 4°. — 2. utg. 1965. 416 s. (Orion-bøkene. 30.)

- Jens Lindberg. In memoriam. — Syn og segn 1951, s. 27—29.
- Garborg og Homer. — Syn og segn 1951, s. 94—96. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 181—183.
- Gåter i Kongsspegele. — Syn og segn 1952, s. 1—8. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 168—177.
- A new approach to the Konungs skuggsjá. — *Symbolae Osloensis* XXIX (1952), s. 99—109.
- Greske tragediar. 2. Aischylos: Persarane. — Sofokles: Kong Oidipus og Antigone. Frå gresk ved E. V. Oslo 1954. 240 s.
- Om skriftet *De profectioe Danorum*. Oslo 1955. 33 s. (Avhandlingar utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo. II/1954, no 4.) — Fyrst utgj. som stensil i 1949. 30 bl.
- Donatio Constantini and early Norwegian church policy. — *Symbolae Osloensis* XXXI (1955), s. 131—137.
- Konstantins dåp og Magnus Erlingssons kroning. — *Historisk tidsskrift* 37 (1955), s. 121—142.
- Blant gudar på Olymp. Gresk mytologi illustrert med sitat frå gresk litteratur og bilete av gresk kunst. Oslo 1956. 240 s. — 2 utg. Oslo 1963. 240 s. (Orion-bøkene. 11.)
- Latinsk ordbok. Av Asgaut Steinnes og E. V. Oslo 1958. XI/879 s.
- Eirik Kongsson i dokument og saga. — *Historisk tidsskrift* 1958, s. 493—516. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 138—144.
- Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204. Utgj. med omsetjingar og kommentar ved E. V. Oslo 1959. 224 s. illustr.
- Erkebiskop Eystein som politikar. Utg. av Nidaros domkirkes restaureringsarbeider ved 800-årsminnet for vigselen av Johanneskapellet 26. november 1961. Trondheim 1961. 16 s. — Oppattpr. i Vardar på vegen (1974), s. 145—57.
- Magnus Erlingssons privilegiebrev og kongevigse. Utg. av Vegard Skånland. Oslo 1962. 91 s. (Skrifter utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo. II. Ny serie, no 1.)
- Greske tragediar. Aiskylos. Sofokles. Til Norsk ved E. V. Oslo 1964. 260 s. (Orion-bøkene. 26.)
- Vardar på vegen. Frå Suldal til Akropolis. Artiklar i utval ved Egil A. Wyller. Oslo 1974. 268 s. portr.

Gjensyn med båtgraver

Bergljot Solberg

Abstract

Solberg, B. 2008: **Boat-graves revisited**. www.Jenny.Rita.org, Stavanger, Norway.

The present paper focuses upon Norwegian boat and ship graves with gaming objects. Three ship graves and seven boat graves include such objects. Except for one boat grave all these graves represent male burials. Also in Sweden, Denmark, East Anglia and Normandy the boat and ship graves with gaming objects belong to men of the social elite. On one side the gaming objects may refer to pastimes and a lifestyle that separated the high status group from the rest of society. However, on the other side this may be a too simplified explanation. The gaming objects may communicate that board games may have served special purposes, for instance in rituals for foreseeing the future or the outcome of critical situations.

Bergljot Solberg, AHKR, Universitetet i Bergen, Øysteinsgt. 1, N-5007 Bergen.
E-mail: bergljot.solberg@ark.uib.no

Keywords: Boat grave, social elite, board games, gaming pieces, divination.
Emneord: båtgraver, sosial elite, brettspill, spillebrikker, spådom.

Gjensyn med båtgraver

BERGLJOT SOLBERG

Bakgrunn

I sin tidlige arkeologiske karriere skrev Jenny-Rita Næss artikkelen ”Grav i båt eller båt i grav” (1970). Oscar Montelius (1885) hadde allerede i 1885 foreslått at skipene i gravene skulle benyttes til en reise til dødsriket, og at de dermed skulle fungere mer som et hjelpemiddel under dødsseilasen enn som vanlig gravgods. Dette hadde både Anders Lorange (1887), Gabriel Gustafson (1890) og Haakon Shetelig (1906, 1917) sluttet seg til.

Jenny Rita reiste imidlertid spørsmålet om det er velfundert å skille båtbegravelser ut som egen gravskikk. Hun finner nemlig at når en kommer båtgravene nærmere inn på livet, er det store variasjoner. Riktignok kan mange elementer gå igjen fra grav til grav, men de er satt sammen på en slik måte at helheten blir forskjellig, med bare en eneste fellesnevner, nemlig selve båten (Næss 1970:62).

Senere har flere forskere studert båt- og skipsgraver. Michael Müller-Wille publiserte i 1970 et stort arbeid over den gang kjente båtgraver i Nord-Europa, i alt over 420. På 1990-tallet økte interessen for både skipsgraver og båtgraver. Blant annet publiserte Ole Crumlin-Pedersen i 1995 båtbegravelsene på Slusegaard på Bornholm, hvor vel 40 av de til sammen ca. 1 400 gravene fra romertiden er båtgraver. Ikke minst vakte de store skipsgravene fornyet interesse, og nye aspekt ble utforsket (Christensen *et al.* 1992, Arwill-Nordbladh 1998, Opedal 1998, Sørheim 1997).

På bakgrunn av den økte interessen for båt- og skipsgraver, kan det være aktuelt igjen å ta opp problematikken som Jenny-Rita Næss behandlet i 1970. Her vil jeg i første rekke diskutere båtgraver der avdøde har fått med seg spillebrikker og/eller terninger som gravgaver, videre om disse personene kan ha hatt spesielle roller eller funksjoner i samfunnet.

Tid og rom

Begravelser i båt har lange tradisjoner i Skandinavia. I Skåne er det påvist båtgraver så langt tilbake som til seinneolittisk tid og bronsealder. De eldste kjente båtgravene fra jernalderen er funnet på Bornholm og går tilbake til ca. 200 e.Kr. (Crumlin-Pedersen 1991, 1995). Men først i yngre jernalder blir det mer vanlig med begravelser i båt, selv om det fremdeles bare er et mindretall av det totale antall graver som inneholder båt. Fra denne perioden finner vi slike graver i alle de skandinaviske landene.

Mens begravelser i båt er relativt sjeldne i merovingertid, blir gravlegging i båt langt vanligere i vikingtiden (Müller-Wille 1970). Båtgraver er funnet langs hele kysten, helt nord til Kvaløy utenfor Tromsø. Det finnes særlig mange i Vestfold, Rogaland og Nordfjord. Dessuten er det mindre konsentrasjoner i Etne i Sunnhordland, i midtre deler av Sognefjorden, i Steinkjer, i Verdal, i Namdalen og på Helgeland. De opptrer ikke bare i ytre strøk, men også et godt stykke innover i landet.

Båt- og skipsgraver med utstyr for brett- og terningspill

Av de til sammen sju norske skipsgravene der utstyret er i hvert fall delvis bevart, inneholder tre utstyr til brett/terningspill. Det dreier seg om skipsgravene fra Gokstad i Vestfold, Storhaug på Karmøy, Rogaland, og Myklebostad på Nordfjordeid, Sogn og Fjordane. De to første er ubrente graver, den siste en branngrav. Storhauggraven er den eldste, mest sannsynlig fra ca. 720/30 (Opedal 1998:64). Gokstadgraven er anlagt 900-905 (Bonde & Christensen 1993), mens Myklebostad graven ikke kan dateres like presist. Trolig er den fra sent 800-tall.

Haugen der Gokstadskipet ble funnet, var 50 meter i diameter. Skipet var 23,3 meter langt og 5,25 meter bredt. Her har en mann på om lag 50 år blitt stedt til hvile. I tillegg til en spillebrikke inneholdt denne graven det eneste spillebrettet som er bevart her i landet (Nicolaysen 1882). På den ene siden var brettet innrettet for *Hnefa-tafl*, på den andre siden er det risset opp for det spillet vi kaller mølle. *Hnefa-tafl* foregikk på et brett med ulikt antall ruter, og ble spilt av to personer. Den ene hadde en kongebrikke som ble plassert sentralt på brettet, og et antall brikker eller ”menn” som ble arrangert symmetrisk rundt kongen. Motpartens brikker, ofte i et dobbelt antall, ble arrangert symmetrisk rundt kanten av brettet. Målet var å okkupere den sentrale ruten der kongen var plassert, på lignende måte som en

setter kongen sjakk i et sjakkspill. Spilleren som representerer kongen, vant dersom han spilte seg til en åpen rad eller kolonne langs kanten av brettet (Murray 1979:55f).

Storhaug var ca. 40 meter i diameter og 5-6 meter høy. Graven utmerker seg ved at den inneholdt en armring av gull. Spillebrikkene var av både rav og glass. Glassbrikkene skiller seg formmessig ut ved at de er kjegleformet, sett fra siden nesten trekantede. I alt 12 brikker er av blått glass, mens fire brikker er av gullig og rødbrunt glass. Den største brikken er av mørkeblått, hvitflammet glass med rødbrun topp og gul spiss. Kanskje er den "kongen" i et *hnefa-tafl* spill (Opedal 1998:54).

Gravhaugen på Myklebostad var noe mindre enn de to andre skipsgravene, ca. 30 meter i diameter (Lorange 1876). Den døde var en 30-35 år gammel mann. I tillegg til rikt våpenutstyr utgjorde spillgjenstandene 5 brikker av bein og hele 3 terninger.

Det er også flere båtgraver der avdøde er utstyrt med spillebrikker og terninger. En er funnet på Åkra på Karmøy, Rogaland. I Sogn og Fjordane har hele tre båtgraver slikt utstyr, en på Myklebostad, Eid, på samme gård som den nevnte skipsgraven. De to andre er fra henholdsvis gårdene Hauge og Gjemmestad, begge i Gloppen. Gjemmestad-graven inneholdt hele 15 spillebrikker og en terning av bein. Også en båtgrav fra Ulstein, Møre og Romsdal inneholdt spillebrikker. Det samme gjelder to båtgraver fra Steigen i Nordland.

Også utenfor vårt land opptrer gjenstander til brett- og terningspill hyppig i båt- og skipsgraver. I båtgravene i Vendel i Uppland er det funnet spillebrikker i grav nr. III, XII og XIV. Likeens er det i båtgravfeltet i Valsgårde funnet spillebrikker og terning i grav 6 og 8, mens grav 13 hadde hele 36 spillebrikker (Lundström 1980a). Grav 8 inneholdt også rester av et spillebrett som har vært om lag 85-90 cm (Arwidsson 1954:93f, Taf. 27). Også en båtgrav fra Gamle Uppsala (grav 1) inneholdt spillebrikker (Nordahl 2001:18). I en båtgrav fra Klinta, Köpings sogn, Öland, som inneholdt brente bein av en mann og en kvinne, ble spillebrikker funnet sammen med beina som tilhørte mannen (Price 2002). I Danmark inneholdt skipsgraven fra Ladby, Fyn, rester av et spillebrett (Thorvildsen 1957), mens skipsgraven fra Sutton Hoo, East Anglia, inneholdt en spillebrikke (Lundström 1980b:107). I tillegg var det i skipsgraven fra Ile de Groix, Normandy, 12 spillebrikker og en terning.

(www.ravensgard.org/prduham/ngames.html).

Hvem ble gravlagt i båt eller skip?

Samtlige av de ovenfor nevnte gravene er over menn, med ett unntak, graven fra Åkra, Karmøy (<http://www.karmoyped.no/avaldpros/historie/akra.htm>). Bare i to tilfeller er alderen til avdøde kjent. Det gjelder mennene som er gravlagt på Gokstad og Myklebostad. Her var mennene henholdsvis 50 og 30-35 år. Mannen fra Myklebostad har trolig dødd av skader påført i kamp (Magnus 1992).

Hvorfor slik dominans av mannsgraver med spillgjenstander i båt eller skip? I det samlede tallet for båt- og skipsgraver er nemlig kjønnsfordelingen ganske annerledes. Av de 149 båtgravene hvor avdødes kjønn er fastslått, er 38 kvinnegraver. Dessuten er det 12 graver der en mann og en kvinne er gravlagt sammen (Sørheim 1997). For skipsgravene er imidlertid mannsdominansen sterkere. Bare en av sju graver som lar seg kjønnsbestemme, er en, Oseberggraven, en kvinnegrav.

Hvorfor terninger og brikker?

Vanligvis blir spillgjenstander sett på som tegn på en aristokratisk livsstil. Dette passer for så vidt for de fleste av de nevnte båt- og skipsgravene som generelt er rikt utstyrt. En kan derfor med stor grad av sikkerhet oppfatte de gravlagte som tilhørende et høyere sosialt sjikt. Men er det så enkelt?

Tidlig på 1900-tallet hevdet den amerikanske museums-antropologen Culin at spådomskunst var opphavet til brettspill (Culin 1890-91, 1898). Det vil si at man søkte informasjon om fremtiden ved hjelp av spesielle prosedyrer eller gjenstander, for eksempel ved å kaste terninger eller ved å spille med brikker på brett. Brettspillet kan da identifiseres med reelle, gjerne kritiske, situasjoner - for eksempel en kamp eller en farefull reise - der det er viktig å få informasjon om utfallet. Spillet kan på den måten fungere som et slags spåmedium i forhold til situasjoner i det virkelige livet (Solberg 2007).

En av de vanligste måtene å få vite fremtid og lagnad på, var å spå i forbindelse med blot (Davidson 1967). Hvordan dette foregikk, er uklart, sannsynligvis har en samling trebiter, eventuelt også terninger, vært kastet ut for så å skulle tydes. Det var ikke hvem som helst forunt å lede blothandlinger. I vikingtiden var det forbeholdt ledende personer i samfunnet.

Kanskje er det i en slik forbindelse at vi skal forstå flere av skips- og båtgravene. Som nevnt er de fleste av de store skipsgravene er mannsgraver, men den rikest utstyrte av alle, Oseberggraven, er en kvinnegrav. Den inneholdt riktignok ikke spillebrikker eller terninger. Det gjorde imidlertid båtgraven fra Åkra på Karmøy som ble funnet i en 25-30 meter vid gravhaug. I tillegg til ovale spenner, spillebrikker og terning var det rester av hest og hund.

Grav i båt eller båt i grav?

Er vi kommet noe nærmere svaret på spørsmålet som Jenny-Rita reiste i 1970? Er båten å anse på linje med gravgaver generelt, eller symboliserer skip og båt noe spesielt? Et argument for at båt og skip representerer gravgods, kan være det forholdet at graver i båt/skip er rikere enn gjennomsnittet for graver. Det gjelder for eksempel båtgravene og den ene skipsgraven i Nordfjord (Hellesøe 2006). Disse har en helt annen sammensetning av gravgodset enn mannsgraver på Vestlandet generelt. Halvparten av skips/båtgravene er nemlig utstyrt med fullt våpensett, mens det vanlige er at kun 15 % av mannsgravene har slikt utstyr. Også de fåtallige kvinnegravene tilhører det øvre samfunnssjikt. Dette kan være et argument for at båt/skip tilhører en høyere sosial gruppe og at båt eller skip er en type gravgave som bare velstående etter kunne benytte.

På den andre siden er det også argumenter for at begravelse i båt/skip symboliserer noe spesielt. Særlig gjelder det båt/skipsgraver med utstyr for brett- og terningspill. En av båtgravene fra Hauge i Gloppen, Nordfjord, inneholdt en spillebrikke av rav formet som en fallos. Dette bringer tanken på kult knyttet til Frøy. Kanskje skal den gravlagte på Hauge sidestilles med de to Frøys-godene på Island som ble gravlagt i skip (Steinsland & Meulenlacht Sørensen 1994)? Om dette er en riktig forklaring, lar seg ikke avgjøre. Men en kan ha *in mente* at dersom båt og skip kan knyttes til fruktbarhetskult, var det nettopp personer i det høyere sosiale sjikt som sto for den offentlige kultutøvelsen.

Litteratur

- Arwidsson, G. 1954: *Die Gräberfunde von Valsgärde II. Valsgärde 8*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala, Stockholm.
- Arwill-Nordbladh, E. 1998: *Genuskonstruktions i nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc, Series B. Gothenburg archaeological theses, no. 9. Gothenburg University, Department of Archaeology, Göteborg.

- Bonde, N. & Christensen, A. E. 1993: Dendrokronologisk datering av tømmer fra gravkamrene i Oseberg, Gokstad og Tune. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/1992*, 153-160.
- Christensen, A. E., Ingstad, A. S. & Myhre, B. 1992: *Osebergdronningens grav*. Schibsted, Oslo.
- Crumlin-Pedersen, O. 1991: Gravformer og gravskikke. Bådgravene. I Andersen, S. H., Lind, B. & Crumlin-Pedersen, O. (red.). *Slusegårdgravpladsen III*. Århus.
- Crumlin-Pedersen, O. 1995: Boat-burials at Slusegaard and the Interpretation of the Boat-grave Custom. I Crumlin-Pedersen, O. & Thye, B. M (red.). *The Ship as a Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History Vol. I., Copenhagen, 87-99.
- Culin, S. 1890-91: East Indian Fortune-telling with dice. *Proceedings of the Numismatic and Anthropological Society of Philadelphia 1890-91*, 65.
- Culin, S. 1898: Chess and playing-cards. *Smithsonian Institution Report of the U.S. National Museum for 1896*. Smithsonian Institution, Washington, 665-942.
- Davidson, H. R. Ellis 1967: *Nordens guder og myter*. København.
- Gustafson, G. 1890: En baadgrav fra vikingetiden. *Bergens Museums Aarsberetning for 1890, Nr. 8*, 1-13.
- Hellesøe, H. 2006: Båtgravene i Nordfjord. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Lorange, A. 1876: *Samlingen af Norske Oldsager i Bergens Museum*. J. D. Beyers Bogtrykkeri, Bergen.
- Lorange, A. 1887: Storhaugen paa Karmøen. Nyt Skibsfund fra Vikingetiden. *Bergens Museums Aarsberetning for 1887, 4. hefte*, 1-17.
- Lundström, A. 1980a: Vendel och Vendeltid. Gravgåvorna Vendel, Valsgårde och Sutton Hoo. *Vendeltid*. Statens Historiska museum, Stockholm, 10-18.
- Lundström, A. 1980b: Gravgåvorna Sutton Hoo. *Vendeltid*. Statens Historiska museum, Stockholm, 107.
- Magnus, B. 1992: Småkonger og politiske sentra i tidlig vikingtid. *Nytt fra Ugravningskontoret i Bergen, Nr. 3*, 71-82.
- Montelius, Oscar 1885: Om högsättning i skepp under vikingatiden. *Svenska Fornminnesföreningens Tidsskrift 1884-86, Sjette band*, 149-189.
- Müller-Wille, M. 1970: *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa, band 25/26 1968/69 (1970), Neumünster.
- Murray, H. J. R. 1979 (1952): *A History of Boardgames Other than Chess*. The Clarendon Press, Oxford.
- Nicolaysen, N. 1882: *Langskipet fra Gokstad ved Sandefjord*. Kristiania.
- Nordahl, E. 2001: *Båtgravar i Gamla Uppsala. Spår av en vikingatida högreståndsmiljö*. Aun 29, Uppsala.
- Næss, J-R. 1970: Grav i båt eller båt i grav. *Stavanger Museum Årbok 1969*, 57-76.
- Opedal, A. med bidrag fra Christensen, A. E. og Sellevold B. J. 1998: *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes*. AmS-Småtrykk 47, Stavanger.
- Price, N. S. 2002: *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Aun 31, Uppsala.
- Schetelig, H. 1906: *Ship Burials*. Særtrykk til The Saga Book of the Viking Club. Viking Club, London.
- Schetelig, H. 1917: Graven. I Brøgger, A. W., Falk, H. J., & Schetelig, H. (red.) *Osebergfundet, Bind I*, Kristiania, 209-278.
- Schönback, B. 1981: The custom of burial in boats. I Lamm, J.P. & Nordström, H.-Å. (red.) *Vendel Period Studies*, Stockholm, 123-132.

- Solberg, B. 2007: Pastimes or serious business? Norwegian graves with gaming objects c. 200-1000 AD. I Hårdh, B., Jennbert, K. & Olausson, D. *On the Road. Studies in honour of Lars Larsson*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 265-269.
- Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen, P. 1994: *Menneske og makter i vikingenes verden*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sørheim, H. 1997: *En høvdings gård, en høvdings grav: en vikingtids båtgrav på Egge i Steinkjer, Nord-Trøndelag*. Gunneria 72, Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Thorvildsen, Knut 1957: *Ladby-skibet. Med bidrag av Magnus Degerbøl*. Nordiske fortidsminder VI. Bind ,1. Hefte, København.
- www.karmoyped.no/avaldpros/historie/akra.htm : Åkra – eit gløymd hovdingsete? I Avaldsnes. Norges eldste kongesete. Sist besøkt 18 mai 2008
- www.ravensgard.org/prduham/ngames.html : Game pieces I Ravengard's Viking Age Page. Sist besøkt 18 mai 2008.

The Vlfberht sword blades reevaluated

Anne Stalsberg

Abstract

Stalsberg, A. 2008: **The Vlfberht sword blades reevaluated**. Jenny-rita.org, Stavanger.

The Frankish name Vlfberht is welded on at least 166 Viking Age sword blades found in the Frankish Realm (16-19 ex.) and elsewhere in Europe (148-151 ex.) (Fig. 1). Vlfberht is regarded as a blacksmith. Since he had a signature and thus was literate, it is unlikely that he was a blacksmith, but rather an overseer or head of the smithery. The smiths were slaves, who only exceptionally were literate. The initial cross in the signature indicates a bishop or an abbot (Fig. 5), who were in charge of the armament industry. The meaning of the second cross is not solved. The smiths probably forged blades for certain army units. The capitulary bans of selling weapons to pirates are taken as proof of such weapons being exported from the Frankish Realm. However, they banned sale to pirates already in the Realm. Monasteries were repeatedly forbidden to let merchants get weapons, which is improbable if there was a legal export of weapons. Enemies, like Arab and Viking pirates could get weapons by smuggling, ransom and plundering of arsenals and fallen enemies. The conclusions are based on analyses of the chronological and geographical distributions of the variants of signatures and reverse marks (Fig. 2 and Maps 1-7).

Anne Stalsberg, Museum of Natural History and Archaeology, The Norwegian University of Technology and Science (NTNU), N-7491 TRONDHEIM, NORWAY. Telephone: (+47) 73592170. E-mail: Anne.Stalsberg@vm.ntnu.no.

ANNE STALSBERG

To my friend and mentor in archaeology, Jenny-Rita Næss, Stavanger.

Background

Readers of archaeological literature about Viking Age weapons are familiar with the male name Vlfberht which is welded onto Viking Age Sword blades. The name is in the archaeological literature also written Ulfberht; V and U were used interchangeably for the semi-vowel [w], but the sword blade signature is with one single exception "written" <V>. He is regarded as a Frankish blacksmith and the name is Frankish, from the lower Rhine Area, and it is generally supposed that his sword blades were traded from the Frankish Realm to pagan Europe. During preparations for the publication of the Norwegian-Russian Sword Project it struck me that these "axioms" need a renewed discussion (on the Norwegian-Russian Sword Project: Stalsberg 1994). I also realized that there, - to the best of my knowledge -, is no typology of the variants of the Vlfberht signatures and geometrical reverse marks usually accompanying the Vlfberht signature. To be able to discuss production and trade of the Vlfberht blades, a typology of the variants of signatures and reverse marks is needed, and the chronological and geographical distributions of these variants must be analysed to form a basis for the reevaluation of the Vlfberht blades.

Some Vlfberht signatures are clearly not correctly "written", but lack letters, letters are turned upside down or turned back to front. They have been interpreted as falsifications, imitations or failed (Menghin 1975, Stalsberg 1989, Geibig 1991:121-122). To solve this question the forging and welding techniques have to be examined, both of genuine and possible imitations or falsifications, inside as well as outside the Frankish Realm. Different forging techniques may also reveal working methods of different smiths. This important and huge work is a task for future international research and will not be discussed here.

Also other signatures than Vlfberht have been found on Viking Age sword blades, such as the rarer Ingelrii (Geibig 1991:195 lists 37, of which I accept 32), and the unique signatures Leutlrit, Pulfbrii, Cerolt, Ulen, and Людота коваль (in Cyrillic letters) (Kirpičnikov 1966:tabl. XIV; tabl. XVII:2, 3, 4, Bergman & Kirpičnikov 1998: Abb. 2,2). Since only the Vlfberht blades are numerous enough for a broader analysis of the signature and reverse mark typology and their chronological and geographical distributions, only the Vlfberht blades will be discussed here.

The finds

The number of extant sword blades with the signature Vlfberht is not known. Every time archaeologists have searched for them in collections (e.g. Leppäaho 1964, Bergman & Kirpičnikov 1998). Probably the most extensive search project has been undertaken by the Norwegian-Russian Sword Project in 1992, headed by the Museum of Natural History and Archaeology in Trondheim, Norway and sponsored by the Norwegian Research Council. The project will be published by A.N.Kirpičnikov and Anne Stalsberg (Kirpičnikov & Stalsberg in prep.). During the project period A. N. Kirpičnikov examined 111 blades in the archaeological university museums in Trondheim, Oslo and Bergen. Out of these 111 blades 98 were well enough preserved to be documented by X-ray photographs, drawings and descriptions, and Vlfberht signatures were found on 30 blades; 18 of them were previously unknown, which increased the number of Vlfberht blades found in Norway to 44 (Kirpičnikov & Stalsberg 1993, Stalsberg 1993, Stalsberg 1994, Kirpičnikov & Stalsberg 1995,

Kirpičnikov & Stalsberg 1998b.). The unpublished material is included in the find list of the present study. More Vlfberht blades will undoubtedly be unearthed in the future.

For this study it was possible to collect information about 166 blades found in 23 European countries. The available published information varies from a sword only being mentioned by a competent archaeologist to fully examined and scholarly published swords. Since then I have learnt about a few more Vlfberht blades, mainly unpublished (a couple in the university museum in Trondheim; one from England; one from Czech Republic; one published from Poland with the signature variant I, reverse varian I; handle type Petersen 1919:X. Kola & Wilke 2000:66; thanks to colleague Piotr Pudło for bringing this to my attention). These have not been included into this study, but the 166 swords included are sufficient for this more or less preliminary study. To check *all* found blades for inscriptions is an enormous task; in Norway alone at least two and a half thousand double edged blades have to be examined.

A.N. Kirpičnikov's findings in Norway clearly indicate that there may also be a considerable number of blades with a variety of marks, but *without* signatures: 30 of the 98 documented blades have marks of the same type as the reverse marks of Vlfberht blades, and 20 of the 98 have different, but mostly geometric signs welded into the blade (examples from Norway, Sweden, Russia, Ukraine, Poland, and Germany are published by Kirpičnikov & Stalsberg 1992:Fig. 2-5, Kirpičnikov & Stalsberg 1995:Рис.4, рис. 5, рис. 6, Kirpičnikov & Stalsberg 1998a:Рис. 1, Kirpičnikov & Stalsberg 1998b:Fig. 2, Bergman 2005:33 *passim*, Kirpičnikov et al. 2001:Figs. 8-15, Bergman & Kirpičnikov 1998:Abb. 3-5, Kirpičnikov 1966:Табл. XVIII, 1, 2, 4-10, Kirpičnikov 1966:Табл. XVII, 6, 7, A.N. Kirpičnikov's documentation published in Kola & Wilke 2000:Abb. 51, Geibig 1991:Abb. 35, Taf. 2, 25, 51, 69, 71 and 73). This indicates that geometrical and other marks were frequently welded into sword blades which have no signature, and it demonstrates that the technique of welding rods into the blade to make marks and signatures was known in many countries in Europe, This is a point to be kept in mind when discussing the question if Vlfberht blades or signatures may have been copied or falsified.

	A D V E R S E							R E V E R S E							HILT	TY-	PE
	1	2	3	4	5	6	7	I	II	III	IV	V	VI	VII	EVA	MVA	LVA
B-1	x																X
-2						x							x				X It
BY-1	x							x								V	
CH-1	x								x								X
CZ-1			x														Y
-2							x	x								T	
D-1						x		x									X
-2 *							x									W	
-3	x								x								X
-4	x							x								R	
-5	x											x					X
-6	x													x			Y
-7 *	x											x					X
-8						x			x						Mh		
-9		x										x			Mh		
-10	x											x					X
-11							x										X
-12	x							x									X?
-13 *							x						x				X It
DK-1							x									S	
-2	?	?														V	
-3							x									S	
E-1		x										x					X

EST-1																	T	
-2	x																	
-3					x													
-4	?	?					x									H		
-5					x								x			E		
-6																		
-7	x								x								T	
-8	?				x		x										T	
-9																		Z
F-1																		X It
FIN-1	x						x	x										
-2							x	x										
-3							x				x						I	
-4	x											x						X
-5	x							x										
-6									x									
-7	x							x										
-8	x							x										Y
-9					x										x			
-10						x								x			T	
-11		x																
-12						x			x									
-13	x																M	
-14		x										x					H	
GB-1			x															Z
-2							x					x						X
-3							x						x				N	
-4							x											S
HR-1		x															O-III	
-2							x										O-III	
I-1							?											
IRL-1		x										x					K	
-2						x											H	
IS-1																		V
-2							x								x			V
LT-1																		S
-2																		
LV-1		x													x			Y
-2	x											x						Z
-3	x								x									T
-4							x					x						X
-5						x						x					H	
-6																		
-7																		Z
N-1	x								x									
-2									x									
-3	x									x								R
-4		x															H	
-5	x										x							R
-6	x										x							H
-7	x																	
-8	x											x						H
-9													x					H
-10														x				O-III
-11	x																	V
-12																x		R
-13																		S
-14																		T
-15																		N
-16			x															H
-17							x											S

-18				x						x							Z
-19	x																Z
-20	x															Q	
-21		x								x						Q	
-22					x			x							O-II		
-23			x							x							late
-24	x															R	
-25	x							x								Q	
-26								x							H		
-27								x				x				S	
-28	x									x						I	
-29						x				x							Y
-30	x											x				K	
-31	?		?				x					x					X
-32					x							x				I	
-33					x								x				
-34								x								H	
-35	?		?													H	
-36					x											H	
-37	x									x						H	
-38		x															V
-39		x														H	
-40	x															Mh	
-41																	R
-42	x									x						I	
-43					x											V	
-44	x									x						S	
NL-1																H	
-2	x	?														H	
-3							x		x								
PL-1							x										T
-2																	Z
-3																	S
-4																	Y
-5							x										S
-6																	Y
-7																	X
RUS-1					x					x							
-2									x								V
-3																	V
-4		x												x			E
-5			x												x		E

-7																	V
-8																	E
-9																	I
-10																	S
-11							x										H
pRU12										x							V
-13										x							H
-14																	X
-15																	W
-16																	T
-17																	X
-18																	V
-19																	H
-20																	
-21																	
-22																	
-23																	
S-1	x																H

-2		x								x							X
-3	x							x								H	
-4		x										x				H	
-5		?								x						H	
-6		x									x					H	
-7		?								x						H	
-8								x				x					
-9							x							x			
-10							x							x		O	
-11								x				x					V
-12						x											V
-13		x									x						I
-14								x								H	
-15								x								H	
-16	x								x								
-17					?				x								
UA-1	x																T
-2	x													x			H
-3	x								x								V
-4	x									x							S
-5	x									x							S
-6									x							x	T

Fig. 1. Table of Vlfberht blades in Europe. All information on which the article is based, is found in this table. The letter in the number of the blades are the international letters identifying the country of automobiles. The left 7 columns are the signatures, the right 7 columns are the reverse marks. The three right columns give the type of handles and their chronological periods according to Petersen 1919. (Mh is short for Mannheim type). The German finds from the Frankish Realm are indicated by a cross, the finds from pagan Germany are indicated by an asterisk; the find locations of the remaining three are not known. Belgium (B), Switzerland (CH), Spain (E), France (F), Italy (I), and the Netherlands (NL) were parts of the Frankish Realm.

This study has no catalog, but Fig. 1 contains all information on which the discussion in this study is based. The swords are identified by a number and a letter/or letters indicating the country where they have been found. The letters are the same as in the International license plate codes for motor vehicles (the ISO 3166; the Vienna Convention of Road Traffic and the United Nations). As will be discussed later, the find locations of the sword blades are not more narrowly identified than to modern states, since an exact location is not necessary for this study. Further, the table shows the variants of signatures and of reverse marks, and types and of the handle according to Jan Petersen's typology (Petersen 1919). His chronology of handles is also applied (with a few adjustments according to later research). The chronology will be discussed later in the article.

The variants of signatures and reverse marks

Already the first archaeologist who published a scholarly study of the Vlfberht blades, Anders Lorange, discussed the variants of signatures and reverse marks (Lorange 1889). Later the variants have been discussed in connexion with the search for Vlfberht's smithy, and later also in connexion with the discussion of whether the "incorrect" Vlfberht blades may be falsifications or imitations forged inside as well as outside the Frankish Realm (cf. Stalsberg 1989, Geibig 1991:121 with references). Remarkably, a typology of the variants has, to the best of my knowledge, not been developed. It may be because the number of sword blades was not deemed large enough for a typology. However, a typology of the variants of signatures,

reverse marks and their combinations is a basic tool for analysing the chronological and geographical distributions when trying to find out when the Vlfberht blades were made and some were dispersed outside the Frankish Realm. Fig. 2 is such a typology or systematization of the variants.

The signatures and reverse marks are without exception found on the upper third of the blades, beginning a few centimeters below the handle. The distance between the handle and the beginning of the signature and reverse may differ within a very few centimeters. The signatures without exception start at the handles, and read from the left near the handle to the right, towards the point of the blade. Thus, the signatures are read from the enemy if the owner holds the sword in front of him with his right hand. If the owner should read the signature, it had to hold the handle in his left hand and the point in the right hand. This is also the case for other signatures.

1. + VL FBERH+T	(46 - 51 ex.)	I		(29 ex.)
2. + VL FBERHT +	(18 - 23 ex.)	II	 † 	(8 ex.)
3. VL FBERH+T	(4 - 6 ex.)	III	 	(9 ex.)
4. †VL FBERH+T †	(1 - 2 ex.)	IV		(19 ex.)
5. + VL FBERH†T	(10 ex.)	V	 	(23 stk.)
6. + VL EBERHIT + VL FBEHT + + VL FBERH + + VL FBERHT + VL FBERTH	(17 ex.)	VI	+ INGEFLRII + + VL FBERH+T C † † IINIOMINEDMN	(5 ex.)
7. non definable	(31 - 32 ex.)	VII	non definable	(6 ex.)

Fig. 2. Chart of variants of Vlfberht signatures and reverse marks. The number of blades in brackets. © Anne Stalsberg.

The typology of the variants on Fig. 2 is based on 135 Vlfberht signatures and 99 reverse marks, which are well enough documented in publications and by A.N. Kirpičnikov's mainly unpublished drawings from the Norwegian-Russian Sword Project (Kirpičnikov & Stalsberg in prep.). The numbers of signatures and reverse marks in each variant are given brackets. The numbers are not exact for all signature variants, since not all signatures are clearly enough visible or preserved to be read and included in one of the defined groups of variants.

Seven variants of both signatures and reverse marks may give the impression of a great variety of signatures, but when one takes into regard the number of blades in the different variants, it is clear that there are in reality only two main variants of Vlfberht signatures, namely variant 1 with 46-51 blades, and variant 2 with 19-22 blades, the only difference between them being the location of the second cross. It may be, that variant 5 with 10 blades should be included into variant 1, since the sequence of letters and crosses is the same. I separated the variant 5 signatures where the <H> and the <+> do not seem to be made as separate signs, but the horizontal rods in <H> and <+> are made with *one* horizontal rod, and not one separate for the <H> and > <+>, that is a simplified way of forging. The signature

variants 3 and 4 are more like exceptions, and variant 6 consists of 6 unique variants. Variant 7 consists of signatures which are badly preserved or the blades too corroded to allow deciding how the signatures were „written”, and therefore could not be included in one of the defined variants.

The shapes of the reverse marks proved easier to include into the defined variants, since only 6 of them had to be collected into variant VII with undefinable marks. The most numerous variants of marks are variant I with 29 blades, variant V with 23 blades, and also variant IV with 19 blades. The marks in variants I and IV are well made. The reverse marks in variant V are simpler and often less precise in the way the rods are forged into position without the ends of the rods meeting. The variants II and III are comparatively rare. The marks in variant II struck me intuitively as being less successful imitations of variant I, but I may be wrong; only a further examining of the sword blades themselves can reveal any possibly lesser quality of work. Variant VI consists of 5 unique reverses (the fifth, not shown on table 1, is a simple Greek cross). Two reverses in variant VI are quite interesting: on one side of a blade from England the name +Ingeflrii+ is welded in, and on the other side +VFLBERHTCC+; both names incorrectly written. The other blade is from Norway, and has a correct Vlfberht signature variant 1 on both sides.

Marks with omegas are also found on blades without signatures. The <+IINIOMINEDMN> is found on a blade with a handle type Petersen 1919: X, and is the only Vlfberht signature combined with a clearly Christian inscription: "in nomine domini". It was found in Eastern Germany, and the publishers date it to the 11th.-12th. century, thus making it the youngest or one of the youngest sword with an Vlfberht blade (Herrmanns & Donat 1985:376). Since it is a stray find, a dating by complex is excluded, and the dating must rely on the typological dating of the handle. Jan Petersen dates his type X to a period from the first half of the 10th. century throughout the Viking Age, i.e. 11th. century (Petersen 1919:165). Variant VII consists of 6 reverse marks, which due to bad preservation of the mark or of the blade, cannot be included into one of the defined variants.

Even if there are 7 variants of both signatures and reverse marks, the regularity or uniformity is striking, with mainly two different ways of writing the signatures (variants 1 and 2), and two, perhaps three variants of reverse marks (variants I, V, perhaps IV). It is difficult to believe that these regularities do not reflect a reality, the blades were not signed at random, the signatures and the reverse marks *mean* something. The reverse marks may designate for example a smithy, a quality, or for which army unit, or special guards, or which officers, the blades were forged. The reverse marks will not be more closely discussed here, since it takes a special study, and the aim of *this* outline is to discuss who Vlfberht was and how the blades were spread in Europe.

Chronological and geographical distribution

It might be expected that the chronological and geographical distribution of the different signatures, reverse marks, and the combinations of signatures and reverse marks would reveal patterns which reflect the place and time of origin and of the dispersion of the blades. To obtain easily and clearly readable distributional surveys, wide chronological and geographical units are applied. Narrower chronological and geographical units are needed for further studies, but on this stage of the discussion, it is more important to get an overview. For the same reason the find locations are marked only within the boundaries of the modern states, which is sufficient for a survey on this stage of the study.

Chronological distribution

There is no servicable chronological typology of Viking Age sword *blades*. Only two types in Alfred Geibig's blade typology belong to the Viking Age and they nearly overlap one another (Geibig 1991:84-90). Geibig's type 2 is dated to the middle of the 8th to the middle of the 10th centuries, while his type 3 begins and ends slightly later (Geibig 1991:84-86, Abb. 22; 153-158; Abb. 40, cf. Peirce 2002:22). In addition, the blades are often not well enough preserved to enable a typology or to see the type of the blades.

	8th. cent.	9th. cent	10th. cent	11th.
Mannheim	—————			
Type E		—————		
Type H	—————	—————		
Type K		—————		
Type M		—————	—————	
Type N		—————		
Type O - II		—————	—————	
Type O - III		—————		
Type I		—————	—————	
Type Q			—————	—————
Type R			—————	
Type S			—————	
Type T			—————	—————
Type V			—————	
Type W			—————	
Type X			—————	—————
Type Y			—————	—————
Type Z			—————	—————

Fig. 3. The chronology of the sword handles found with Vlfberht blades, according to Petersen 1919 with adjustments.

However, the *handles* may be dated, even if there is a real possibility that the two independent parts of a sword - handles and blades, are not contemporary. Old blades might have been equipped with newer handles, or old handles might have been mounted on newer blades. The most widely applied chronological and typological system is Jan Petersen's classical study from 1919 (Petersen 1919:Fig. 3). Some adjustments of his datings are needed, but surprisingly few, since he based his system on the study of a large number of swords. However, his datings of the handle types with Vlfberht blades do need correction, since he dated all swords with a handle type which only once was found on an Vlfberht blade, to the first half of the 10th. century, which was the current dating of the Vlfberht blades at the time when he wrote his doctoral dissertation (Petersen 1919:101, 131f., 141, 148, 152). This dating of the Vlfberht blades is obsolete, since Vlfberht blades are found on handle types from around AD 800 to the 11th. century, possibly also as late as from the 12th. century. In the pagan countries swords are found in pagan graves and may be contextually dated by the grave goods. The datings of the graves often rely on Petersen's datings of the swords, which means that there are risks of circle datings. However, so many swords have been found in Norway (at least 2500 double-edged), that one should expect that serious mistakes would have been revealed (as they have in the mentioned case of Vlfberht blades).

The datings of the sword handles with Vlfberht blades overlap (Fig. 3), and are for the sake of clarity grouped into three chronological periods: Early Viking Age - includes the sword blades with their main existence in the 9th. cent., Middle Viking Age - swords with their main existence in the 10th. cent, and Late Viking Age - first half of the 10th. century - 11th. century. None of the Norwegian finds may be dated later than early - middle 11th. cent., since they have been found in graves, and the pagan burial rites with gravegoods were not performed later. All swords with Vlfberht blades whose find circumstances are known from the Frankish Realm and Christian England have been found in rivers, and they can be dated only typologically. Some of them may be as late as the second half of the 11th. cent. One of the late swords, a stray find from eastern part of Germany has been dated to the 11th.-12th. century. (Herrman & Donat 1985:376, *vide supra*).

Signature 1:	<11-20-13>
Signature 2:	<15-4-3>
Signature 3:	<1 or 2-0-4 or 3>
Signature 4:	-
Signature 5:	<4-4-1>
Signature 6:	<6-4-4>
Reverse mark I:	<5-11-5>
Reverse mark II:	<2-2-2>
Reverse mark III:	<4-4-1>
Reverse mark IV:	<7-4-4>
Reverse mark V:	<11-2-9>
Sign.1 / Rev. I:	<2-8-2>
Sign.1 / Rev. II:	<1-2-2>
Sign.1 / Rev. III:	<1-3-1>
Sign.1 / Rev. IV:	<2-0-1>
Sign.1 / Rev. V:	<3-0-4>
Sign.2 / Rev. I:	<1-0-0>
Sign.2 / Rev. II:	<->
Sign.2 / Rev. III:	<2-1-0>
Sign.2 / Rev. IV:	<6-0-1>
Sign.2 / Rev. V:	<4-1-2>
Sign.3 / Rev. I:	<->
Sign.3 / Rev. II:	<->
Sign.3 / Rev. III:	<->
Sign.3 / Rev. IV:	<0-0-2>
Sign.3 / Rev. V:	<1-0-0>
Sign.4 / Rev. I:	<->
Sign.4 / Rev. II:	<->
Sign.4 / Rev. III:	<->
Sign.4 / Rev. IV:	<->
Sign.4 / Rev. V:	<0-0-1>
Sign.5 / Rev. I:	<1-0-1>
Sign.5 / Rev. II:	<->
Sign.5 / Rev. III:	<1-0-0>
Sign.5 / Rev. IV:	<0-1-0>
Sign.5 / Rev. V:	<1-1-0>
Sign.6 / Rev. I:	<1-1-1>
Sign.6 / Rev. II:	<1-0-0>
Sign.6 / Rev. III:	<->
Sign.6 / Rev. IV:	<1-1-0>

Sign.6 / Rev. V: <1-0-0>

Fig. 4. List of chronological distribution of signatures, reverse marks, and their combinations. Includes only definable signatures and reverse marks. The "code" is the number of blades with the given signatures and reverse marks from the periods EVA, MVA, and LVA (cf. discussion in the text and Table <EVA-MVA-LVA>

The most important point of the datings of signatures and reverse marks on Fig. 4 is that variants of Vlfberht blades were being used throughout the Viking Age. *No* signature or reverse mark is datable *only* to the 9th, 10th, or 11th century; 8 combinations of signature and reverse mark are datable to *one* century, while 12 combinations are datable to only one century.

It is not known if the blades with the same signatures, reverses and their combinations were being forged during the entire period of the Viking Age. It may be that the Vlfberht blades were held in such esteem that old blades were used for a long period with handles which were renewed. But, it may also be that the Vlfberht blades were reserved for special army units, guards, officers, etc., and that they were kept in arsenals for them. Arsenals obviously existed in the Frankish Realm (Bachrach 2001:57, *Annales Bertiniani sub anno* 869, ed. Nelson 1991:163). The fighting technique did not change enough from the 9th to the 10th century to make sword blades forged in the 9th century obsolete in the 10th century. If, for example, a warrior who in AD 925 had achieved the right to carry an Vlfberht blade, was from the arsenal given a blade forged in AD 845, and had it equipped with a handle made recently before AD 925, then he contributed to the archaeologists' difficulties a millennium later of explaining the chronology of swords with Vlfberht blades.

A find in Sweden is interesting in this connexion. Five sword blades with unfinished tangs and without handles were found together. Two of the blades are Vlfberht blades, and it may be that these blades were acquired in the Frankish Realm (at least they were probably made there), and would be equipped with handles in Sweden (Bergman 2005:51, Arbman 1937:232). The question of how they were acquired in the Frankish Realm will be discussed later. It cannot be said how long time after the blades came to Sweden the handles would have been mounted on them, and how much it would affect the dating of the swords.

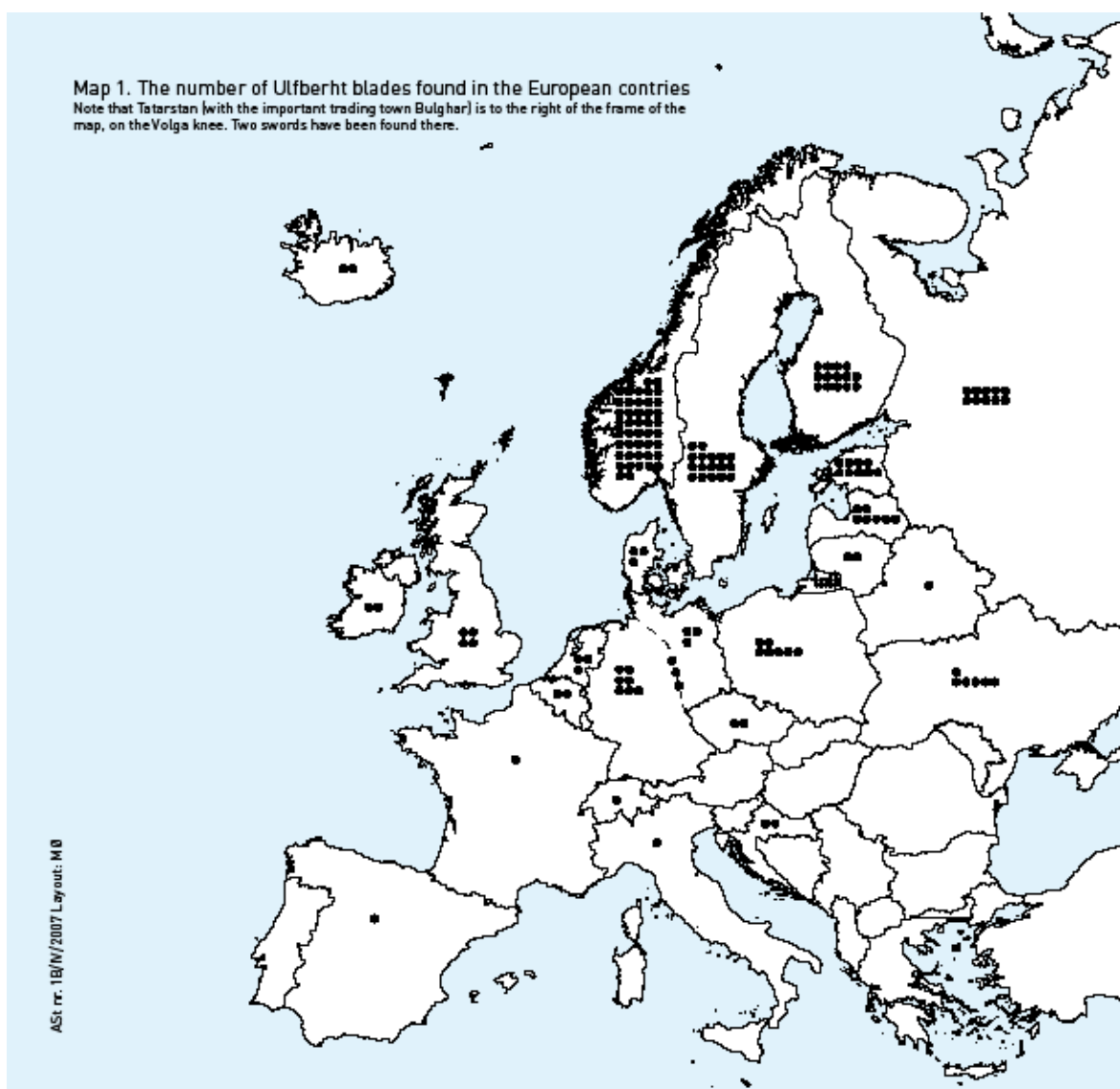
Geographical distribution

On the distribution maps (Maps 1-7) the find locations are marked within the boundaries of the modern states, for two reasons: the exact find locations are not known for all blades, and this way of mapping shows at a glance the distribution of the blades. This is sufficient for this study.

Map 1 shows the general distribution of the 166 Vlfberht blades about which I have found reliable information. The few more which have come to my knowledge too late to be integrated into this paper do not alter the *way of thinking* in this paper, and probably do not change the main trends in the find material.

The number of blades found in the Frankish Realm, Vlfberht's homeland (Belgium, France, western Germany, Italy, the Netherlands, Spain, Switzerland) is surprisingly small, a total of 16-19 blades, compared to 144-147 from pagan Europe plus 4 from Christian England. This ratio is observed throughout the Viking Age (information in Fig. 1 and Maps 2-4). It is especially improbable that Norway with a small population should have had so many more Vlfberht blades than the Franks themselves. Two factors greatly affect the distribution of the

swords: find circumstances and present research activity. A large part of the blades from pagan Europe comes from graves equipped with grave goods, while the blades from the Frankish Realm all come from rivers, or are single finds whose find circumstances are not known. Grave goods was not supposed to be given in Christian countries. The large number of swords found in Norway is the result of an especially generous burials rites. In Norwegian museums there are at least two and a half thousand double-edged swords and some six-seven hundred single-edged swords from the Viking Age. Modern research activity also influences the number of known Vlfberht blades, since more Vlfberht blades have been discovered each time the blades were examined for inlays. Especially two archaeologists have been active: A.N.Kirpičnikov examined a large number of blades in Norway, Sweden, and Old Rus' (in Russia and Ukraine). Jorma Leppäaho did the same in Finland. But, all the same, the distribution reflects one indisputable reality: there must have been many swords during the Viking Age where many swords have been discovered.

Map 1. Ulfberht blades found in the European countries (2007). Note that Tatarstan (with the important trading town Bulghar) is to the right of the frame of the map, on the Volga knee. Two swords have been found there. Constructed by Mona Ødegården. © Anne Stalsberg.

The dotted line marks the border between the Frankish Realm and the pagan Germans. The marks on this line indicate that it is unknown whether these blades have been found inside or outside the Frankish Realm

Map 2. Ulfberht swords datable to the Early Viking Age. Constructed by Mona Ødegården.
© Anne Stalsberg.

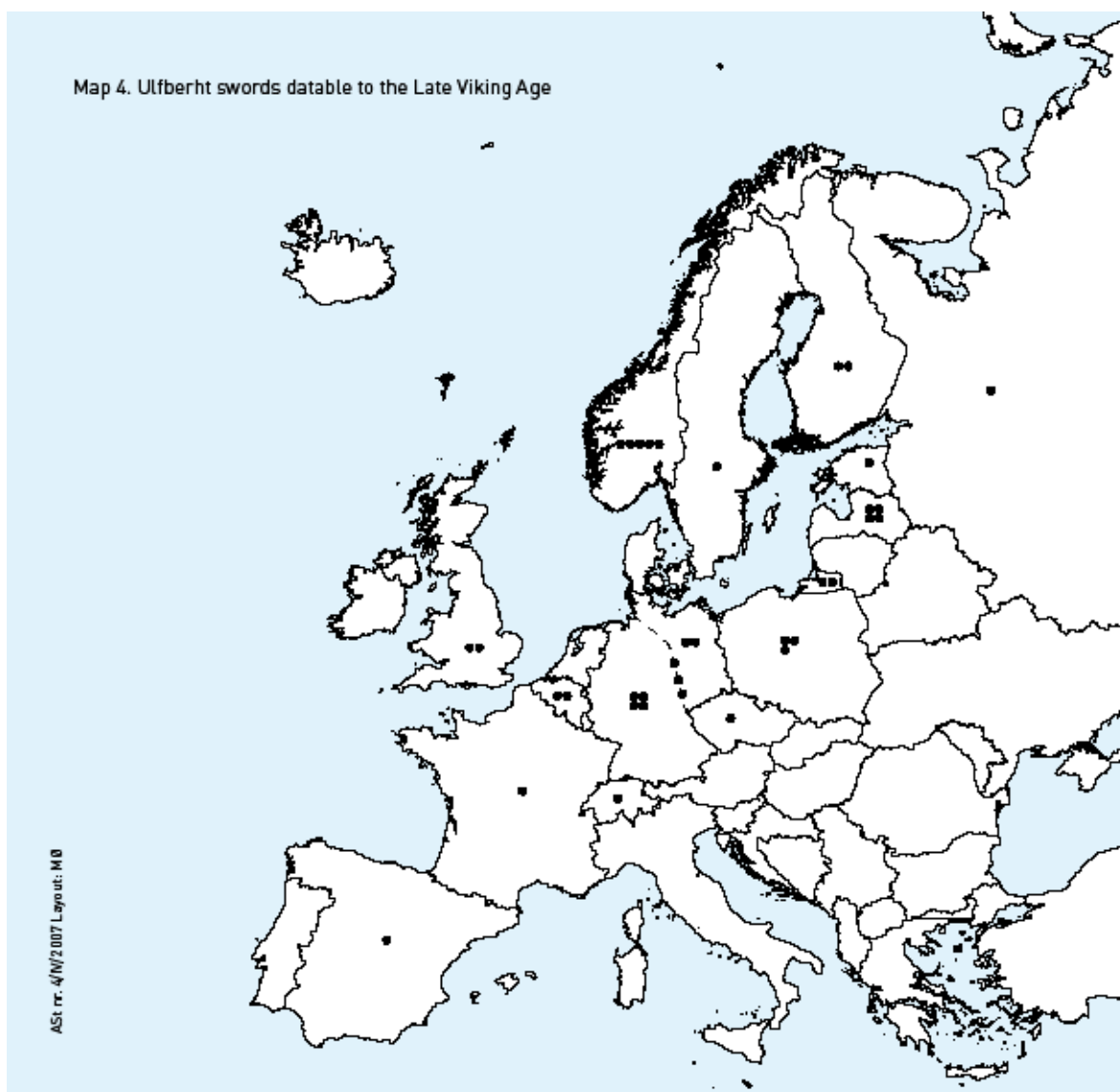

Map 3. Ulfberht swords datable to the Middle Viking Age. Constructed by Mona Ødegården.
© Anne Stalsberg.

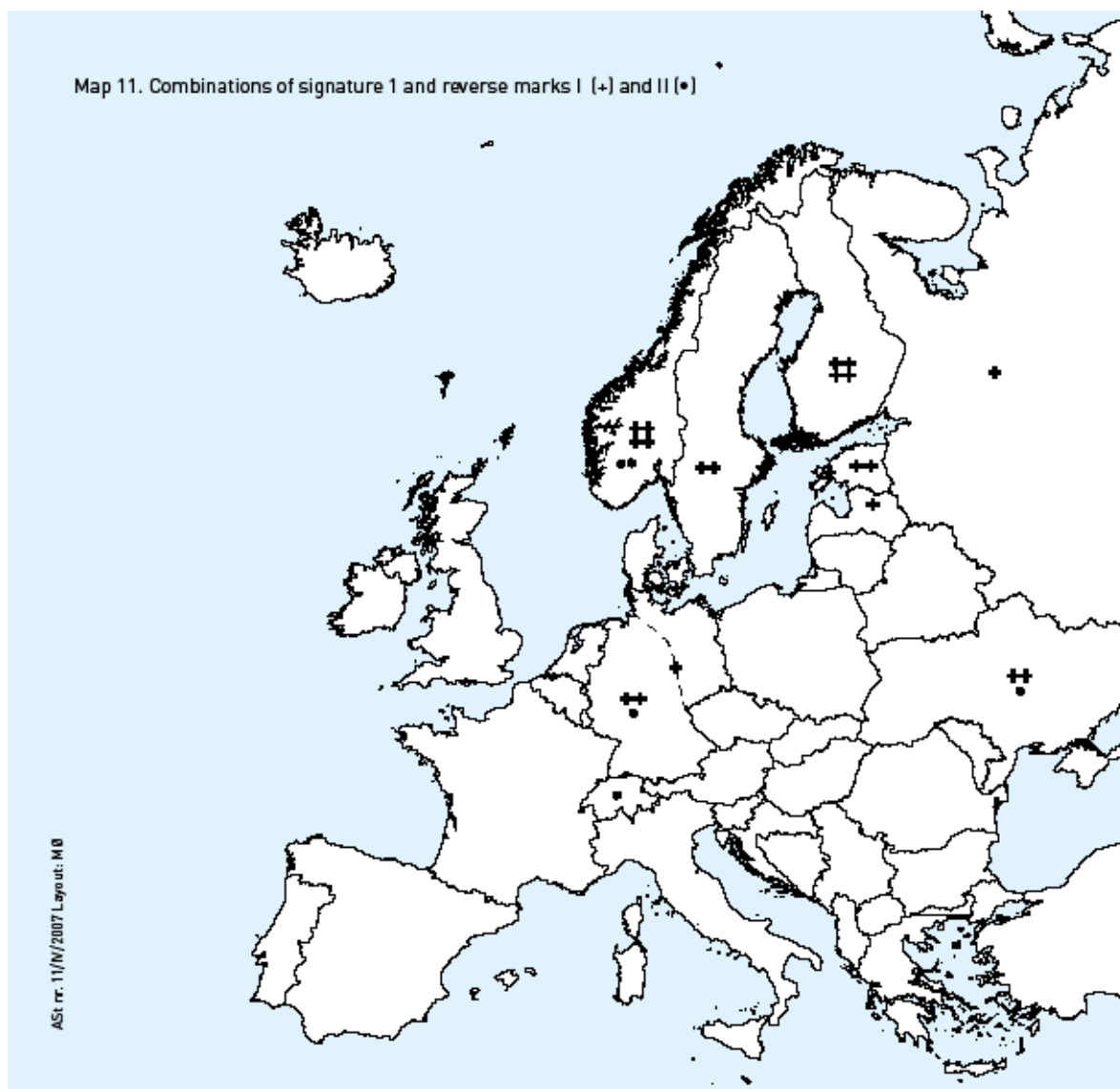
Heiko Steuer has suggested that probably not more than 1 per mille of the original number of objects has been discovered (Steuer 1999:408). On this basis the number of Ulfberht blades in pagan Europe is huge, while it is unrealistically small in the Frankish Realm. It is hard to believe that the Franks exported/smuggled such a part of their production of Ulfberht blades to their pagan enemies (discussion *vide infra*). The Christian burial rules explain the low number in the Frankish Realm.

The general distribution with few blades in the Frankish Realm and the overwhelming majority in pagan Europe characterizes the Early and Middle Viking Age (Maps 2-3). The distribution is different in the Late Viking Age, with 9, perhaps 12 blades from the territory of previous Frankish realm, 2 from Christian England, and 22-25 from pagan Europe, or previously pagan Europe (Map 4). During the late Viking Age Christianity spread to most of previously pagan Europe, which means that grave goods was no longer supposed to be given into the grave. From previously rich in sword blades Norway only 5 Ulfberht blades are known, but 4 of them are from graves. Perhaps the increased number of blades found on the territories of the previous Frankish Realm is more remarkable, - that swords were more often

lost in rivers? This takes a detailed study to compare battle grounds and lost swords. Further discussions are speculative.

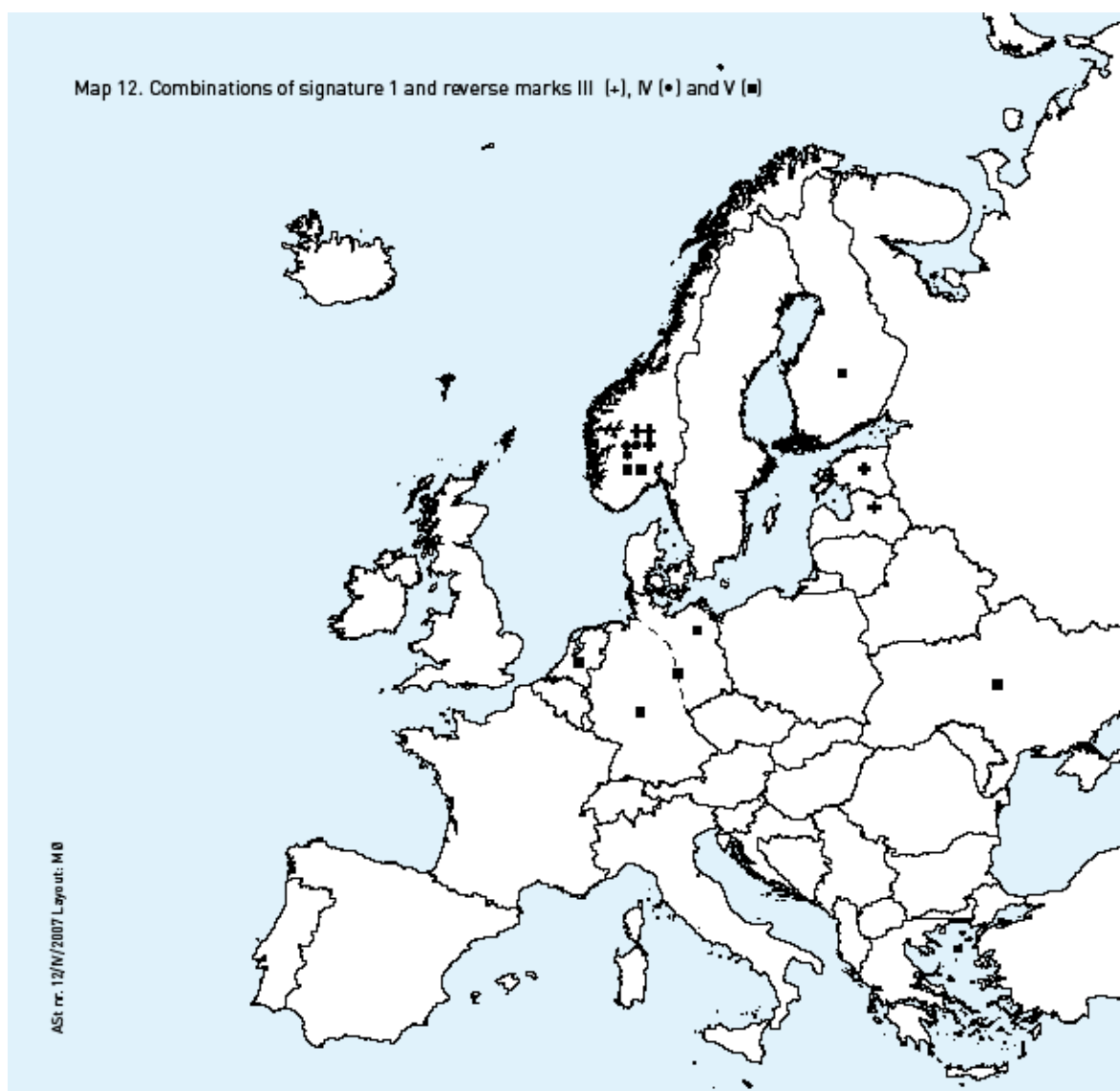

Map 4. Ulfberht swords datable to the Late Viking Age. Constructed by Mona Ødegården. © Anne Stalsberg.

Map 5. Combinations of signature 1 and reverse marks I (+) and II (□). Constructed by Mona Ødegården. © Anne Stalsberg.

When it comes to the combinations of variants of signatures and reverse marks, there are so few blades in each combination group that the distribution is difficult to understand (Maps 5-7). For example, there are two possible readings of the last two signs of the signature of the Gravråk sword (N-30) (the reverse is clearly read as variant IV). If the signature belongs to variant 2, as A. N.Kirpičnikov reads it, it belongs to a group of 7 blades: two from Norway, two from Sweden, one each from Finland, Russia and Ireland, with handles datable to all three periods of the Viking Age (Map 7). If, on the other hand, the Gravråk signature is variant 1, there are three known blades with this combination, all from Middle Norway, and with one handle from each of the three periods of the Viking Age (Map 6). It is tempting to suggest that these three blades may have been looted from one arsenal with weapons made for one special army group, officers or something else (arsenals will be discussed below). It seems far-fetched to think that these blades had been forged in Middle Norway, even if Norwegian Viking Age blacksmiths were very capable.

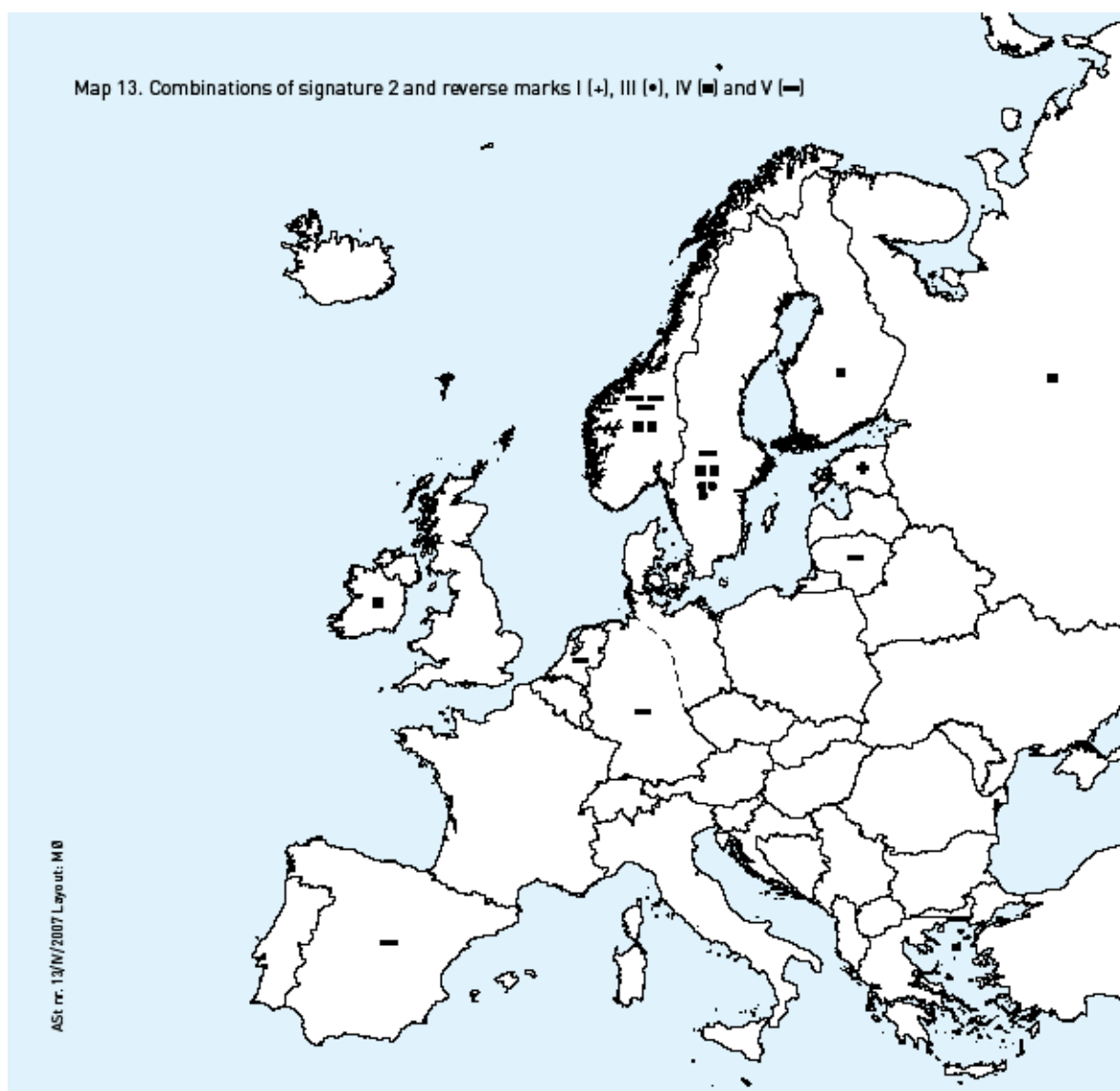

Map 6. Combinations of signature 1 and reverse marks III (+), IV (□), and V (□).
Constructed by Mona Ødegården. © Anne Stalsberg.

The enigmatic Vlfberht signature

If the objects on the distribution map 1 had been mute objects, as archaeological objects usually are, archaeologists would have concluded that these objects originated in Norway, where they are most numerous, and includes both the early types and the most numerous types of signatures, reverse marks and handles, and that from Norway the objects had spread to the east and southeast, and very few and mostly late swords came to the Frankish Realm. However, these objects are not mute, they have signatures in Latin letters, or Carolingian letters: VLFBERHT. The tradition of welding Latin letters into the blades must have originated in the Frankish Realm, where such letters were developed during the Carolingian Renaissance in the decades around AD 800. This assumption is supported by the name Vlfberht being *Frankish* (e.g. Lorange 1889:15-20, Jankuhn 1951:217-218). The name Vlfberht/Ulfberht written like this is unknown in contemporary sources (cf. Jankuhn 1951:218-220). Linguistically the form Ulfberht would at face value be Scandinavian, since the initial <w> around 800 had disappeared there, while it still was retained in Germany (personal information from runologist Aud Beverfjord at the Museum of Natural History and

Archaeology at the Norwegian University of Technology and Science (Trondheim), and professor of Nordistics at the same university, Jan Ragnar Hagland). Professor emeritus at the same university, Finn-Henrik Aag (personal communication), pointed out that there are no phonological or orthographical differences between the spelling Vlfberht/Ulfberht and the spelling WVlfberht, since they sound as the semi-vowel [w]. There were several dialects and spellings in the Frankish Realm. The *Libri Confraternitatum Sancti Galli* (Piper 1884) lists several spellings of the name from 9th.-11th. centuries: Uolfberht, Uolfbernt, Uolfbernus, Uolfberht/ Wolfbert, Uolfbertus/Wolfbertus. These people had a close relation to the St. Gallen abbey, and should be remembered in the prayers, -monks, abbots, founders, benefactors. In AD 802 a man gave a *villa* to an abbot in the Lower Rhine area to be used for alms for himself and his father *Wulfberti* (genitive). (Jankuhn 1951:218). Both the abbey St. Gallen and the Lower Rhine area were in the Frankish Realm. The connection between these differently spelled names and the sword signature Vlfberht has to be discussed by linguists. The Confraternity books of other abbeys should also be examined for the various spellings.

Map 7. Combinations of signature 2 and reverse marks I (+) III (□), IV (□), V (-).
Constructed by Mona Ødegården. © Anne Stalsberg.

Archaeologists and historians usually regard Ulfberth as a blacksmith. However, this is only an assumption, I have not seen any adequate argumentation in favor of it. Even during the Carolingian Renaissance, when the modern letters were shaped, and when the upper classes and clerics were taught reading and writing, it is unlikely that mere blacksmiths were literate. Vlfberht had a signature, a strong indication that he was a literate man. Literate persons did not work at the anvil, unless they had been caught as slaves. Vlfberht may have been a man in charge of or an overseer of the sword blade production, or of the production of complete swords with handle and blade. Numismatist, professor Jon Anders Risvaag at the Museum of Natural History and Archaeology, the Norwegian University of Technology and Science (personal communication), pointed out a highly relevant analogy, namely the medieval monnyers, as known from England and France. They had a licence from the king to strike coins, or they were his servants, and they were responsible for the coins being struck according to settled shape, inscriptions and quality, and the monnyers had their name on the coins.

The key to coming closer to who Vlfberht was, may perhaps be found in the signature itself. With the exception of not more than 6 signatures of variant 3, all signatures have an initial cross, shaped like a Greek cross, in front of the V. With the exception of very few signatures of variant 6 all signatures also have a second cross either after or before the final T. One, possibly 2 signatures even have 3 crosses, one initial, one before and one after the final T. The crosses must have a significance or else they would not have been welded into the signatures nearly without exception, and in the same positions of the names, and all shaped like a Greek cross. They were not shaped at random.

Also other sword blade signatures have the initial cross: the rarer Ingelrii has the cross on 9 out of 32 signatures (Geibig 1991, page 195, lists 37 Ingelrii signatures; I accept only 32). The unique signatures <+Leutlrit> and <+Pulfbri+/Pulfbri>, also have initial crosses (Kirpičnikov 1966, Tabl. XVII,4; Bergman et al. 1998:Abb. 2,2). The reverse abbreviation on the sword from Eastern Germany (D-13) <+IINIOMINEDMN> has an initial cross. Crosses in the signatures are so frequent that they must have a significance or meaning, probably common to the crosses in all the signatures since they are in the same positions in the sequence of letters.

There are also blade signatures without crosses, like most Ingelrii signatures, and the unique Cerolt and Ulen (Kirpičnikov 1966:table XIII, 3, table VIII, 2). The relations between blade signatures with and without crosses is a separate question which must be studied further.

The clue to Vlfberht's position in his signature may be that there are three groups of persons whose signatures had and have an initial cross: Roman Catholic abbots, bishops, and monasteries. The cross in the prelates' signatures is a Greek equal-armed cross, slightly smaller than the letters, exactly as in +VLFBERH+T. (Fig. 5). The Right Reverend bishop of Oslo, +Bernt Eidsvig, has kindly answered my questions about the prelates. His E-mails were signed +Bernt Eidsvig and +BE. He informs that earlier the bishops signed with name and see, e.g. +Bernardus Osloen(sis), as his signature would have been, but now only Anglican bishops sign this way (+George Cantuar (Canterbury)); as far as he knows. Since abbots also have an initial cross in their names, the Right Reverend informs that the cross is connected with jurisdiction, not with the consecration of bishops. The Right Reverend did, however not know how old this tradition is, but he cautiously suggested the Gregorian reforms under pope Gregory the great who died AD 604. Or, as soror Hanne-Maria from the Cistercian Monastery Sancta Maria de Tuta insula, Norway, formulated it: abbots are on the same level as the bishops, since they both are independent heads of their congregations, in the case of the abbots - the brethren in the monastery (personal communication).

The Right Reverend also mentioned that monasteries also might put initial crosses in their names, but monasteries can obviously be excluded, since Vlfberht is not a place name (Jankuhn 1951:217).

This is most important information, since bishops and abbots were also warlords who waged war, and not least because weapons, from throwing machines for stone missiles to lances and swords, were produced at the episcopal seats and even more in the large abbeys (Verhulst 2002:78-84). Blacksmiths living on Abbey or aristocracy lands, could be obliged to pay land rent with lances. Numerous abbeys produced weapons: St. Gallen, Lorsch, Fulda, Corbie, St. Riquier, St. Quentin, Bobbio, Vincenzo al Volherno, and others (Verhulst 2002:78-79). I am not saying that Vlfberht was a bishop or an abbot, not until his title and name have been found in contemporary sources (preferably in connexion with weapon production!), but the cross indicates a position in ecclesiastical or monastic hierarchy.

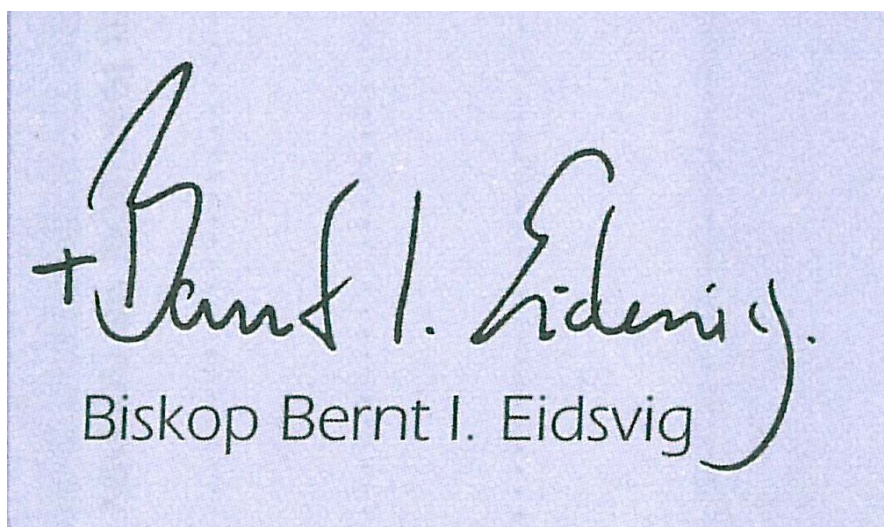

Fig. 5. The signature of the Right Reverend Roman Catholic Bishop of Oslo. Published with the Right Reverend's permission.

The *second* cross, mentioned above, *may* indicate another position than bishop or abbot in the ecclesiastical and monastic hierarchy, such as a "*swordmaster*"? (not *swordsmith*). In the published documents in the Stiftsarchiv St. Gallen I have so far seen no signatures with a second cross, nor did the Stiftsarchivar know any.

It might be that the two main variants of the signature, +Vlfberht (variant 1) and +Vlfberht+ (variant 2) indicate two persons, two men Vlfberht in the same position in the sword blade production, not least since there is a certain tendency that variant 1 is slightly younger than variant 2 (Fig. 4).

It is important that *abbots* signed their names with an initial cross, since they were key men in the weapons production, obviously more important than the bishops (at least it seems so, but it has to be kept in mind that more abbey archives than bishops' archives are preserved). It remains to study more closely the age of the tradition of writing the initial cross in abbots' and bishops' signatures, and also to find names with more than one cross, since Vlfberht and other sword blade signatures have two crosses in their names.

Land i sikte

Erik Wishman

Abstract

Wishman, E. 2008: **LAND O'HOY!** www.Jenny-Rita.org, Stavanger, Norway.

During the deglaciation a North Sea land existed at the same time as the Scandinavian Peninsula had an isostatic rise because of the melting of the Weichselian ice cap. A brim of land along the sea was mostly deglaciated, covered by snow during the cold season and without snow during the warm season, when herb and shrub vegetation dominated the landscape. The ice free coast was easily warmed by the sun during the short summer period, while the air masses flowing over the ice covered areas were kept cold. Reaching the ice free areas, they were heated from below. They became lighter and immediately brought to rise, and by cooling at higher levels, the content of water vapour condensed and cumulus clouds were formed. On sunny days the cloud tops may have reached to heights about a couple of km above the ice free ground, and may have been visible from great distances, even from the North Sea land. The paper assumes that people during deglaciation used this country mark as a basis for navigation.

Erik Wishman, Syftesokveien 11, N-4046 HAFRSFJORD, NORWAY.

Telephone: (+47) 51590683. E-mail: erik.wishman@getmail.no

Key words: Younger Dryas weather, cumulus clouds as land mark, late Palaeolithic navigation

Emneord: Yngre Dryas vær, cumulus skyer som landmerke, sen palaeolitisk navigasjon

Land i sikte

ERIK WISHMAN

Klokka er 13 lokal tid og året er 1949. Frukttåten "Ragnhild Brøvig" av Farsund stevner mot sørvest med fart 16 knop. Den befinner seg ifølge bestikket 7-8 timer fra kysten av Den Dominikanske Republik i Antillene sør for Florida og øst for Cuba. Målet er havna Puerto Plata på nordsida av øya. Her skal det lastes bananer for Det Belgiske Fruktkompaniet og lasten skal til Antwerpen.

Det er august. Været er fint, trass i at det er midt i hurricane-sesongen. Bare den vanlige disen ses rundt horisonten. Tropesola er høyt på himmelen, nesten i zenith nå midt på dagen. Frisk medvind som merkes bare sval og behagelig.

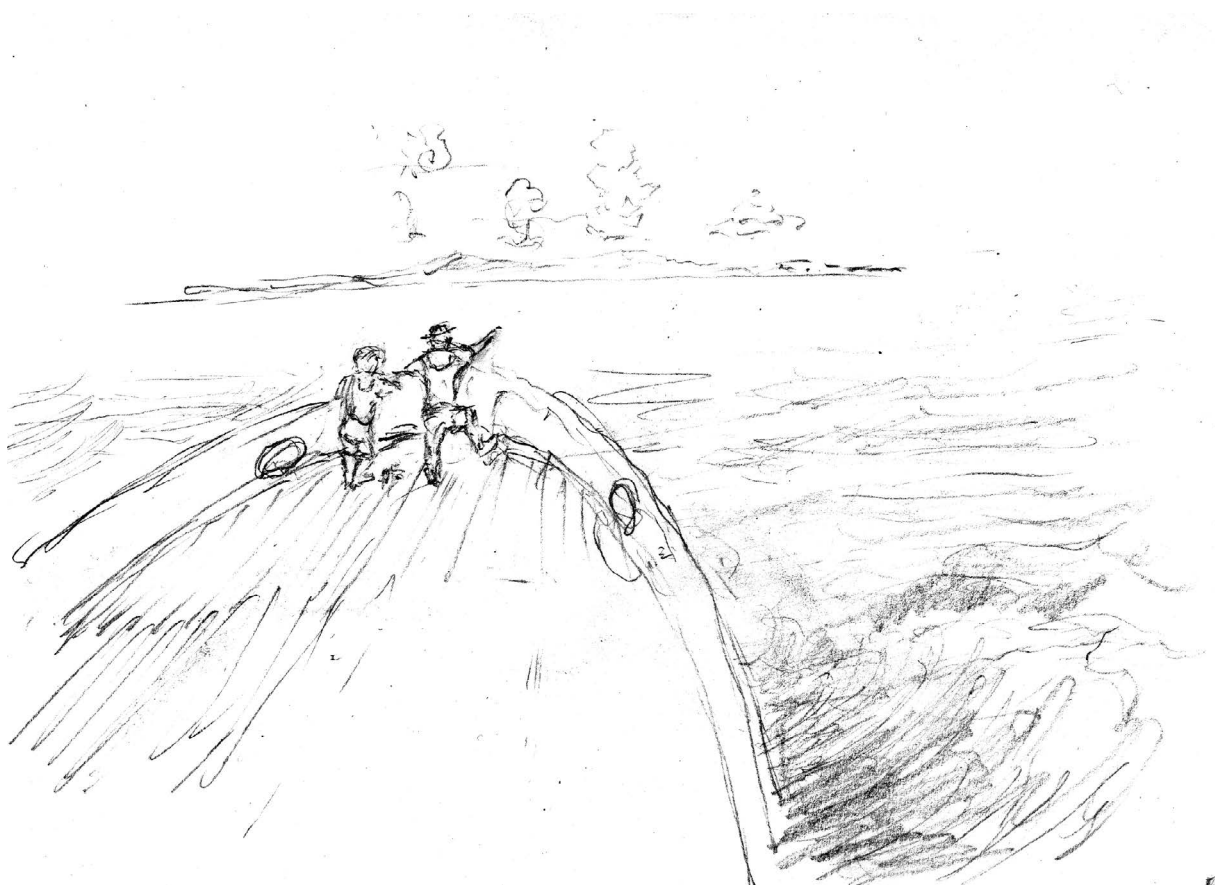

Fig. 1. Fra forfatterens tur til Antillene i november 1949 stående i baugen av "Ragnhild Brøvig". Sammen med "Matrosen på utkiken" speider han etter tegn på land. Tegning Erik Wishman.

Fig. 1. From the authors travel to the Anthills November 1949 in the bow of "Ragnhild Brøvig". Together with "Sailor at the look-out" he watches after traces of land. Drawing Erik Wishman.

”Messeguden”, eller kort sagt bare ”messen” er ferdig med middagssjauen i mannskapsmessa akter og har gått helt fram i baugen. Nå henger han over rekka og ser på springerne som leker i skummende bølger omkring baugen 5-6 meter nedenfor. De små hvalene holder seg stadig foran skipet, holder samme fart, som om de viser veg frem. Rett som det er retter messen seg opp og ser mot horisonten forut. Vi må vel ha land i sikte ganske snart?

Matrosen på utkiken har forlatt sin post på styrbord side av baugen og nærmer seg messen. ”Ser du etter land?” spør han. ”Ja”, svarer messen, ”eller kanskje noe som viser at vi nærmer oss. En fuggel, for eksempel. Eller noe”, sier messen. Matrosen lar blikket langsomt følge horisonten forut. ”Se heller på skyan”, sier han. ”Skyan i horisonten”, legger han til. ”Det er over 20 sjømil til land enda”.

Begge hviler over rekka og stirrer i taushet mot horisonten forut. Det går ett minutt eller to. Bare brusset fra sjøen som kløyves omkring baugen høres.

Var det ikke en uregelmessighet over disen i horisonten mot babord? ”Ser du det?” sier jeg til utkiken. Jeg peker mot et punkt i horisonten. En lysere, nesten hvit formasjon over den mørkere disen. ”Ja, e ser det”, sier utkiken, og føyer til, litt ivrigere: ”Ja, det e skyer, og da e det land onder. Å lenger te størbord, ser du forlade meg mer av samme sorten!” Vi peker og gestikulerer.

Lyse, solbeskinte, uregelmessige formasjoner i overkant av disen. En stemme roper fra brua: ”Ser du land, utkiken?” Det er tredjestyrmannen på vakt. ”Nei, mi ser bare skyan”, svarer utkiken. ”E har land i kikkerten”, roper 3. styrmannen tilbake. ”Mi e inne i 8-tida”!

10 000 år tidligere

Palaeogeografien var vesentlig annerledes i Nordsjøområdet under isavsmeltingen og store deler av Nordsjøen var tørt land for 10 000 år siden (Blystad 1989). Havbukten hvor Skagerrak ligger i dag og dens fortsettelse langs den sørlige norskekyst skilte den skandinaviske halvøy fra Nordsjølandet. Menneskene som levde i Nordsjøområdet observerte meget mer i naturen enn mennesker i dag og de hadde sine værvarsler i form av skyer, formene på dem, fargene, endringene osv. Det levde mennesker i Nordsjølandet. De brukte også stranden, hvor de gjerne slo seg ned og også gjorde sine iakttakelser av vær og vind. De søkte ofte mot stranden, der de kunne fange fisk og fugl og i vårsesongen også egg. Ved stranden lærte de også om vinden og sjøens makt.

Mennesker hadde helt andre forutsetninger enn oss til å tolke naturens fenomener, fordi de hadde en livsform som direkte og sterkt var knyttet til den naturen de hadde omkring seg og som de hadde valgt fordi den inneholdt det de trengte for å overleve. Det var en natur som inneholdt det de kunne bruke som materiale for å beskytte seg mod vann og dyreliv. De kunne forutsi været på kort og lengre sikt. De kunne for en stor del se det på skyene, de så hvor skyene ble dannet og observerte skyene som dannet seg på himmelen, skyer som ofte ble fulgt av dårlig vær og vind. De forsto å tolke hva skyenes former fortalte om værutsiktene. De visste hva et opptrekk var. De kunne skjelne mellom skyer som viste at der kunne være uvær i vente og de som brakte godvær uten at de hadde radio og TV.

Fig. 2. Mennesker på stranden i nordlige del av Nordsjølandet for 10 000 år siden. I det fjerne så de tegn på at der var land på den andre siden av havet. Tegning Erik Wishman.

Fig. 2. People at the beach in the northern part of the North Sea Country about 10 000 years ago. In the distance the observed indications of land on the other side of the sea. Drawing Erik Wishman.

De mennesker som først undret seg over skyene i det fjerne, skjønte at der lå et landområde. Det ble bekreftet av andre tegn som fugler, planter, sel og andre dyr som de nå og da observerte ved deres egen kyst, men som ikke hørte hjemme der. En sak for seg er hvordan de skulle komme seg over havområdet som skilte dem fra dette landområdet. De kan ha gått over isen i vintersesongen hvor havisen dekket havarmen, men de kan også ha hatt båter. Det vet vi lite om, over kom de.

Vær og værmerker

Temaet har tidligere vært berørt av Wishman i 1979 (side 120-121). På satellittfotografiet ses den vær-situasjon som ble beskrevet ovenfor for Yngre Dryas. Det er tatt den 2. mai 1981 ca. kl. 8.30 og dekker den vestlige delen av Sør-Norge mellom Bergen og Lindesnes. Man ser cumuluskyer i et belte langs den snøbare kysten hvor det er varmt nok til at cumuluskyer kan dannes, mens det er klar himmel over fjellet i innlandet som fremdeles er dekket av snø bortsett fra fjorder og daler. Skogstrekningene i øst er for det meste snøbare.

Hvor langt fra land kan man erkjenne disse skyformasjoner? Beregninger viser at man i alle fall vil kunne se antydning av cumuluskyer på en avstand av 50-70 km hvilket stemmer noenlunde med avstanden fra Nordsjølandet til kysten av sørvestlige Norge for 10.000 år siden.

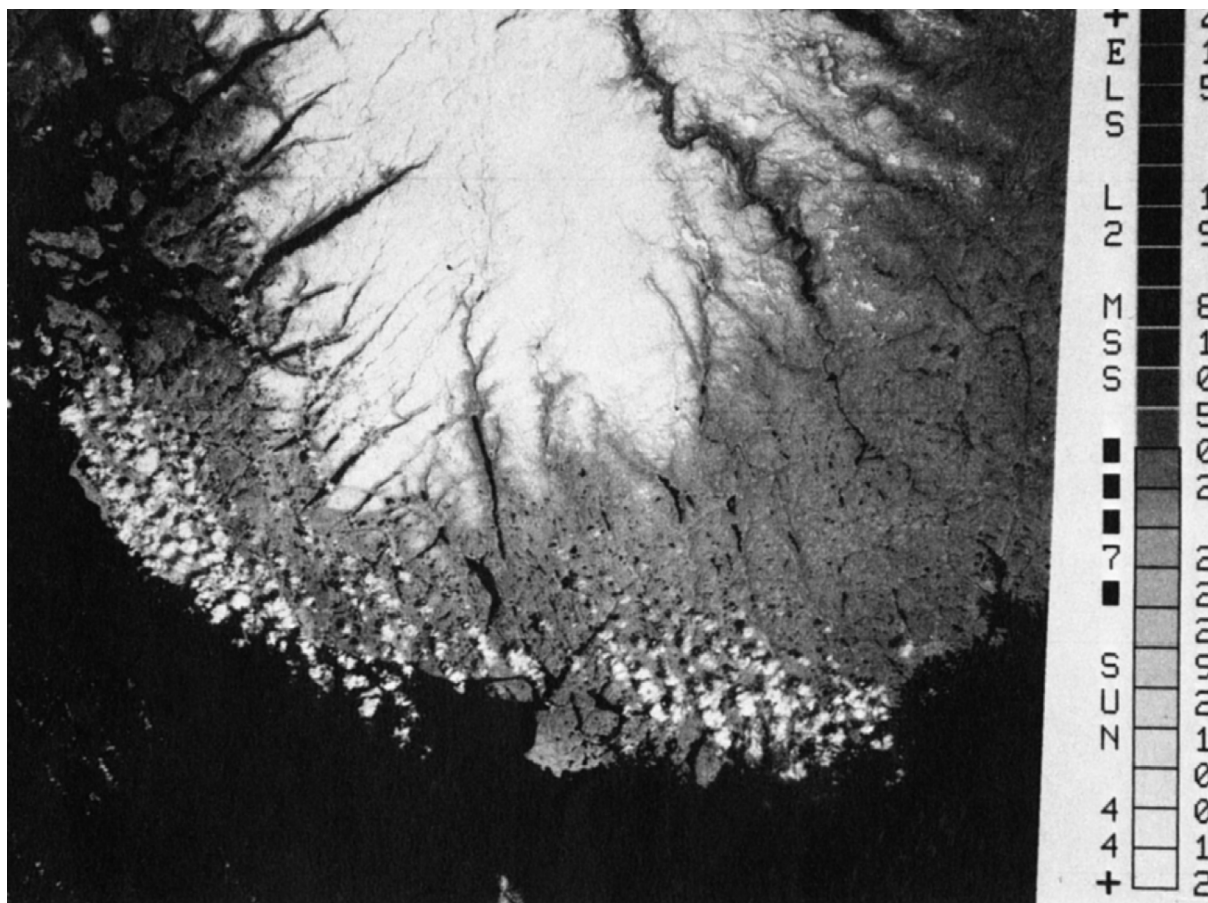

Fig. 3. LANSAT satellitfoto 2. mai 1981 ca. kl. 8.30 over den vestlige delen av Sør-Norge mellom Kristiansand og Karmøy. Man ser cumuluskyer i et belte langs kysten, mens det er klar himmel over fjellet i innlandet som fremdeles er dekket av snø. Fra Mook 1983:fig. 2.
Fig. 3. LANSAT satellite photo of the western part of South Norway between Kristiansand and Karmøy the 2nd May 1981 about 8.30 o'clock PM. Cumulus clouds are seen as a belt along the coast, while open sky dominates the mountainous area in the inland, which still is covered by snow. From Mook 1983:Fig. 2.

Menneskene den gang gjorde mange observasjoner i naturen som kunne lette deres valg for når tiden var inne til å krysse havarmen. Det var antakelig mest gunstig å krysse over i sommerperioden, særlig fra juni til september. Bortsett fra at havarmen antakelig var dekket av is om vinteren og derfor kunne krysses på beina, så hadde vinterhalvåret korte dager, lite lys og sannsynligheten for kraftige nordøstlige og østlige vinder var stor. Det ville føre til problemer å ta seg frem mot nord i små båter både pga. kald vind og enkle midler. Den kalde og sterke motvind kunne føre til risiko for å drive til havs ut i havområdene i nåtidens Nordsjøen. På våren og tidlig sommer kan smelting av breene som lå over den skandinaviske halvøy har ført til flom på grunn av smeltevann fra breelvene som drenerte ut i havarmen ha ført til problemer med strømforholdene. Isflak og isfjell som har vært i drift mot vest og nordvest ble ført av sted med strømmen og måtte også unngås.

Takk

Takk til Reinhard Mook som for hjelp med fig. 3 og Lotte Selsing som har kommentert manus kritisk. Begge bidrag har økt kvaliteten på innholdet i manuskriptet.

Referanser

Blystad, P. 1989: Nordsjøen i seinkvartær tid. *AmS-Rapport 1*, 1-67.

Mook, R. 1983: Skygater. *Været 3/1983*, 114-117.

Wishman, E.H. 1979: Studiet av Ryfylkes klimahistorie i sein- og postglasial tid. *AmS-Varia* 5, 1-150.

Arkeologi og formidlingsstrategier i et historisk perspektiv

Else Johansen Kleppe

ARKEOLOGI OG FORMIDLINGSSTRATEGIER I ET HISTORISK PERSPEKTIV

Else Johansen Kleppe

I artikkelen presenteres praksis innen arkeologiformidlingen i de litt mer enn 150 år museene har vært offentlig tilgjengelige. Praksisen i Norge er i fokus, men påvirkningen fra de andre nordiske landene diskuteres også, ikke minst for å dokumentere nye ideers opphav. Alle eksemplene ses som sentrale for utviklingen av de ulike formidlingsformene som inngår i presentasjonen. Særlig i Norge har formidlingsarbeidet hatt lav status i det arkeologiske fagmiljøet, og man har heller ikke vært spesielt engasjert i forskning og utdanning i kulturformidling og museumsstudier innen arkeologifagets rammer. Det er på sin plass å spørre hvor vi står nå. Den så godt som fraværende teoridebatten når det gjelder formidlingen diskuteres. Det er grunnleggende behov for en slik debatt og det er nødvendig å inkorporere denne i alle former for formidling.

Dr. philos. Else Johansen Kleppe, Vesterbrogade 120C, DK 1620 København, Danmark. E-mail: else.kleppe@uib.no

Stikkord: Arkeologiformidling, forskningsformidling, utstilling, populærlitteratur, eksperimentell arkeologi, forskning i formidling.

Arkeologiformidlingen og primært den som er initiert av arkeologene selv er i fokus i denne sammenhengen. Det er fagmiljøet i Norge som er i sentrum for undersøkelsen, men denne er vurdert i et nordisk perspektiv. Først vil jeg gi et generelt bilde av praksis innen arkeologiformidlingen i de litt over 150 år museene har vært tilgjengelige for vanlige folk. Mange av de eksemplene jeg har brukt er valgt fordi de har medvirket til endringer i måten å formidle på. Eksemplene er hentet fra det nordiske fagmiljøet, da det stort sett er den rammen vi i Norge har holdt oss innenfor når vi har arbeidet med formidlingen. I Norge har arkeologer - inklusive de museumsansatte arkeologer - ikke vært særlig engasjert i forskningen og utdannelsen innen kulturformidling og museumsstudier. Arkeologer som arbeider i Norge fungerer stadig i en ganske lukket og selvkontrollerende faglig setting, vil jeg hevde. Den framstillingen som Jenny-Rita Næss ga på NAM (Det norske arkeologmøte) i 1980 om disiplineringen innen det arkeologiske fagmiljøet eksisterer stadig og har så å si alltid eksistert i norsk arkeologi (Næss 1985). Men fagmiljøets oppdeling på ulike etater, hvor seneste tilveksten var opprettelsen av NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning) i 1994, har dog betydd at kontrollen ikke lenger er like effektiv. Profesjonsoppdelingen har også betydd at formidlingen har fått en noe høyere status. Universitetsmiljøene og de arkeologiske landsdelsmuseene klarer simpelthen ikke lenger å holde den fulle kontrollen over den faglige virksomheten. Og godt er det!

I enhver formidlingssammenheng er det viktig å ha klart for seg hvem vi ønsker å komme i kontakt med, og en målgruppedebatt er et naturlig element når temaet er formidlingsstrategier. Her vil jeg imidlertid nøye meg med å presentere en oppsummering jeg har publisert annetsteds (Kleppe 1997b). Vi arkeologer synes å ha vanskelig for å frigjøre oss fra hva våre kolleger mener om oss, og det hemmer snarere enn fremmer det viktige formidlingsarbeidet. De målgrupper for arkeologisk formidlingsarbeid jeg vil fremheve er følgende:

Kolleger innen eget forskningsfelt
Kolleger innen ens fagområde
Kolleger fra fagdisipliner det er interessant å samarbeide med
Spesielt interesserte personer
Spesialgrupper definert ut fra til eksempel alder, språk, etnisitet og religion
Personer - uansett bakgrunn - arkeologer selv ønsker å komme i kontakt med.

I vårt formidlingsarbeid er det imidlertid oftest snakk om blandinger av kategorier, og det gjør det naturligvis vanskeligere å nå sitt publikum. Her vil jeg begrense diskusjonen til å understreke at publikumsundersøkelser er høyst tiltrengte, og jeg vil foreslå at man for eksempel bruker Pierre Bourdieus analysemetode med utgangspunkt i begrepene økonomisk og kulturell kapital for å få større innsikt på dette området (Bourdieu 1995). Slike analyser er utført med interessante resultater andre steder. Jeg er overbevist om at vi kan nå bedre fram med de budskapene vi ønsker å formidle dersom vi har en klarere oppfattelse av publikum, og tilpasser våre presentasjoner bedre ut fra en slik innsikt. En systematisk innføring i bruk av pedagogiske så vel som retoriske virkemidler, vil være nyttig (se for eksempel Brodersen *et al.* 2007:47- 61).

Begrepet formidling

Ordet formidling stammer fra plattysk *vormiddelen*. Det betyr å gå imellom, å være mellommann. Gjennom praktisk bruk er begrepet veldefinert. Det inkluderer også 1800tallsbegrepet folkeopplysning. Som jeg ser det har fagformidlingen (og folkeopplysningen) sitt utspring i et ønske om å lære fra seg, å la andre få del i ens kunnskaper. Læring er forbundet med lesing, lytting, snakking og skriving, hvorav de to sistnevnte ofte står svakest viser det seg i undersøkelser (Dysthe 1999:106). Olga Dysthe slår fast at alle de fire tilnæringsmåter er viktige for læring. Og det er vel det den gode formidleren ønsker å medvirke til!

Den tidlige arkeologiformidlingen

I den fagformidlingen vi driver og har drevet innen arkeologien er det lytting og lesing – i den rekkefølgen – vi har vært opptatt av siden museene ble tilgjengelige for allmennheten. Vi kan bare tenke på den kjente tegningen av C. J. Thomsen med en gullhalsring i hånden foran et publikum. I bakgrunnen ser vi montre, hvor det arkeologiske materialet er forsvarlig innelåst. Det vi ser i bakgrunnen er en utstilling som er basert på prinsippet om tingenes likhet (se Becker 1990:77). Tegningen er fra 1846, da de arkeologiske utstillingene i København var på Christiansborg slott. Det var sjefen selv som orienterte de besøkende om samlingen og utstillingen. Datidens utstillingstype ville vi i dag klassifisere som *det åpne magasinet*. Jeg finner det passende å begynne denne historiografiske presentasjonen med utgangspunkt i denne berømte situasjonsskildringen. At historien egentlig kan begynnes langt tidligere vil fremgå av min presentasjon av utstillingen *Museum Europa*. Denne vender jeg tilbake til.

PRAKSISEN I ARKEOLOGIFORMIDLINGEN

Etter en presentasjon av de formidlingsformene som har vært vanlig brukt i de rundt 150 årene denne presentasjonen omfatter, vil jeg forsøke å kartlegge vendepunktene. Det betyr at jeg setter fokus på hvilke tiltak som jeg finner har vært nyskapende og videreutviklende. I de fleste fagmiljøene hevder man at forskning skal danne plattformen for formidlingen. Dette er imidlertid ikke alltid tilfellet, det avhenger av formidlingsformen. De formidlingsformene jeg vil fremheve her er utstillinger og utstillingskataloger; publikasjoner og annen skriftlig

formidling; foredrag, ekskursjoner og omvisninger; skolerelatert arkeologiformidling; publikumskontakt med presse, svar eller dialog ved personlig henvendelse, *jour*-ordninger og annet som bruk av museumsbutikken i formidlingen; skilting av kulturminner; rollespill og andre historiske spill (med bruk av replika av drakter og annet utstyr); dukketeater kan også nevnes. Sistnevnte aktiviteter er det ofte amatører som står for. En nærmere presentasjon av milepælene innenfor disse formidlingsformene er en forutsetning for nytenkning og refleksjon rundt formidlingen av arkeologien. Sentralt står de arkeologiske utstillingene og fagformidlingen rundt disse.

Arkeologiske utstillinger

De fleste tenker nok umiddelbart på utstillinger når det gjelder museumsformidlingen, og historisk sett er det utstillinger som er det naturlige startsted også når det gjelder arkeologiformidlingen. I 1993 laget Nationalmuseet i København en utstilling om ”forbindelsen mellom den europæiske tanke, som den kommer til uttrykk i videnskap, kunst og filosofi og museernes ordensprinsipper og utstillingsmåder”. Det ble i den forbindelsen slått fast at ”museet er et enestående europæisk fænomen, uløseligt knyttet til Europas historie og den europæiske identitet” (Adolfsson & Lundström 1994:22). Tittelen på denne utstillingen er *Museum Europa. En utstilling om det europæiske museum fra renæssancen til vor tid*. Historien ble fortalt i 27 avsnitt. Hovedinndelingen av presentasjonen er følgende (Nielsen, Becker og Flindt 1993:36):

”Det kuriøse blik” (tiden indtil ca. 1700)

Inkluderte en presentasjon av kunstammeret.

”Det spejlende blik” (ca. 1700 – 1800)

”Det panoramiske blik” (1800 – indtil ca. 1918)

Inkluderte Oldnordisk Museum og Vendsyssel Historiske Museum, Hjørring stiftet i 1889.

Sistnevnte er ett eksempel på ett av de eldste kulturhistoriske lokalmuseer.

Denne epoke sidestilles mot slutten med:

”Det surreale blik” (inntil 1937)

Videoinstallasjon som avslutning.

”Mnemysone – Museet der husker”.

Det er utarbeidet en interessant katalog til utstillingen (*op.cit.* 1993). *Museum Europa* er meg bekjent den eneste presentasjonen av tidligere tiders utstillingsvirksomhet som utstilling. Katalogen til denne har vært brukt som pensumlitteratur for undervisning i kulturformidling, blant annet ved Universitetet i Bergen og ved Høgskolen, nå Universitetet i Stavanger.

I en historiografisk presentasjon er det imidlertid utstillingen *Tiotusen år i Sverige* som ble åpnet 17. april 1943 som bør nevnes som det mest nyskapende prosjekt innen arkeologien. Det er viktig å merke seg at dette var i en krigssituasjon i Norden, dog med Sverige som det nøytrale landet. Denne utstillingen representerer et vendepunkt i utstillingspraksisen, idet den ble til ved et integrert samarbeid mellom fagpersoner og en designer. Det bør tilføyes at det er en praksis som man stadig har problemer med å gjennomføre. Den kom til på kort tid ved en rask beslutning av tidens aktive riksantikvar, som så til at det ble laget utstillinger i den nye museumsbygningen, som hadde stått ferdig siden 1939. Det var et utstillingsprosjekt som ble gjennomført eksemplarisk raskt, og det nye i dette var at arkitekten Elias Svedberg var involvert i selve utstillingsprosessen, og hans spesielle måte å samarbeide med ”de lärda vetenskapsmännen” har også blitt fremhevet. Dette var første gang andre enn arkeologer fikk innflytelse på utformingen av en arkeologisk utstilling (Lundström 1989:44). Prosjektet var et *teamwork* av format (Janson *et al.* 1989:57-58). Det integrerte samarbeidet er en arbeidsform man stadig forsøker å benytte, men dessverre med vekslende hell.

Utstillingen *Tiotusen år i Sverige* er i en bok som utkom godt 45 år senere, omtalt som et talende bilde fra en gjennombruddstid både for kulturminnevernet og den museale virksomheten i Sverige (*op.cit.*: 1989:4). Det var tidens sentrale forskere, og disse var tjenestemenn på Statens Historiska Museum, som var ansvarlige for presentasjonen av det arkeologiske materialet fra de ulike periodene. Det var en kronologisk presentasjon, men den hadde samtidig fokus på tidens aktuelle forskning. Utstillingen var både i forhold til emne og areal en stor utstilling, og den ble til på et halvt års tid. Forskjellige *skoler* kunne identifiseres i utstillingen. Det bør tilføyes at utstillingen er godt dokumentert i den brede pressedekningen den fikk (tilgjengelig på ATA, arkivet til Statens Historiska Museum i Stockholm). Det konseptet som var brukt for presentasjonen ble kopiert av mange av länsmuseumene i Sverige i årene som kom. Det ble med andre ord en uniformitet i de arkeologiske utstillingene i Sverige i lang tid fremover. Denne utstillingsformen har blitt betegnet den kronologisk/typologiske utstillingen. En annen ytterlighet i utstillingsformen er kulisseutstillingen, som i stor grad ble brukt ut over i 1980-årene.

Inga Lundström har hevdet at ingen av de to ovennevnte utstillingsformene vil kunne overleve i relasjon til nye generelle utdanningskrav og den tilgjengelighet til informasjon som vil bli avkrevd museumene i fremtiden. Det er behov for en ”tredje väg” (Lundström 1989:46), som er en utstilling bestående av faktasamling og idé-torg som gir plass for aktuelle skiftende utstillinger. Faktasamlingen representerer akseptert viten i faget arkeologi, og etablering av en slik samling forutsetter direkte medvirkning av vitenskapelig personale, som må ha fast tilsyn med utstillingen (*op.cit.*:48-49). Det er altså snakk om en dynamisk utstillingsform. Den er fundert på kildematerialet i videste forstand, fagfolks tolkninger av disse presentert i rapporter og i vitenskapelige og populærvitenskaplige publikasjoner. Det skal være mulig hele tiden å være *à jour* når det gjelder formidlingens innhold i forhold til forskningen. Dette utstillingsprinsippet ble gjennomført på Arkeologisk Museum i Stavanger med de nye utstillingene der i 1991 (se også Foldøy & Lundström 1993:20-23). Dette utstillingskonseptet forutsetter kontinuerlig oppdatering. Ideen bak dette utstillingsprinsippet - betegnet *museoteket* - er stadig aktuelt, det kan spores i flere nyere utstillinger.

Debatten omkring de arkeologiske utstillingene

I Skandinavia ble den første doktorgradsavhandlingen om arkeologiske utstillinger presentert i Sverige og i Göteborg for omkring 20 år siden. Den har tittelen *Människa och objekt i smyckeskrin. En analys av arkeologiska utställningar i Sverige*. Gundula Adolfsson (1987) slår i sin avhandling og i en senere artikkel fast (1988:4) at den kronologiske og regionale rammen for arkeologiske utstillinger representerer den vanligste oppbyggingen av disse. Mange vil kanskje mene at dette er gammelt nytt! Men en dokumentasjon av temaet kan være nyttig for å komme videre. Jeg vil tilføye at man i de fleste av disse utstillingene også har drevet med en utstrakt grad av *lån* og *gjenbruk*. Et eksempel er de rike gravfunnene fra Danmarks bronsealder. Reproduksjoner av draktene derfra er inkludert i mange utstillinger, også andre steder enn i Danmark. Denne praksisen understreker og simplifiserer at det var slik man gikk kledd i den tid vi betegner bronsealderen. Slike lån kan lett bli stereotyper. De arkeologiske utstillingene er, og har i hvert fall siden 1960-årene som oftest vært i utakt med forskningen; og mange av disse representerer helgarderinger! Arkeologer har ofte hatt en trang til å vise for kolleger at de *kan faget*, at de har oversikt over det arkeologiske materialet! Og hva så? Har man sett mange nok slike fremstillinger begynner man kanskje å spekulere over hvorfor man ikke i større grad utstiller det lokale funnmaterialet.

Det har ikke vært praksis å annelde arkeologiske utstillinger i Norge, mens dette har vært tilfellet, særlig i Sverige - og særlig i arkeologimiljøet på universitetet i Göteborg og på Statens Historiska Museum i Stockholm. Den mest siterte anmeldelsen er nok den Göteborg-professoren C.-A. Moberg skrev om tre særutstillinger om myter som åpnet i Stockholm høsten 1983 (Moberg 1984).

Den første delen av den nye forhistoriske utstillingen på Historiska Museet i Stockholm, *Fortider del I* ble åpnet høsten 2005 og den fikk relativt god pressedekning. Det interessante og tankevekkende er at det ble skrevet vel så mye om det som ikke var vist i utstillingen, som om det som vi faktisk så. Inga-Maria Mulk og jeg har etterlyst en inkludering av samisk materiale og en erkjennelse av samisk kulturhistorie som en del av Sveriges kulturhistorie. Her er det ikke samsvar mellom forskningsstatusen og det man formidler i utstillingen. Dette er den nye utstillingens vesentligste brist, mener jeg. Annen del som ble ferdig i 2009 retter bare delvis opp på denne mangelen! Utstillingen *Fortider* er laget av Sveriges nasjonale arkeologiske museum, og det er det museum som forvalter det materialet vi etterlyser i sine egne magasiner.

Den selektive kunnskapsformidlingen er ikke et nytt fenomen, men med de senere tiårs fagdebatt er det tankevekkende at tema som til eksempel etnisitet, som i mer enn 30 år har vært akseptert som et aktuelt forskningstema innen arkeologien fremdeles ikke – eller kun i ringe grad - er inkludert som formidlingstema. Det er stadig en beklagelig utakt mellom forskningen og formidlingen i de arkeologiske utstillingene. Utstillingskatalogene er dog i noen grad medvirkende til å rette opp på dette misforholdet. Dette skal jeg kommentere nærmere i det følgende.

Utstillingskataloger og annen skriftlig tilretteleggelse

Til den godt gjennomtenkte og godt gjennomførte utstillingen ble det tidligere som regel skrevet en katalog, som forelå ved utstillingsåpningen, og det er utarbeidet mange spennende publikasjoner i sjangeren. Denne praksisen har imidlertid ikke vært gjennomført konsekvent for permanente utstillinger som er blitt til fra 1960-årene og senere. Til store skiftende utstillinger er det imidlertid stadig vanlig at katalog foreligger, og ofte i flere språkversjoner.

Å tilby informasjon som de besøkende kan ta med seg er et viktig formidlingsgrep. Det er en umiddelbar oppfølging og viderestimulering for interesserte! En katalog kan utarbeides på mange ulike måter, og flere kataloger kan utarbeides til samme utstillingen for eksempel i forhold til spesielle målgrupper definert ut fra språklig og/eller aldersmessig tilretteleggelse. Spesielt vil jeg fremheve de store katalogene som Nationalmuseet i København har utarbeidet de senere årene til deres store temporære temautstillinger. Europarådet og Nordisk ministerråd har ofte bidratt til slike - internasjonale - utstillinger med tilhørende kataloger. Disse kataloger er ofte gedigne oversiktsverker og det er vanlig at de foreligger på flere språk. Det mer vanlige er dog nok at en katalog er en liten og lettlest presentasjon, som kanskje kun gjengir det man kunne ha tilegnet seg dersom man hadde lest selve utstillingsteksten.

Helt tilbake til 70-årene har det vært ganske vanlig å utarbeide såkalte faktablad til de arkeologiske utstillingene. Målgruppen for denne typen informasjon har vært skoleelever på ulike – men ofte bestemte - klassetrinn. Faktabladene har ofte vært relatert direkte til læreplanene. Større museer har gjerne valgt å samle slike faktablad i en ringperm, som den enkelte skolen kunne anskaffe og selv kopiere klassesett fra. Hensikten med løsbladsystemet var naturligvis også at oppdatering av informasjonen lett kunne foretas ved utskiftning av relevante faktablader. Nye funn og nye forskningsresultater kunne dermed føyes til på en

enkel måte. Faktabladenes tid er stort sett forbi Nå er slik skriftlig informasjon i langt de fleste tilfeller å finne på det enkelte museums hjemmesider på internett.

Skriftlig formidling er det lange og solide tradisjoner å bygge videre på innen for arkeologien. Det er nok den formidlingsformen de fleste mestrer best, og det er også i bruk av skriftspråket at de fleste av oss har den beste kompetensen. Det er lange og varierte tradisjoner når det gjelder publikasjonsvirksomheten, som vi skal se i det følgende.

Publikasjoner

Den *rene* vitenskapelige publikasjonen er naturligvis grunnlaget for å sikre det faglige nivået i formidlingen av vitenskapsfaget arkeologi, men det er ikke den som er det primære temaet her. Her er det den faglitteraturen som er rettet mot et bredt publikum jeg vil presentere. Denne litteraturen spenner fra de *store* synteser, via håndbøker til populærvitenskapelige tidsskrifter. Av disse ulike sjangrene vil jeg først kommentere oversiktsverkene.

Oversiktsverker Tobindsverket *De forhistoriske Tider i Europa* (Friis Johansen 1927) var tilegnet Sophus Müller, som i 1905 hadde bidratt med en artikkel med samme tittel i *Verdenskulturen* redigert av Aage Friis (1905-1912). Müller ønsket ikke å bidra til det nye verket, men det ble istedenfor tilegnet ham. Verket er en artikkelsamling skrevet av tidens spesialister innen europeisk arkeologi. Dette er en påminnelse om de solide tradisjoner det var for å sette nordisk arkeologi inn i et europeisk perspektiv.

Storverket *Danmarks Oldtid* av Johannes Brøndsted utkom første gang 1938-40, og i tidsrommet 1957-60 kom en revidert utgave. Brøndsted innledet forordet til førsteutgaven slik: ”I enhver Erfaringsvidenskab vil det med visse Mellemrum føles nødvendig at fremlægge Sammenfatning af Resultater, Mønstring af Tilstand, Opgaver og Problemer. I den forhistoriske Videnskab paa dansk Grund er noget sådant ikke sket, efter at Sophus Müller i 1897 udgav ’Vor Oldtid’, dette fremragende Værk skabt af en Mand der stod i fuld Kraft som sin Videnskabs Hovedstøtte”. Videre skriver han: ”Arkæologiens Maal er Kulturhistorie, dens stof Jordfundene”. ... ”En Haandbog i dansk Forhistorie skal ikke forelægges, uden at de gamle Oldforskere mindes med Taknemlighed”. ... ”Dansk Arkæologis tre store Mænd” nevnes: ”Chr. Jürgensen Thomsen (1788-1865), Skaberen af Tredelingen Sten-, Bronze-, Jernalder, den store Opliver og Fornyer i dansk Museumsverden for et Aarhundrede siden; J. J. A. Worsaae (1821-1885) Grundlæggeren af den sammenlignende forhistoriske Videnskab; Sophus Müller (1846-1934), den strenge og dog saa frodige videnskabelige Forsker og Ordner”. Denne innledningen til storverket uttrykker en tydelig anerkjennelse av forgjengernes betydning for vitenskapsfaget og av deres faglige innsats.

I forordet til andreutgaven skrev Brøndsted at det har skjedd mye i arkeologien i Danmark siden førsteutgaven, og for steinalderforskningens vedkommende fremhever han de voksende kontaktene med naturvitenskapene. Han har også tilføyet et nytt førstekapittel om ”Naturvidenskapen og arkæologien”. Størst plass i dette kapitlet fikk C14 metoden, som ble tatt i bruk i USA i 1946.

Både første- og andreutgaven inkluderer en nøye gjennomgang av alle betydelige funn fra de enkelte periodene. Disse er med i den kulturhistoriske fremstillingen, og i tillegg er det utførlige noter til hvert kapittel, hvor det er henvisninger til de publikasjonene fremstillingen bygger på. Som et eksempel kan nevnes presentasjonen av pollenanalysen (4 ¾ side i notene). Notene er som de fleste arkeologer nok husker en vesentlig del i publikasjonen. Utenom dette er verket illustrert med mange fotografier, så vel som med kart og plantegninger.

Tradisjonen med de store oversiktsverkene, eller *den store fortælling* som de også er blitt kalt er senest blitt fulgt opp med Jørgen Jensens *Danmarks Oldtid*, som utkom 2001-04. *Skalks* nåværende redaktør, Christian Adamsen er blant dem som takkes spesielt i forordet til fjerde og siste bind for ”tilvebringelsen af megen ny viden inden for den arkæologiske videnskab” (Jensen 2004:8). At *Skalks* redaktør nevnes i denne sammenhengen understreker dette tidsskriftets betydning som et viktig organ for den første publiseringen av mange av de nye arkeologiske funnene i Danmark.

Det bør tilføyes at naturligvis har også Sverige og Norge sine oversiktsverker, men det er Danmark som har vært foregangslandet innen denne sjangeren. I Norge er regionale oversiktsverker meget populære for tiden, og det publiseres mange slike. Dette ser jeg som en videreføring av bygdebokstradisjonen som har stått sterkt i Norge siden tidlig på 1900-tallet. Mange arkeologer har bidratt til denne sjangeren. Blant regionale oversiktsverk vil jeg spesielt fremheve *Kulturhistorisk vegbok Hordaland* (Brekke 1993). Denne er senere fulgt opp av en *Naturhistorisk veibok Hordaland* (Helland-Hansen 2004). Disse gedigne verkene er topografisk oppbygd. Alle severdigheter og de spesielle funnene er nevnt i de topografiske oversiktene, i publikasjonene kalt *rutedelen*. I tillegg inneholder hvert bind en samling artikler med lokalhistorisk tilsnitt og spennvidden i disse er stor. Sverige har en lignende tradisjon når det gjelder lokalhistorisk litteratur, og de såkalte *hembygdsföreningar* har vært sentrale i dette arbeidet. Det kan naturligvis gis mange fler eksempler, men det utvalget jeg har gjort viser – mener jeg - spennvidden.

Populærvitenskapelige tidsskrifter Det er *Skalk* som er det naturlige utgangspunktet. *Skalk* er ”Danmarks ældste populær-historiske tidsskrift” som det står på en av tidsskriftets hjemmesider. Og det er et tidsskrift som spenner vidt: ”Tidsmessigt spænder emnerne fra jægerstenalderen og indtil omkring 1900”. *Skalk* ble startet av Harald Andersen i 1957, og han var dets redaktør frem til 1996. Jysk Arkæologisk Selskab stod bak initiativet. Frem til 1963 utkom det med fire nummer i året, deretter med seks årlige nummer. Fra 1966 har Harald Andersen hatt en fulltidsstilling som dets redaktør, og *Skalk* ble fra det tidspunktet en del av Forlaget *Wormianum*, som er en selveiende institusjon. Tidsskriftet har i dag omkring 24 000 abonnenter! Oluf Olsen, en av Danmarks tidligere riksantikvarer, har oppsummert Harald Andersens virke slik: ...”i vort fags lange historie har få ydet så meget som han for at fremme og skærpe interessen for fortidens minder i det danske folk” (Olsen 2005:283). Og videre skriver Olsen at Harald Andersens virke har gitt ham ”en varig plads blant Danmarks betydeligste arkæologer” (*op.cit.*:287). Harald Andersens stilistiske sikkerhet vil jeg her kort presentere ved sitater fra innledningen til første nummer: ”*Skalk* skal melde nyt om gammelt... *Skalk* skal ikke træde gamle spor brede” (*op.cit.*:284). Fra første stund var de ufravelige kravene for publisering i *Skalk* faglig kvalitet og godt språk. Olsen (2005:285) skriver om Harald Andersen at han ”har høynet skriftskulturen hos flere generationer arkæologer”.

Det første virkelig store reklamefremstøtet for arkeologien ble gjort av Harald Andersen som i 1966 utsendte en reklamebrosjyre for tidsskriftet til alle danske hjem. Det medførte en økning i antall abonnenter på over 30 %. I første nummer av *Skalk* skrev Harald Andersen i sin innledning at nyheter skal inngå i det samlede bildet av fortiden, og at kart og tidstavle også er nødvendig. Han slo videre fast at navnet *Skalk* var vanskelig å leve opp til, ”om man vil have det hele med. *Skalk* vil!” (Andersen 1957). *Skalk* har vært det store forbildet for den flommen av populærvitenskapelige tidsskrifter for arkeologiformidlingen som finnes i dag. Det fører for vidt i denne sammenhengen å gå nærmere inn i en drøftelse av disse. Her vil jeg likevel

nevne de viktigste blant de norske populære tidsskriftene. Disse er *Ottar, fra haug ok heidni*, *Spor*, *Nicolay* og *Arkeo*.

Håndbøker Serien med de danske *Politikens Håndbøger* ble startet i 1950-årene. En av klassikerne er *Jeg ser på oldsager*. Få studenter i Norge har vel unngått bekjentskapet med denne boken. I arkeologistudiet i Bergen har den i hvert fall vært flittig brukt., og den er utgitt i mange eksemplarer. I mitt eksemplar, som er andreutgaven, står det på kolofonsiden ”Hermed trykt i 24.000 eksemplarer” (Rud 1966:2). Slike håndbøker er det skrevet mange av, og de er nyttige oppslagsverk. Også i Sverige og Norge har man utgitt mange bokverk innen denne sjangeren; et av de seneste er *Norsk arkeologisk leksikon* (Østmo & Hedeager 2005).

Vitenskapelig avhandling med formidlingsprogram Det er flere eksempler på denne formen for formidling, men ikke så veldig mange. Jeg velger å nevne en bestemt avhandling som uttrykker en integrert holdning til formidlingen. Dette er et arbeid jeg selv har brukt, bl.a. i min undervisning i Kulturvern og kulturformidling på Høyskolen, nå Universitetet i Stavanger. Det er Hein Bjercks avhandling *Forskningsstyrt kulturminneforvaltning på Vega, Nordland. En studie av steinaldermenneskenes boplassmønstre og arkeologiske letemetoder* (1989) det dreier seg om. Denne er hovedpublikasjonen fra det universitetsstipendiet Bjerck hadde 1985-88. Kapittel 10 er om ”Formidling og verdifokusering som virkemiddel i kulturminneforvaltningen” (Bjerck 1989:177-188). Det er en diskusjon så vel som en demonstrasjon av hvordan formidlingen kan brukes som kanskje det beste middel for vern av kulturminnene og for trivselen i lokalmiljøet. Bjercks budskap er at ved å dele kunnskapen og innsikten med lokalbefolkningen kan vi arkeologer medvirke til å skape en større innsikt i den lokale kulturhistorien.

Skilting av fornminner

Nok en viktig form for skriftlig formidling er skilting av fornminner, dvs. informasjonsskilt ved fornminner med avbildninger av eventuelle funn, opplysninger om undersøkelser, datering og kulturhistorisk kontekst som hovedpunkter i denne typen informasjon. I noen tilfeller har det også vært laget brosjyrer som er gratis. Disse fås enten på det lokale informasjonssenteret eller de kan finnes i en boks som er plassert ved fornminnet. Denne *ta med*-informasjonen er imidlertid nå som oftest å finne på internett. Denne formidlingen er viktig, ikke minst i lokalmiljøene hvor spesielt skolene drar stor nytte av dette ved ekskursions i lokalmiljøet.

Andre publikasjonsformer Enkelte arkeologer har forsøkt seg på å skrive barnebøker med arkeologi som ramme for fortellingen, og det er flere vellykkete eksempler innen sjangeren. Lærebøker finnes det og eksempler på, her vil jeg nevne en som er blitt til ved et samarbeid mellom en arkeolog og en pedagog skrevet for en definert målgruppe, nemlig ungdomsskolen (Bertelsen & Rørtveit 1990).

Avslutningsvis vil jeg nevne en spesiell sjanger som jeg kun kjenner et par eksempler på. Sjangeren inkluderer to presentasjonsformer som brukes side om side og i relasjon til fastsatte tid- og stedsangivelser og kanskje også spesifikke problemstillinger. Det er med andre ord det samme arkeologiske materialet som er utgangspunktet for to forskjellige framstillinger, hvor den ene er faktaorientert. Den kan være en redegjørelse for et bestemt funnmateriale og funnforholdene omkring dette. Denne faktapresentasjonen blir deretter brukt til å skape en fortelling om hvordan utvalgte sider av livet kan ha artet seg på den bestemte tiden og det bestemte stedet. Et eksempel på en slik presentasjon har kvinner i sentrum for ulike

fortellinger om livet gjennom forhistorien, hver relatert til en faktapresentasjon. Publikasjonen har tittelen *Fortellingen om Embla* (Hofseth *et al.* 1993).

Med denne gjennomgangen mener jeg å ha vist spennvidden for de populære publikasjonene som er vanlige innen arkeologien. Det temaet jeg nå skal presentere dreier seg primært om den muntlige formidlingen.

Foredrag, omvisninger, ekskursjoner og foreningsliv

Foredrag og omvisninger har funnet sted fra det tidspunktet museene ble offentlig tilgjengelige. På Bergens museum arrangerte man for eksempel i en årrekke en serie under den felles tittelen Foredrag for hvermann. Disse spente vidt og var godt besøkt. De fant sted i en stor foredragssal på museet.

Omvisninger på de arkeologiske museene er viktig formidling, det samme gjelder omvisninger i forbindelse med arkeologiske feltundersøkelser, og på disse områdene er det en omfattende aktivitet. Dette kan utdypes mye mer, men det velger jeg å ikke gjøre her, da dette er ytterst velkjent. Det jeg bare vil poengtere er at det er en virksomhet som kan være styrt ut fra de arkeologiske institusjonenes ønske om en profilert fagformidling, men den kan også være styrt av publikum selv, idet enkeltpersoner eller foreninger ofte retter henvendelser til de arkeologiske institusjonene eller direkte til fagpersoner med ønske om et spesielt foredrag eller annet formidlingstilbud, hvor fagfolks innsikt er ønskelig. Denne formen for formidlingsvirksomhet har så å si alle yrkesaktive arkeologer deltatt i. Noen få arkeologer har til og med gjort det til en vesentlig del av deres levebrød.

Organiserte ekskursjoner har også vært blant tilbudene fra de arkeologiske museene, og da gjerne innenfor rammen av en allerede etablert arkeologisk forening. I Norge er det særlig Norsk arkeologisk selskap, stiftet 1936, som har gitt et systematisk ekskursjonstilbud til sine medlemmer. Med et medlemskap så følger også selskapets publikasjon; tidsskriftet *Viking*. Rogalands arkeologiske forening utgir det populærvitenskapelige tidsskriftet *fra haug ok heidni*, også denne foreningen har tilbudt ekskursjoner til sine medlemmer.

Skolereelatert arkeologiformidling

Skolene har lenge vært flittige brukere av de arkeologiske museenes utstillingstilbud. Tidligere var det nok den interesserte faglæreren som tok sine elever med seg på museum og selv sto for omvisningen. Nå møter man som oftest en omviser eller underviser som er ansatt av museet for denne oppgaven. Det er utarbeidet en oversikt over den skolerelaterte arkeologiformidlingen, og jeg henviser til Guro Jørgensens hovedoppgave *Oss og de andre, før og nå: framstillinger av forhistorie i den norske skolen i perioden 1860 – 2000* (Jørgensen 2003). Videre er Torun Ekelands doktorgradsarbeid et av få forskningsprosjekt innen dette emnet (Ekeland 1998). Jørgensen skriver at vi ellers må utenlands for å finne problematiserende studier innen dette feltet. Hun nevner den svenske publikasjonen *Stenåldersliv* (Bulukin 1985), samt de innledende diskusjonene omkring temaet på den første WAC kongressen i Southampton i 1986. Denne var et vendepunkt i arkeologenes kongress/konferansevirksomhet både med hensyn til hvem som deltok og hvilke tema som ble debattert, og man har fulgt opp dette på senere WAC-kongresser. De innledende diskusjonene på WAC i 1986 er publisert som volume 25 i serien *One World Archaeology* (Stone & Molyneaux 1994). Dette var et viktig skritt mot en mer analyserende holdning til hvordan man formidler, hvem som formidler til, og hva man formidler for hvem. Det brakte med andre ord både etiske og emiske relasjoner klarere inn i debatten, og de har klart vært inkludert i denne siden da.

Det begynte imidlertid med noe som jeg populært vil beskrive som det gode liv før i tiden. Visualiseringen ble nemlig forholdsvis tidlig sentral. I begynnelsen av 1900-tallet utarbeidet man således flere steder en serie med det man kalte anskuelighetstavler. På disse ble livet i henholdsvis steinalderen, bronsealderen og jernalderen fremstilt. Et eksempel på en slik tavle er avbildet i katalogen til utstillingen *Danskeren og den ædle vilde. Vore forestillinger om os selv og andre folk i fortid og nutid*. Utstillingen ble vist på Moesgård Museum i 1987. Den avbildede tavlen viser livet i yngre steinalder. Den er en av en serie tavler utført av Rasmus Christiansen i perioden 1907-1919. Disse tavlene er nok velkjent for de fleste! Slike hang i klasserommene rundt omkring på skolene i mange år. De er klare uttrykk for sin tids kulturhistoriske forståelse, og de er gjennomsyret av *samtidsprojeksjon* i billedframstillingen. Man lærer således vel så mye om tiåret de ble til i, som for eksempel om steinalderen.

Såkalte skoletjenester tilbyr undervisning på museer, vitensentre og andre steder hvor det er naturlig å oppsøke en konkret presentasjon som er relevant i forhold til de eksisterende læreplanene. Disse tilbudene er skreddersydde i forhold til lokale, regionale eller nasjonale perspektiv. Denne formidlingsvirksomheten er meget veletablert og fungerer i de fleste tilfeller godt. For en detaljert presentasjon når det gjelder arkeologien henviser jeg til Jørgensen (2003). Det var i siste halvdel av 1980-årene museene virkelig fornyet tilbudene til skolene. Det er kombinasjonen eksperimentell arkeologi og formidling til skoleelever som er blant tilbudene og helt spesielt i denne sammenheng er ”det utvida skoleprosjektet ’Jernvinna’ ved Skogn ungdomsskole” (Berre 1985). Dette var et samarbeid mellom pedagog, arkeologer og geolog med sentrale personer som Ivar Berre, Odmunn Farbregd, Tom Bloch Nakkerud, Lil Gustafson, Lars Stenvik og Håkon Rueslåttén som deltakere. Det bør også tilføyes at det i Trondheimsmiljøet nylig ble skrevet en masteroppgave om eksperimentell arkeologi som formidlingsform (Smukkestad 2005).

Annen publikumskontakt

Pressekontakten var vanlig nesten fra opprettelsen av de arkeologiske museene. De topografiske arkivene dokumenterer at dette var vanlig fra slutten av 1800-tallet og fram til 1970-årene (etter den tid var arkivering av slik informasjon mindre regelmessig), og det var ofte sentrale fagpersoner som sto for de arkeologirelaterte artiklene som ble trykt i lokalavisene. Som eksempel vil jeg nevne Jan Petersen, som i sine mest aktive år ved Stavanger Museum var en meget regelmessig skribent i Stavanger Aftenblad. Vi vet at avisen ga ham fri transport for å besiktige nye funn og funnsteder rundt om i Rogaland mot at han kvitterte med en avisartikkel.

Kathrine Stene har stilt spørsmålet om avisen er den viktigste formidlingsveien for arkeologene. Hun har gjort undersøkelser av dagspressens presentasjoner av de arkeologiske undersøkelsene i Erkebispegården i Trondheim i periodene 1952-72 og 1991-98. Hun stiller det sentrale spørsmålet om formidlingen har vært representativ for forskningen (Stene 1999:4). Hennes artikkel inkluderer historikken omkring denne formidlingsformen. Vi bør merke oss at det er i Sverige de viktigste framstøt er gjort på dette området (*op.cit.*:6). Noen av dagens aviser har arkeologer med i teamet sitt av faste spaltister. I 2007 gjaldt det for eksempel for den danske *Weekendavisen* og den norske avisen *Morgenbladet*. Slike avtaler er dog ofte tidsbegrenset. Det er lange og solide tradisjoner for at museene fungerer som serviceinstitusjoner, det bekrefter den bevarte korrespondansen. De mange brevene i museenes arkiver vitner om den flid det ble lagt i å svare på henvendelser ikke minst fra folk i ett lokalt museums distrikt. Mange av oss vet hvor tidkrevende dette kan være. Noen få steder i Norge og i nabolandene har man søkt å effektivisere dette området ved simpelthen å la ansatt

fagpersonale fungere som dagvakt etter tur, en såkalt *jour*-ordning. I Norge har dette bl.a. vært praktisert ved Arkeologisk museum i Stavanger.

Historiske verksteder

”Historiske værksteder er dannelsessteder for vore børns historie-opfattelse” ifølge Hans-Ole Hansen (*Historiske Værksteder i Danmark. En oversigt* 1989:10). Det er etter min oppfatning året 1961 som er merkeåret for etableringen av denne typen formidlingsvirksomhet i Norden. Hans-Ole Hansen var initiativtakeren til forsøkssentret i Lejre – nå Sagnlandet Lejre - på Vestsjælland, og han er pioneren innen dette feltet i Norden. I en oversikt fra 1989 skriver han følgende: ”oplevelsesmættede barndomsår førte mig lige frem til planen om at anlægge en stenalderboplads i 1956, Danmarks første historiske værksted” (*op.cit.*:8-11, 18-21). Slike verksteder har tre viktige kjennetegn, som han beskriver som ”legen, kilderne og musisk-kreativ snilde”. Om forutsetningene for starten av sentret i Lejre i Danmark skriver han: ”I 1961-63 kulminerede arbejdet med jernalderlanghuset, vi byggede og indrettede, og lavede TV-udsendelser” (*op.cit.*:9). DR (Danmarks Radio) fjernsynet laget en film, og denne er den mest detaljerte dokumentasjonen av den eksperimentelle arkeologiske virksomheten som ble utført i Lejre i oppstarten. Hansen oppsummerer den tidlige fasen slik: ”Det blev mer naturfagslære end arkæologi og historie” (*op.cit.*:10). I 1964 kom virksomheten inn i fastere former. Da ble Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter stiftet som en selveiende institusjon. Den skulle være en ”forskningsinstitusjon med en integreret opplysningsvirksomhet” (*op.cit.*:18).

Eksperimentell virksomhet har stått i sentrum for forskningen så vel som for formidlingen i Lejre. Det er likevel på sin plass å poengtere at den eksperimentelle arkeologien som har funnet sted på de historiske verkstedene ofte har manglet en klar forskningsprofil, og denne praksisen har – vil jeg hevde - medvirket til at den eksperimentelle arkeologien lenge hadde en lav status som forskningsområde. Dette er imidlertid i sterk endring, hvilket ble klart dokumentert på sesjonen *Experimental Archaeology – goals and (im)possibilities* på EAA (European Archaeological Association) sitt møte i Krakow 2006. Det nye tidsskriftet – *EuroREA* - som Society for Experimental Archaeology gir ut lover godt for denne virksomhetens faglige og vitenskapelige forankring fremover (se for eksempel Outram 2005: 107-109).

Mange historiske verksteder vokste fram fra slutten av 1960årene og utover i 70- og 80årene i Danmark og Sverige, og også i Norge begynte man da å interessere seg for denne typen virksomhet. I 1971 besøkte Bjørn Myhre og Oddmund Møllerop Lejre sammen med arkitekten Einar Hedén; det var det utgravde gårdsanlegget på Ullandhaug ved Stavanger de hadde planer om å gjenoppbygge. Det var blitt utgravd med rekonstruksjonen for øye (Møllerop 1992:13-21).

De tre husene som er gjenoppbygget på Ullandhaug sto ferdige høsten 1973, men innredningen tok det enda noen år med. Formidlingsvirksomheten ble først startet på slutten av 70årene. Jernaldergården på Ullandhaug har hatt det beste omdømmet for forskningsformidlingen sin, men også her – som i Lejre – ble det syndet med hensyn til dokumentasjonen av husenes oppbygging. En NRK reportasje laget av Einar Haukås inneholder den mest detaljerte dokumentasjonen, og denne omhandler kun det minste av husene.

Arbeidet med eksperimentell arkeologi som kombinert forsknings- og formidlingstema ble startet omkring 1980. Det sentrale prosjektet var forsøk med framstillingen av spannformet

keramikk over lest. Dette var et samarbeid mellom en pottemaker fra det tradisjonelle Sandnes-miljø og undertegnede (Kleppe & Simonsen 1983). En sentral del av formidlingen var å demonstrere hvordan ny kunnskap kan produseres, eller uttrykt på en annen måte, å demonstrere forskningsprosessen som en integrert del av fagformidlingen (Kleppe 1986).

Det kan skrives mye om historiske verksteder, men her skal jeg være forholdsvis kort. I Norge har tilfanget vært stort i senere år. Jeg vil i fleng nevne Vågan, Loftr Vikingmuseum, Midgard historisk senter ved Borre Nasjonalpark og Hringariki Kulturminnepark på Veien i Buskerud. Sistnevnte sto ferdig i 2007. Lyngheisentret utenfor Bergen bør også nevnes i denne sammenhengen (se for eksempel Håland & Kaland 2002). De fagpersoner som er tilknyttet sentret er aktive i et stort europeisk forskningsmiljø, og flere priser er tildelt sentret for formidlingen.

Oppbyggingen av historiske sentre synes stadig å ha en stor plass i lokalsamfunnenes kulturformidling, og man gir seg ikke lett, til tross for at det ofte er vanskelig å få både finansiering på plass og å få fagpersoner som medspillere i dette. Rollespill - med utgangspunkt i historiske hendelser - er i noen tilfeller en sentral del av aktivitetene i historisk baserte (re)konstruksjoner av hus, gårder eller bymiljø. Denne virksomheten finner stort sett sted uten for fagmiljøene. En videre diskusjon hører derfor ikke hjemme her.

Museumsbutikken

Salg av kataloger, postkort og i noen grad også plakater har funnet sted på de større museene siden de ble offentlig tilgjengelige. En debatt omkring museumsbutikkens rolle i arkeologiformidlingen er forholdsvis ny i Norge, mens den har eksistert forholdsvis lenge i Danmark og Sverige. Det er en tidligere butikksjef på Nationalmuseet i København som har vært den ledende eksperten på dette området i det nordiske fagmiljøet (Holm 1996; se også Kleppe 1997a). Holm har gitt klare bud om hva, og hvordan museumsbutikken kan brukes for profileringen av virksomheten. En reflektert bruk kan gjøre museumsbutikken til et viktig *avlastningssted*, og til et sentralt sted for å etterkomme krav og behov som for eksempel den *gode* utstillingen bør skape. Souvenirer med informative *vaskesedler* kan fungere som appetittvekkere og slike gaver er *in* i den *shopping*-tiden, som vi opplever. Under flere besøk på Nationalmuseet i København har jeg opplevd at gjester på museet bare har vært handlende i museumsbutikken for eksempel for å kjøpe konfirmasjonsgave.

TILTAK FOR PROFESJONALISERING AV FORMIDLINGEN

Flere offentlige institusjoner har vært opptatt av sammenkoblingen mellom forskningen og formidlingen, også referert til som forskningsbasert formidling. Sistnevnte er imidlertid bare ett aspekt av de tiltakene som må til for å sikre en profesjonell fagformidling. Jeg vil hevde at formidling som tema relatert til forskning krever en egen forskningssatsing. Dette skal jeg komme tilbake til. Først skal jeg forsøke å presentere en status over de initiativene som foreligger så langt. Disse har som jeg ser det for Norges vedkommende sitt utspring i følgende institusjoner og undervisningstiltak:

- Norges forskningsråd og de krav om formidling som stilles
- Nordisk Museumsfestival
- Museumshøjskolen i Danmark, nå del av Organisationen DANSKE MUSEER
- Norsk Museumsutvikling, nå ABM-utvikling
- Doktorgradsavhandlinger

Universitetsstudier i formidling.

Listen kunne sikkert gjøres lengere, men disse fire institusjonene, samt forskningen omkring formidling som drives – ofte sporadisk – innen de faglige rammer ser jeg som det sentrale. Utdanningsmessig er formidling de fleste steder kun et bredere tilbud på et lavere nivå i en universitetsutdannelse, ellers er det stort sett opp til en selv finne frem til hvordan formidling virker bedst. Jeg skal kommentere de enkelte institusjoners innflytelse på arkeologiformidlingen i den orden de er nevnt.

Norges forskningsråds engasjement

Norges forskningsråd (NFR) slo for en del år siden fast at muntlig formidling er best. Utsagnet var basert på en undersøkelse gjort av Østlandsforskning (Norges forskningsråd. *Nyhetsbrev* nr. 1 – 1993). Videre fastslo informasjonsdirektøren i NFR i 1998 at: ”Forskeren skal formidle”, og foreslo at fem faser i et forskningsprosjekt kan være utgangspunkt for formidlingen (Stene 1999:16). De fem punktene er: 1) hva leder frem til prosjektet, 2) startfasens problemstillinger, 3) formidling fra undersøkelsesfasen, 4) presentasjon av resultater når de foreligger, og 5) evaluering og videre planer. Det nye er at NFR nevner disse punktene. De har nok vært prøvet ut før i andre sammenhenger. Selv har jeg til eksempel satt opp et forslag til formidlingsområder innen det faglige arbeidet i forbindelse med min undervisning i Kulturvern og kulturformidling både ved Høgskolen, nå Universitetet i Stavanger og ved Universitetet i Bergen. Dette er slett ikke er så unikt. Men det viktige er at det fungerer godt! Det er et stort spekter av det faglige arbeidet arkeologer ved museene kan hente formidlingstemaer fra. De har mange muligheter for fornyelse og aktualitet i formidlingen. Det er ikke bare fantasien som setter grensene, det er snarere den faglige forankringen og forskningsorienteringen hos den enkelte som gjør det! NFRs generelle krav er viktige fordi de tvinger de forskere de støtter til å inkludere formidlingen helt fra starten i et forskningsprosjekt.

Nordisk Museumsfestival

Det virkelig store og nyskapende tiltaket for profesjonaliseringen av formidlingen gjelder utstillingsvirksomheten, og her står organisasjonen Nordisk Museumsfestival sentralt. Det har vært avholdt fire festivaler (1993, 1998, 2000 og 2002), alle med Arkeologisk museum i Stavanger som vertsmuseum. Det ser desverre ikke ut til at dette viktige tiltaket vil bli videreført.

Nordisk Museumsfestival ble lansert som en idé våren 1991 av Inga Lundström og Gundula Adolfsson. De ønsket å sette fokus på det å stille ut og å skape en debatt omkring utstillinger. De henvendte seg til Arkeologisk museum i Stavanger, hvor Lundström da var utstillingskonsulent. På det tidspunktet var man i ferd med å åpne publikumstilbudet i egne, nyinnredete lokaler. Festivalen skulle være et forum for debatt og eksperimentering rundt utstillingsarbeidet. Både ideer, ferdige konsept og nye utstillinger har vært presentert på museumsfestivalene. Følgende programerklæring ble gitt for konseptet (gjengitt av Enerstvedt 1998:96, 102):

”Festivalen skall bidra till att

- inspirera till att omsätta utställningsideer till utställning;
- öka lusten att experimentera med nya former och nya innehåll;
- höja kompetensen och professionaliteten i utställningsarbetet;
- öppna kontaktvägar mellan museer och enskilda producenter;
- göra museiutställningen till ett mera dynamisk medium”.

Ved den første festivalen våren 1993, ble det utdelt to priser: en for idé og en for teknisk løsning. Juryen foreslo nok en pris for utdeling på den neste festivalen, nemlig en pris for beste form (Adolfsson & Lundström 1994: 9). I tillegg ble det utdelt 13 diplomer til bidrag som utmerket seg. Idéprisen gikk til en planlagt arkeologisk utstilling, nemlig Projekt Minotaurus med utstillingen *Europa och tjuren* ved Jan Eric Sjöberg, Göteborg arkeologiska museum, Göteborg. Länsmuseumet i Västernorrland, Härnösand fikk prisen for beste tekniske løsning for *Modell i förändring*. Det var med andre ord to svenske museer som var prisvinnerne på denne første museumsfestivalen.

Det gikk fem år før den neste festivalen fant sted, det var våren 1998. Denne gangen hadde man valgt temaet Venner og fiender som ramme for presentasjonene. Tildelingen av prisen for teknisk fremstilling på denne festivalen førte til debatt. Den ble tildelt prosjektet *Sanning och konsekvens: synsvinklat om vi och dom, nu och då*. Prisvinnere var doktorgradsstudentene Ing-Marie Back Danielsson og Jimmy Strassburg, Arkeologiska Institutionen, Universitetet i Stockholm. I juryens begrunnelse står bl.a.: ”Detta var en mycket ovanlig, högtflygande och på många sätt härlig utställningsidé. Att ställa ut TEORI! – vem har försökt det förut? Därför upplevdes detta bidrag som fräscht och nyskapande, vilket i enlighet med hela tävlingens syfte var ett av juryns centrala bedömningskriterier” (Foldøy & Lundström 1998:11). Det vakte nok størst oppmerksomhet hva som ikke ble prisbelønnet på denne festivalen, nemlig prosjektet Dokumentasjons- og formidlingscenter for romanikultur, presentert av Glomdalsmuseumet. I prosjekttalen kan vi lese: ”Utstillingens formål er å presentere taterfolket og deres kultur på taternes egne premisser” (*op.cit.*: 53). I juryens uttalelse står det bl.a. følgende i den formuleringen jeg selv var med å utforme som juryens leder (Foldøy & Lundström 1998:71; se også Enerstvedt 1998:101): ”Glomdalsmuseumets udstillingsforslag har en slående lighed med en bestemt type udstillinger af ’Modell Sverige’ produceret i 1970’erne på bl.a. Nordiska museet, hvor man i sine gestaltninger ’hentede virkeligheden’ ind i museet. I dette tilfælde hentes et stykke landevej, en bålplads, en campingvogn m.m. ind i udstillingsrummet, der i det hele taget er tæt pakket med udstillingselementer/opbygninger og således fremstår som et yderst klaustrofobisk rum. Dermed står udstillingen også i grell modsætning til den åbne, luftige og funktionalistiske arkitektur det er placeret i... Hvis betoningen af taterne som frie fugle er et primært sigte med udstillingen, så virker gestaltningen lige modsat. ... [Udstillingen] sætter de frie fugle i bur.” Avgjørelsen ble klaget inn for Norsk Museumsutvikling, men den ble stående.

Det er publisert rapporter fra alle de avholdte festivalene. Det henvises til disse for ytterligere informasjon (Adolfsson & Lundström 1994; Foldøy & Lundström 1998; Foldøy 2001, 2004). Vi kan jo håpe at det arrangeres flere slike festivaler. Det har vært et spennende og betydningsfullt tiltak ikke minst når det gjelder anerkjennelse for faglig innsats innen utstillingsvirksomheten.

Repetisjonsøvelsenes tid bør være forbi – mot teoretiske perspektiv på formidlingen

Det er høyt tiltrengt at den arkeologiske formidlingsvirksomheten blir satt under debatt og samtidig forsøkt definert inn i et forskningsperspektiv. Vi kommer ikke videre dersom vi ikke forsøker å utvikle teoretiske perspektiv og vi må innse – tror jeg – at en god begynnelse kan være å finne nye samarbeidspartnere. En begynnelse som jeg tror kan være fruktbar, vil være fler- eller - ideelt sett - tverrfaglige prosjekter. Nye samarbeidspartnere mener jeg vi kan finne i fagmiljøene innen pedagogikk og medievitenskap. Når det gjelder sistnevnte foreligger allerede en god begrunnelse i Adolfssons avhandling, hvor hun hevder at arkeologer aldri har forsøkt å forstå sine utstillinger som kommunikasjonsmedium. Som noen nok vet hadde hun

for hun begynte på arkeologistudiet en solid bakgrunn som journalist i Sverige. I tillegg til disse forslagene bør hver enkelt som ønsker å bedre arkeologiformidlingen gå i seg selv. Det er opplagte tiltak som kan medvirke til en mer bevisst holdning til sjangerbruken, og implisitt i dette bevisste holdninger til bruken av retoriske grep. Her foreligger det interessant forskningsmateriale fra andre fagdisipliner, og en nyttig start kan kanskje for mange være elementær innføring i bruk av det skrevne eller talte budskap (se til eksempel Brodersen *et al.* 2007).

Forskningsprosessen har jeg selv brukt og opplevd som engasjerende formidlingsstoff. Å vise hvordan kunnskap og innsikt kan produseres er for mange interessant. Det krever dog som oftest et godt eksempel, dvs. et empirisk materiale slik at argumentasjonen ikke utelukkende holdes på et abstrakt nivå. Det er en forutsetning at det ikke blir for spissfindig og krevende å følge resonnetet for et tilfeldig publikum. Som eksempel på denne type formidling vil jeg henvise til et av mine egne prosjekter som jeg allerede har omtalt (se Kleppe 1986). De fleste forskningsresultater innen dette prosjektet ble oppnådd med publikum til stede. Den eneste del av prosjektet hvor publikum ikke ble invitert til å være med, var ved studier av arkeologiske gjenstander i Arkeologisk museums magasin. Det betydde at de trekk ved originalmaterialet – de spennformete leirkarene – som var sentrale for argumentasjonen, ble vist i avbildninger, enten ved lysbildepresentasjon eller på en spesielllaget plakat. Utstilling av de konkrete funnene var i dette tilfellet uaktuelt. Denne tilnærmingen til formidlingen har jeg tro på. Men det krever naturligvis en formidler med solid forankring i faget og forskningen, og med en ydmykhet i forhold til sitt publikum!

Hva mener jeg så med god formidling? Det kan være så mangt. Ett kriterium er at vi skaper en dialog som engasjerer og stimulerer til videre søken etter innsikt. Det er viktig i denne sammenhengen å eksponere argumentasjonen, som danner grunnlaget for forskningsresultatene. På denne måten kan vi medvirke til å skape bevisste holdninger til og muligheter for å delta i argumentasjonen for og mot forskningsresultatene i en forskningsbasert formidling.

”Man kan spørge om ikke en museumsting har sin sande plads i magasinet: her er dog dens livsverden” skriver Annesofie Becker (1990:71) i artikkelen *Museets ting og utstillingens orden*. Det er bare i en magasinplassering at en museumsgjenstand er nøytral. Straks den bringes inn i en sammenheng, enten i forskningen eller formidlingen, lades den med betydninger. Vi blir delaktiggjort i det som kan ha vært gjenstandens *livsverden*. Dette skrittet er fundamentalt for å nå fram til det store samfunnet som er utenfor vår faglige verden. Artikkelen er et interessant bidrag til en tidlig teoridebatt innen formidlingen og til *materialitet* – et *in*-tema i den arkeologiske forskningen i dag. Tematikken er også et sentralt forskningstema blant antropologer som arbeider i Stillehavsområdet i dag, og den er tydelig i disse forskeres utstillingsarbeid! Dette er spennende og inspirerende fagformidling, hvor teori og empiri er sentrale elementer (se for eksempel Rio 1999). Dette kan være et inspirerende sted å begynne.

SLUTTORD

Som det fremgår av min gjennomgang er det mange eksempler på kreative formidlingstiltak, og koblingen mot det konkrete materialet satt inn i en tolkningsmessig sammenheng finnes det også interessante eksempler på. Kreativitet har det heller ikke skortet på. Vi bør imidlertid prøve å være mer i takt med den forskningen som pågår innen arkeologifaget. Formidlingen

bygger i for stor grad på *gamle sannheter*, som ofte ikke lenger er blant de forskningsaktuelle temaene. Vi må våge noe mer! Det er dialogen i de mange ulike formene som bør stå i sentrum.

REFERANSER

- Adolfsson, G. 1987: *Människa och objekt i smyckeskrin: en analys av arkeologiska utställningar i Sverige*. Symposium, Stockholm.
- Adolfsson, G. 1988: Romantikk och antiromantik i dockskåp. Om arkeologiska utställningar i Sverige. *Meta* 1988, 3, 3-11.
- Adolfsson, G. & Lundström, I. (red.) 1994: *Nordisk Museumsfestival Stavanger 1993*. Katarina-Tryck, Stockholm.
- Andersen, H. 1957: Forord. *Skalk. Nyt om gammelt*. [Forhistorisk Museum, Aarhus.]
- Bagge, A. 1945: Stenåldern. I *Tiotusen år i Sverige*. Statens Historiska Museum, Stockholm.
- Becker, A. 1990: Museets ting og udstillingens orden. *Tidsskriftet Antropologi* 21/22, 69-88.
- Berre, I. (red.) 1985: *Frå malm i myra til stål i smia*. Prosjektgruppa i samarbeid med skoledirektøren i Nord-Trøndelag, Namsos.
- Bertelsen, R. & Rørtveit, T. 1990. *Om Vågan. Den første byen i Nord-Norge. Lærebok i lokal historie for ungdomsskolen i Vågan kommune*. Vågan kommune, Kabelvåg.
- Bjerck, H. B. [1989] 1995: Forskningsstyrt kulturminneforvaltning på Vega, Nordland. En studie av steinaldermenneskenes boplassmønstre og arkeologiske letemetoder. *Gunneria* 61.
- Bourdieu, P. 1995: *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Pax forlag, Oslo.
- Brekke, N. G. (red.) 1993: *Kulturhistorisk vegbok Hordaland*. Hordaland fylkeskommune, Nord 4, Vestkyst, Bergen.
- Brodersen, R. B., Bråten F. J., Reiersgaard, A., Slethei, K. & Ågotnes, K. 2007. *Tekstens autoritet. Tekstanalyse og skrivning i academia*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Brøndsted, Johs. 1938-40 [1. utg.] og 1957-60 [2. utg.]: *Danmarks Oldtid*. Gyldendal, København.
- Bulukin, E. Bergdahl 1985: Stenåldersliv: en undersökning av grundskoleelevers oppfatninger om förhistorien. *Gotarc* 2.
- Dysthe, O. (red.) 1999: *Ulike perspektiv på læring og læringsforskning*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Ekeland, T. G. 1998: Arkeologisk kunnskap som sosial konstruksjon. Genealogi som redskap for en polysemisk representasjon av fortidig materiell kultur i skolens undervisning. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Tromsø.

- Enerstvedt, Å. 1998: Nordisk Museumsfestival i Stavanger – forum for utstillingsproblematikk. *Nordisk museologi* 1998, 2, 95-104.
- Foldøy, O. (red.) 2001: Nordisk Museumsfestival 2000. *AmS-Småtrykk* 65.
- Foldøy, O. (red.) 2004: Nordisk Museumsfestival 2002. *AmS-Småtrykk* 75.
- Foldøy, O. & Lundström, I. 1993: Utstillingene ved AmS – videreutvikling. *Frå haug ok heidni* 1, 20-23.
- Foldøy, O. & Lundström, I. (red.) 1998. Nordisk Museumsfestival 1998. *AmS-Småtrykk* 48.
- Friis, Aa. 1905-12. *Verdenskulturen*. Gyldendal, København. [8 bind.]
- Historiske Værksteder i Danmark. Oversigt 1989*. Kort- og Matrikelstyrelsen 1989 (A137-89), København.
- Haaland, S. & Kaland, P. E. 2002. *Fem tusen år med flammer: det europeiske lyngheilandskapet*. Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke, Bergen.
- Helland-Hansen, W. (red.) 2004: *Naturhistorisk vegbok Hordaland*. Bergen Museum, Nord 4, Bergen.
- Hofseth, E. Høigård (red.) 1993: *Fortellingen om Embla. Glimt av formødrenes historie fra fangststeinalder til senmiddelalder*. Kirja forlag, Oslo.
- Holm, A. 1996: Museumsbutikken som kulturformidler. *Nationalmuseets arbeidsmark*.
- Janson, S., Lundberg, E. B. & Odelberg, M. 1989: Tiotusen år i Sverige. *Museiarkeologi* 3. [Stockholm.]
- Jensen, J. 2001-2004: *Danmarks Oldtid* 1-4. Gyldendal, København.
- Johansen, K. Friis (red.) 1927: *De forhistoriske tider i Europa* 1-2. Henrik Koppels forlag, København.
- Jørgensen, G. 2003: Oss og de andre, før og nå: framstillinger av forhistorie i den norske skole i perioden 1860 – 2000. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitetet, Trondheim.
- Kleppe, E. Johansen & Simonsen, S. Emanuel 1983: Bucked-shaped Pots – a West Norwegian Ceramic Form. *AmS-Skrifter* 10.
- Kleppe, E. Johansen 1986: *Forskningsprocessen som formidlingstema. Eksempel fra Jernaldergarden på Ullandhaug*. NMF, Norsk museums pedagogisk forening, Vitenskapsmuseet, Trondheim, 39-44.
- Kleppe, E. Johansen 1997a.: Bergen Museum og formidlingen. Museumsbutikkens funktion. *Årbok for Bergen Museum* 1997, 94-96.

- Kleppe, E. Johansen 1997b: Forskningsformidling: teori, metoder og teknikker. *Bergkunstrappporter fra Universitetet i Bergen* 1, 159-173.
- Lundström, I. 1989: En tredje väg för den arkeologiska utställningen. *Meta* 1989, 4, 43-50.
- Moberg, C.-A. 1984: Myter, myter, myter ... och arkeologi. Några intryck från utställningar. *Vår lösen* 3-4, 216-226.
- Møllerop, O. 1992: Bakgrunnen for rekonstruksjonsarbeidet. *AmS-Småtrykk* 26, 13-21.
- Nielsen, A. Victor, Becker, A. & Flindt, W. 1993. *Museum Europa. En udstilling om det europæiske museum fra renæssancen til vor tid*. Nationalmuseet, København.
- NOU* 1996: 7: Museum. Mangfold, minne, møtested.
- NOU* 2006: 8: Kunnskap for fellesskapet. Universitetsmuseenes utfordringer.
- Næss, J.-R. 1985: Disiplinering i norsk arkeologi, anno 1980. *AmS-Skrifter* 11, 63-73.
- Olsen, O. 2005: Harald Andersen 1917 – 2005. *Kuml* 2005, 283-291.
- Outram, A. K. 2005: How to publish experimental archaeology? Publishing archaeological experiments: a quick guide for the uninitiated. *EuroREA* 2, 107-109.
- Rio, K. Mikjel 1999: Oceania gjenoppdaget i Bergen. Reiser i Bergen Museums samlinger fra Stillehavet. *Bergen Museums skrifter* 3.
- Rud, M. 1966. *Jeg ser på oldsager*. Politikens forlag, København.
- Stene, K. 1999: Arkeologi og dagspresse – er avisa vår viktigste formidlingskanal? Et eksempel på hvordan arkeologisk kunnskap er formidlet gjennom dagspressen, belyst ut fra de arkeologiske undersøkelsene på Erkebispegården (1952-72 og 1991-98) og avisartikler om prosjektene. *Primitive tider* 2, 4-19.
- Stone, P. G. & Molyneaux, B. L. (red.) 1994: The presented Past: Heritage, museums and education. *One World Archaeology* 25.
- Smukkestad, S. 2005: Et forsøk med forsøk. Eksperimentell arkeologi som formidlingsform. Trondheim: Upublisert masteroppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Østmo, E. & Hedeager, L. (red.) 2005. *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax forlag, Oslo.

Rapport över arkeologisk utgrävning 2005. Klappbrygga i Tidaholm

Stig Welinder og Annica Snäll

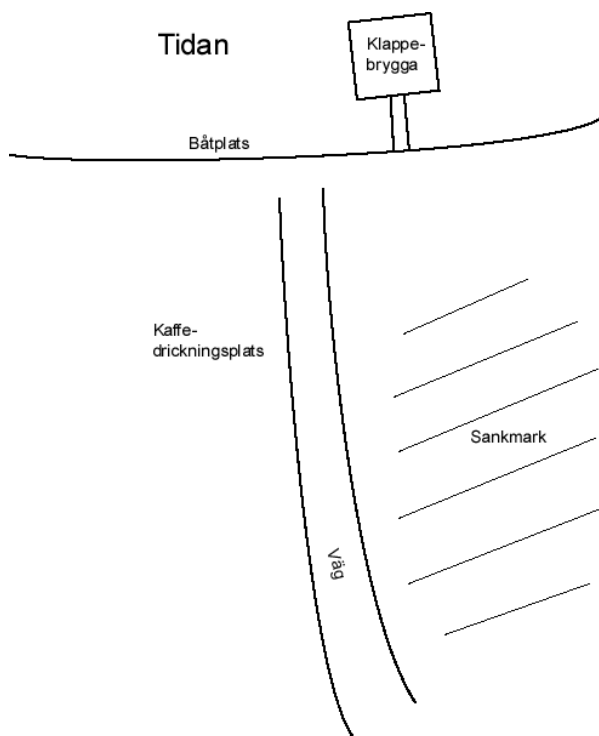
Rapport över arkeologisk utgrävning

KLAPPEBRYGGA I TIDAHOLM

17-19 augusti 2005

Solkullen 2:1
Tidaholms kommun
Västra Götalands län

Platsen saknar fornlämningsnummer eller annan kulturhistorisk registrering. Den har av Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Västra Götalands län bedömts inte vara en fast fornlämnning (dnr 431-28168-2005).

Förutsättning

Tidaholms kommun lät under våren och sommaren 2005 bygga en kopia av en av stadens gamla klappebryggor i Tidån, ån genom staden. Fram till ungefär 1960 har det funnits tre större klappebryggor med tak centralt i staden. Bygget ingick i en strävan att aktivera ån som en nerv genom staden. Att göra en arkeologisk utgrävning på platsen för landfästet för den klappebrygga som en gång hade funnits nära Komabadet skulle fästa uppmärksamheten på ån och locka fram stadens befolkning att berätta om ån, livet på och utefter ån och om åns betydelse i äldre tider, och då självfallet inte minst klappebryggornas plats i stadens liv.

Ett huvudsyfte med utgrävningen var därför att skapa massmedial uppmärksamhet och locka berättande publik till utgrävningssplatsen (se avsnittet Mediainslag och Berättare). Därtill skulle utgrävningen leda till en beskrivning av platsen och spåren av människors verksamhet på platsen. Kanske kunde denna beskrivning komma att innehålla något annat eller annorlunda utifrån det materiella än det berättade utifrån tankar, minnen och ord.

Stig Welinder vid sållet.

Utgrävningen genomfördes under tre dagar med Stig Welinder, Mittuniversitetet, Härnösand, som ansvarig för fältarbetet, och med Annica Snäll, A kommunikation, Tidaholm, som ansvarig för massmedia- och publikkontakter. Tidaholms kommun understödde arbetet ekonomiskt.

Genomförande

Platsen röjdes från sly och bråte av Tidaholms kommuns personal. Allehanda skräp samlades in och forslades bort i svarta plastsäckar, bland annat:

- choklad- och glasspapper
- metrev, snören till kräfhåvar, ett flöte till ett kräftredskap
- bitar av plastkassar och sopsäckar
- en systembolagskasse
- en hundbajspåse
- en plastask och en plastsked från ett gatukök

Några småsaker låg kvar på markytan och hittades tillfälligtvis. En del togs till vara (se avsnittet Fyndkatalog).

Området mellan koordinatlinjen F och ån, och mellan stängslet och skylten som utmärkte en nedgrävd kabel (se avsnittet Planritning) avsåktes med metalldetektor. Utrustningen visade sig vara mindre ändamålsenligt. Den

reagerade endast för större, ytligt belägna föremål innehållande järn och stördes av stängslet och skyltstolparna. Någon bra spridningskarta för metallföremål kunde därmed inte framställas. Några föremål påträffades dock (se avsnittet Fyndkatalog).

Myntfynd från 1960 till 1986.

Två rutor om vardera en kvadratmeter valdes för utgrävning och noggrann sällning (se avsnittet Planritning).

I rutan F6 låg överst, upp till ungefär 5-8 cm djupt i humös sand, mest plast-saker och mynt från Carl XVI Gustafs tid. I de följande ungefär 8-10 cm omrörd humös sand med enstaka rundade stenar fanns inte plast och papper, däremot järn, glas, tegel med mera jämte ett mynt från Gustav VI Adolfs tid. Därunder fanns leriga, sandiga åsediment som innehöll enstaka föremål som i lagret närmast ovan. Områdets jordmån var präglad av åns upprepade översvämningar. Föremålens fördelning präglades av den raskare nedbrytningen av papper och plast än glas, metall med mera.

Rutan F8 gav intet nytt i förhållande till rutan F6. Dock var jordmånen mera sandig. Detta bedömdes bero på närheten till kabeldiket, i vilket på sin tid kabeln "hade sandats över" enligt en besökande sagesman, som hade deltagit i arbetet.

*Utgrävningsplatsen
vid ån Tidan.*

Några få spadtag dy från åbotten omedelbart nedanför brinken mellan de två sydligast träden vattensällades på försök. Några föremål påträffades (se avsnittet Fyndkatalog).

Diskussion

Inga påträffade föremål gav intryck av att vara äldre än ungefär 1950-1960. Tillsammans pekar de mot livet utefter ån: fiske, kräftfiske, festande, fritid. De torde inte skilja sig från vad som kan hittas utefter ån överallt genom staden och på de flesta andra håll där människor har rört sig och skräpat ner.

De besökande stadsbornas berättande gjorde det dock möjligt att skissera platsens utseende på klappebryggans tid. En skiss bifogas. Därtill fick vi antecknat åtskilligt berättande och en namnlista över berättare att fortsätta att tala med. Minnena var högst mångsidiga förutom att de innehöll skönljande av tvätt på klappebryggan.

Planritning

En ritning i skala 1:50 upprättades. Den visar platsens topografi och den av besökande sagesmän utpekade platsen för tvättbryggans spångs landfäste vid en skylt, som utmärker en nedgrävd starkströmskabel. De två nordligaste träden fanns enligt samma sagesmän på klappebryggans tid. I det ena sitter inväxt en kätting efter en förtöjd eka.

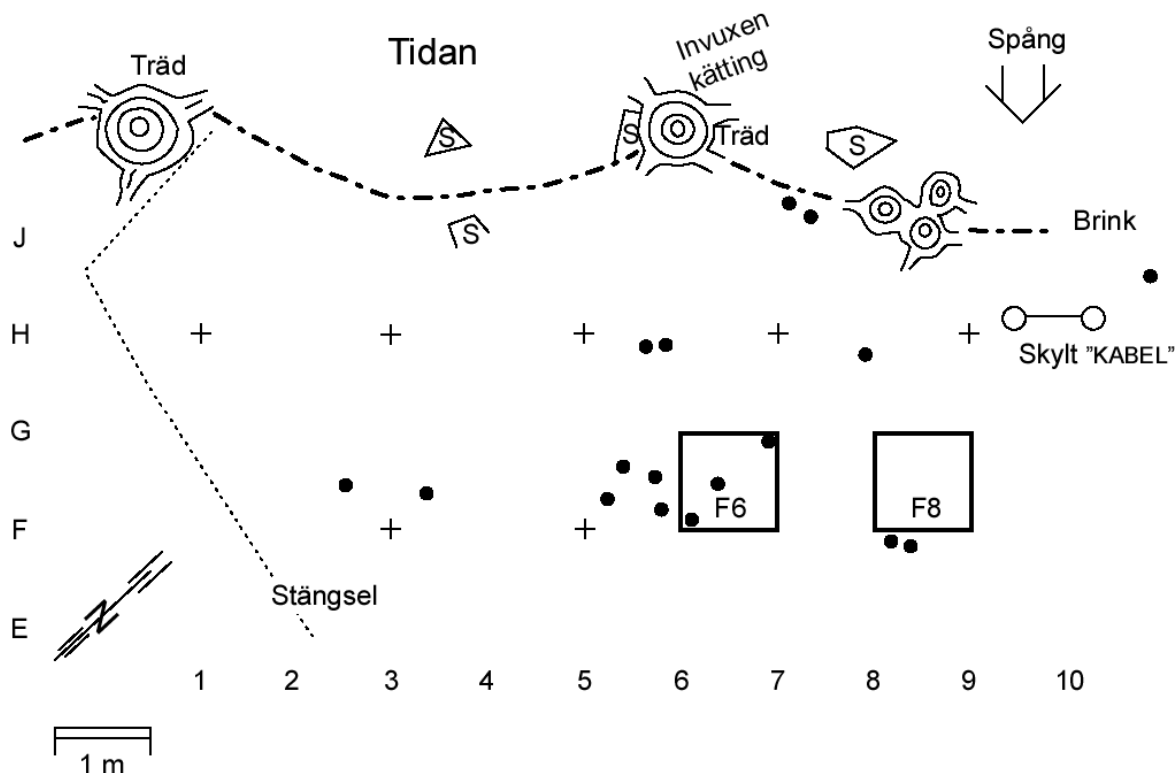

Bild av planritningen. Teckenförklaring: kryss = koordinater; S = stenar; punkter = föremål tillvaratagna på markytan eller efter detektorindikation; F6, F8 = de utgrävda kvadratmeterrutorna

Fyndkatalog

Fyndkatalogen omfattar tillvaratagna föremål.

- Tillfälliga föremål på markytan och metalldetektorfynd
 - 7 flisor av fickspegelglas (F3)
 - 1 halv plastknapp med hål (E8)
 - 1 kapsyl, vit med oläslig röd text, dras runt flasköppningen (G7)
 - 1 kapsyl, ”VATTEN”, brunröd, dras runt flasköppningen (J7)
 - 1 poptop (H10)
 - 1 poptop (F2)
 - 1 poptop (F5)
 - 1 ofärgad flaskglasskärva (E8)
 - 1 ofärgad flaskglasskärva (F5)
 - 1 ofärgad flaskglasskärva (J7)
 - 1 gul plastkula (G5)
 - 1 vit och röd hårdplastbit (G5)
 - 1 stycke taggtråd (F5)
 - 1 tuggummi (F5)
- På botten av ån
 - 1 kapsyl, ”Pripps pilsner”, gul, dras upp över flasköppningen
 - 1 tegelflisa
- Ruta F6
 - 1 öre, 1960
 - 5 öre, 19X7
 - 25 öre, 1986
 - 1 beteslås
 - 1 turkos plastkula
 - 1 kapsyl, Vin- och spritcentralen, bronsfärgad
 - 1 porslinsflisa, vit med lila mönster
 - 2 porslinsskärvor, vita
 - 8 ofärgade flaskglasskärvor, varav en flaskmynning
 - 3 bruna flaskglasskärvor
 - 1 grön flaskglasskärva
 - 1 cigarettfilter
 - 1 avrivet hörn av konfektpåse, gul och röd
 - 1 bit av plastförpackning, ”Cloetta”, ljus- och mörkblå
 - 5 små bitar stanniolpapper, grön och guld
 - 2 bitar stanniolpapper, silverfärgat
 - 9 bitar cellofan från cigarettpaket
 - 1 spik
 - 1 bit taggtråd
 - 1 bit obestämbart plast, svart
 - 6 bitar rött gummi, cykeldäck eller –slang (?)
 - 7 tegelflisor
 - 2 glassmältor
 - 2 flisor svart skiffer

7 flisor rödbränd skiffer
 1 bränd bit, koks (?)
 vägbeläggningstycken

- Ruta F8

10 öre, 197X
 2 vita porslinsflisor med rött mönster
 3 bruna flaskglasskärvor
 1 grön flaskglasskärva, räfflad bottenbit
 1 stycke metrev av nylon
 2 cigarettfilter
 1 stanniolpapper, silverfärgat
 4 bitar cellofan från cigarettpaket
 1 tråd från cigarettpaket
 1 bit cellofan, svartstrimmig
 2 bitar av konfektförpackning av plast, ”TANGY, salmiak”, svart, vit och röd
 1 bit papper, vitt
 9 flisor vit hårdplast
 1 bit tunt hårdplaströr
 1 skärva glödlampsglas
 1 spik
 1 obestämbart järnstycke
 1 tegelflisa
 1 bit svart slagg (?)
 2 flisor svart skiffer
 4 flisor rödbränd skiffer

*Reporter från Västgöta-
 bladet intervjuar Stig
 Welinder.*

Mediainslag

Via Tidaholms kommuns epost skickades en pressinformation om utgrävningen till de redaktioner som bevakar området. Fyra redaktioner visade intresse för undersökningen och gjorde inslag som bidrog till att människor besökte utgrävningen. Följande dagar publicerades artiklar/inslag:

- 17/8 Skaraborgs Allehanda
- 18/8 Skaraborg.se
- 19/8 Radio Skaraborg, Västgöta-Bladet
- 20/8 Västgöta-Bladet
- 24/8 Skaraborgs Allehanda

Berättare

Grävningen fick besökare. Särskilt ditbjuden var Jan-Erik Ståhl som bor i närheten och är väl bekant med platsen. Han deltog också i Radio Skaraborgs direktsändning, liksom Lisbeth Adamsson och Barbro Johansson gjorde. Deras berättelser om arbetet vid klappebryggorna och livet vid ån finns återgivna på en cd-upptagning. Därtill finns anteckningar från bland andra Roy Steen, Urving Lilja, Gunnar Borg och Ingemar Karlsson som alla lekt och varit vid klappebryggan i sin ungdom. Dessa anteckningar finns på Tidaholms museum.

”Kvinnorna köade här för plats vid tvättbräderna. Ibland kom männen ner först för att titta om det var ledigt, för hem och meddelade *käringa*. Här var folk hela dan mellan vår och höst. Någon sköljde också i isvak.”

”Såpburkarna lämnade de kvar under klappbrädet – de där burkarna växlade vi om och det blev väsen bland tanterna om vems som var vems.”

”En hon skurade mattor åt alla. Fick inte mycket för det. En gång var det strömt och hon trillade i med sina mattor. Fasa jobbigt för kvinnor att i alla väder vrida ur och klappa.”

Jan-Erik Ståhl samtalar med Stig Wlinder vid platsen där klappebryggans spång mötte stranden.

*Stig Wlinder (Mittuniversitetet), Nyberget 104, 783 93 St Skedvi
Annica Snäll (A kommunikation), Villagatan 11, 522 30 Tidaholm*

Rapport över arkeologisk
utgrävning 2006.
Klappbrygga i Tidaholm

Stig Welinder

Rapport över arkeologisk utgrävning 2006

KLAPPEBRYGGA I TIDAHOLM

7-8 juni 2006

Solkullen 2:1
Tidaholms kommun
Västra Götalands län

Utgrävningen och rapporten är en fortsättning på föregående års utgrävning på samma plats. Diarienummer vid Kulturmiljöenheten för Västra Götalands län är 431-28168-2005 och 431-20827-2006. Utgrävningsplatsen är inte en fast fornlämning enligt länsstyrelsens bedömning.

Personal:

Elisabeth Rudebeck, Lunds universitet, Lund
Annica Snäll, A kommunikation, Tidaholm
Stig Welinder, Mittuniversitetet, Härnösand

Tidaholms kommun var behjälplig med transporter av tung utrustning, sänkning av vattenståndet i Tidån och organiserandet av extra brandvakt inom det omedelbart nerströms utgrävningsplatsen belägna industriområdet Tändstickan 24.

Inledning

Den arkeologiska utgrävningen ingick i Tidaholms kommuns kulturpolitiska strävan att levandegöra stadens historia med utgångspunkt i Tidån och det mångsidiga liv och kiv som en gång rådde på, i och runt ån. Valet att gräva ut platsen för en klappebrygga föranleddes av kommunens bygge av en kopia av en klappebrygga mitt i staden. Utgrävningen var liten men väckte mycken uppmärksamhet genom ett aktivt samarbete med lokalpressen och lokala etermedia. Därigenom lockades äldre tidaholmare att besöka utgrävningen och berätta sina minnen av klappebryggorna och livet kring Tidån. Utgrävningen blev också en folkminnesundersökning.

Utgrävningsberättelse

Utgrävningen på land

Efter att området hade röjts från tät växtlighet med maskiner samlades allt lätt synligt skräp på markytan in. Eftersom samma sak gjordes vid 2005 års utgrävning visar detta vad som hopats på platsen under ett år från augusti 2005 till juni 2006. Det var allehanda plats och papper, inte minst godisförpackningar, och ett snöre av det slag som används till kräfthåvar. Ett katthalsband av gredelint, elastiskt band med vidhängande mässingscylinder med en papperslapp med ett telefonnummer visade sig tillhöra katten Musse, som tidigare samma vecka hade kommit hem till sin personal utan halsbandet ifråga.

Två rutor om vardera 1 m² inmättes i föregående års koordinatsystem, A6 och X7. Läget för rutorna valdes efter var föregående års informanter hade pekat ut tvätterskornas kaffedrickningsplats. Alla föremål i dessa båda rutorna tillvaratogs genom noggrann sällning. Jordmånen i båda rutorna överensstämde med rutan F6 från 2005 års utgrävning, dock var jordmånen tunnare.

Inga fynd, som entydigt pekar mot kaffedrickning, påträffades. I anslutning till fyndkatalogens innehåll kan det anföras att i buskagen mot industriområdet växte inte bara syrenbuskar utan också några körsbärsträd.

Utgrävningen på åbotten

Genom Tidaholms kommuns försorg sänktes vattenståndet i Tidån med drygt en halvmeter under den 8:e juni. Därmed blev åbotten torrlagd från strandbrinken och ungefär 2 m utåt till tvärbranten mot strömfåran. Botten bestod av detritusrik, dyig lera, ur vilken enstaka stenar stack upp. Med lastpallar som underlag kunde såväl säll som utgrävningspersonal uppehålla sig på åbotten och en effektiv vattensällning kunde genomföras med hjälp av hinkar och en vanlig vattenkanna med stril.

Rutan K11 upptogs nära, uppströms, den av föregående års informanter utpekade platsen för spången till klappebryggan. 10-15 cm sediment sällades ner till ett underlag av lerig sand. Fyndfattigdomen var en besvikelse.

Vattensällningen av rutan K6,5 nära den utpekade platsen, nerströms, avbröts, sedan den visat sig vara lika fyndfattig som K11 och sedan en packning av gråsten påträffats. Denna bestod av 1-2 lager kantiga och rundade 10-40 cm stora stenar. På och mellan, även något under, stenarna fanns rikligen tegelflis, upp till nästan hela tegelstenar, bitar av taktegel och keramiska rör och armerings- och byggnadsjärn. Därtill fanns rikligen glasskärvor efter flaskor, ett helt dricksglas och en del småskräp. Detta tillvaratogs vid friläggningen av en del av stenpackningen, dock utan sällning. Stenpackningens läge och utbredning framgår av den ritade situationsplanen.

Diskussion av stenpackningen

Stenpackningen ligger på åbotten strax nerströms den utpekade platsen för spången till klappebryggan. En väg skulle enligt föregående års informanter ha gått fram till strandbrinken just ungefär här (se skiss i 2005 års rapport). Samtal med informanter bland årets besökande komplicerade denna bilden.

Klappebryggan var byggd kring fyra stolpar och hade tak. Detta är väl synligt på fotografier. Den var höj- och sänkbar med kättingar. Detta reglerades efter vattenståndet med kättingar som sköttes av en gubbe. Efter 1957, som är året för den av för oss omtalade sista mattvätten, ansågs bryggan ruttet och byttes ut mot en flytande pontonbrygga utan tak. Denna låg kvar till mitten av 1960-talet. Till denna pontonbrygga ledde en spång, som det var roligt att cykla över i hög fart och sedan sladda runt med cykeln

ute på bryggan utan att trilla i ån. Det är oklart om en spång ledde till den äldre takförsedda bryggan, eller om den var mera landfast. Informanterna är svävande. Det normala skulle ha varit en spång.

Några informanter är säkra på att de båda bryggorna låg på samma plats. En informant har berättat hur han omkring 1959-1960 lekte på pontonbryggan och även hoppade mellan pålar ute i ån omedelbart nerströms bryggan, alltså mitt för den av oss påvisade stenpackningen. Det är en fascinerande tanke att dessa pålar var rester efter klappebryggans tak. Saken är oklar, men den antyder att stenpackningen kan ha ingått i klappebryggans landfäste och fundamentering för pålarna.

Stenpackningen bestod emellertid också uppenbarligen av dumpat husrivningsskräp. Småföremålen under stenarna antyder hur dumpning ägt rum relativt sent, efter det att klappebryggan var borta. Därmed blir vägarna ner mot klappebryggan intressanta.

En informant har berättat hur hon tog sig till den takförsedda bryggan på vägen mot Kärleksbron över Tidan och ifrån den drog sin cykelkärra snarast genom terrängen, rimligtvis på någon slags stig – mot bryggans landfäste och ut på bryggan (se skiss). Förra årets informanter berättade om en väg ner till platsen för stenpackningen. Den vägen skulle då ha gått också fram till den grind, som i dag finns i stängslet in mot industriområdet. Det ligger nära till hands att den vägen använts för att köra ner och tippa en del rivningsbråte i ån. Platsen för en riven klappebrygga med en del kvarlämnade rester i ån kan ha uppfattats som inbjudande och tillåten.

Saken är oklar. Frågan om stenpackningen har ingått i klappebryggan får stå öppen. Möjligen påvisade vår utgrävning platsen för och något av konstruktionen av den takförsedda klappebryggan, möjligen inte.

Kortfattad tolkning

Föremålsfynden i rutorna F3, F6 (utgrävda 2005) visar hur det efter ungefär 1950-1960 har festats och fiskats, fisk och kräftor, utefter åstranden. Det var ungefär då som det mera systematiska bruket av klappebryggorna upphörde; mot slutet användes de mest för att skura mattor.

Småmynt från tiden efter 1950 och de yngre typerna av kapsyler saknas bland fynden från rutorna A6, X7 (utgrävda 2006). Den ny användningen av ån efter 1950-talet synes ha lokaliserats till en smal strandremsa.

Emellertid innehåller informanternas berättelser om tiden före 1950-1960 förvisso mycket mera än sköljning av tvätt och skurning av mattor utefter ån och på klappebryggorna. Det är frågan om detta äldre, mångsidiga liv utefter ån över huvud taget syns i fynden från åstranden, kanske som flaskorna och dricksglasen på åns botten.

Ritningar

Situationsplan med utgrävningsrutor

Planen överensstämmer med den i rapporten från 2005 års utgrävning med tillägg av 2006 års utgrävda rutor och iakttagelser av stenpackningar på åbotten. Rutorna F3 och F6 är från 2005, övriga rutor från 2006. Tolkningar baserade på informanternas berättelser är borttagna.

Informantberättelse

En kvinnlig informant berättade hur hon 1957 kört en cykelkärra med trasmattor till en i hennes minne närmast landfast klappebrygga med tak genom ett uppväxt, skogsliknande område från vägen till Kärleksbron.

Tolkningsplan

Denna planen bygger på att klappebryggan med tak ungefär 1957-1959 ersattes av en pontonbrygga och att informanterna berättat om en väg ner till klappebryggan. Om de pålar i ån strax nedströms pontonbryggan, som en informant berättat om, var rester efter klappebryggan, så skulle vägen ha kunnat gå ner till bryggan och grinden in till industriområdet – och använts för att köra ner de av oss framrensade dumpmassorna till platsen för den försvunna klappebryggan. Allt detta är osäkert, i det att andra informanter säger att de två bryggorna låg på samma plats.

Fyndkatalog

- Ruta A6
Denna ruta är belägen på land. Fynden tillvaratogs vid torrsällning.
 - 5 cigarettfimpar (filter)
 - 1 bit av en metallkapsyl som dras runt flasköppningen
 - 10 skärvor genomskinligt, ofärgat glas (buteljglas)
 - 4 skärvor genomskinligt, ljusbrunt glas (buteljglas)
 - 1 skärva genomskinligt, grönt glas (buteljglas)
 - 2 små bitar rostigt järn
 - 12 tegelskärvor
 - 1 bit otuggat tuggummi två delar
 - 1 bit tuggat tuggummi med tandmärken
 - 2 bitar stanniolpapper, en gul- och grönfärgad, en guld- och rödfärgad
 - 1 halv förpackning ”Bugg lakrits”
 - 2 bitar av omslag till ”Cloetta kexchoklad”
 - 1 bit av en tuggummiförpackning
 - 5 små bitar matt hårdplast
 - ca 35 småbitar av plastpåsar, plastskynken och dylikt; ofärgade, vita, blå, svarta, gröna
 - 1 stycke trassligt, finmaskigt nylonnät
 - 1 liten tuss bomull

1 bit svart skiffer
4 bitar rödbränd skiffer
3 bitar träkol
7 snäckor (inte alla tillvaratagna)
47 hela och 36 halva körsbärskärnor, varav några musgnagda och kluvna av stenknäck

- Ruta K6,5

Denna ruta är belägen på åbotten. Fynden tillvaratogs huvudsakligen vid framrensningen av sten- och tegelpackningen utan sällning. Rutan är inte exakt 1 m² stor.

1 ölring
1 insida av kapsyl, plast
2 glasspinnar av trä
någon meter fin, grönaktig nylonrev
1 städredskap för skrymslen (?)
4 prassliga plastbitar
1 helt ofärgat ordinärt dricksglas
1 hel ofärgad flaska (75 cl)
3 flaskhalsar, 2 gröna och en ofärgad
3 flaskbottnar, två gröna varav en märkt "PLM" och en ofärgad märkt "200 S"
23 skärar grönt buteljglas
1 skärva brunt buteljglas
7 skärvor ofärgat buteljglas
2 tillslagna stenar
2 krökta järnspikar
2 bitar kabel

- Ruta K11

Denna ruta är belägen på åbotten. Fynden tillvaratogs vid vattensällning.

1 del av metallring runt flaskhals (75 cl)
1 stycke rostigt bandjárn
1 skärva svagt grönt flaskglas
1 ask av ofärgad, genomskinlig plast, med texten "LIVEREDS"
1 halv plastgaffel, vit
1 liten bit röd plastpinne
1 bit av ett vitt och rött chokladomslag
1 bit cellofanomslag till "Pim(?) original"
3 bitar ofärgad cellofan
1 bit tunn, skrynklig, grönaktig plast
1 tegelflisa
1 färgflaga (?), sandbrun
1 bit rödbränd skiffer
6 hela och 2 halva körsbärskärnor, som i ruta A6

- Ruta X7

Denna rutan är belägen på land. Fynden tillvaratogs vid torrsällning.

- 2 kapsyler att dra runt flasköppningen, ”MER” och ”L I P”
- 1 insida till kapsyl av vit plast
- 2 cigarettfimpar (filter)
- 3 skärvor ofärgat, genomskinligt buteljglas, varav en med texten ”...RALEN”
- 1 skärva genomskinligt, brunt buteljglas
- 1 skärva genomskinligt, olivgrönt buteljglas
- 5 skärvor genomskinligt, klargrönt buteljglas
- 1 bit blå hårdplast
- 2 bitar ofärgad hårdplast
- 1 svart hundbajspåse, igenknuten med innehåll (ej tillvaratagen)
- 1 mycket trasig plastpåse
- ca 65 bilar plast, de flesta mycket små, ofärgade, vita, svarta, prickiga, mönstrade i vitt och grått med mera
- 1 stycke (hushålls?)papper
- 17 skärvor och flisor av tegel
- 1 bit dräneringsrör
- 3 bitar slagg
- 2 bitar träkol
- 1 bit svart skiffer
- 4 bitar rödbränd skiffer
- 41 hela och 23 halva körsbärskärnor, som i ruta A6